

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

शुक्लयजुर्वेदसंहिता

वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया ।

श्री म दु व्व टा चार्य वि र चि त म न्त्र भा स्ये ण
श्री म न्म ही घ रा चार्य वि र चि त-
वे द दी पे न च स हि ता ।

तस्याः

२१-३० अध्यायात्मकं तृतीय खण्डम् ।

पण्डित धीरामसकलमिधशर्मणा संशोधितम् ।

VĀJASANEYI-SAMHITĀ,

of the

WHITE YAJURVEDA,

With the Commentaries of
Uvvata and Mahidhara,

PART III,

Containing Twentyone to Thirty Chapters.

Edited by

PANDIT RAM SAKALA MISRA.

Published and Sold by H. D. Gupta & Sons,

PROPRIETORS,

THE CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT.

BENARES CITY:

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,*

Benares.

1913.

एकविंशोऽध्यायः ।

इमं मे वरुण श्रुवी हवमाद्या च मृडय । त्वामवस्यु-
राचके ॥ १ ॥

इमन्मे । इमन्मेनानुवाकमैष्टिकं हौत्रम् । प्रथमे वारुण्यौ
गायत्रीविष्टुमौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । हे वरुण त्वं
मे मन इमं हवमाह्वानं श्रुषि शृणु च अपरस्म अद्य मृडय सु-
खय कालविलम्बनं मा कृयाः यतः अहम् अवस्युः आत्मनो-
ऽवनं पालनमिच्छन् त्वाम् आचके । आचक इति कान्तिकर्मा ।
कामये ॥ १ ॥

प्रमन्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तनुनापतिम् ।

एकविंशोऽध्यायः वेददीपो वितन्यते ॥ .

का० (१९, ७, १३) इमे मे तत्त्वैत्येककपालस्य । अवमृथेष्टौ
वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः ॥
वरुणदेवस्य गायत्रीविष्टुमौ शुनशोभदष्टे । हे वरुण ! त्वं मे मन
इमं हवमाह्वानं श्रुषि शृणु शुश्रुष्विति हौषिः संहितायां हौषिः ।
च पुनः अद्य दिने मृडयास्मान् सुखय यतोऽहं त्वामाचके कामये
आचक इति (निघ० २, ६) कान्तिकर्मा । कीदृशोऽहम् अवस्युः
अवननवः पालनमवतेरसुन् तदिच्छति अवस्युः सुपः आत्मनः
फ्यच् (पा० ३, १, ८) क्वाच्छन्दसांति उपत्ययः आत्मनो रक्षण-
मिच्छन् त्वामिच्छानोत्यर्थः ॥ १ ॥

तत् त्वां यान्ति ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजं-
मानो हविर्भिः । अहेहमानो वरुणोह बोध्युर्नशाधन् मा
न आयुः प्रनोषीः ॥ २ ॥

तत्त्वा यामि ॥ २ ॥

व्याख्याता (१९, ४२) ॥ २ ॥ .

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेहो अव-

यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा
द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ३ ॥

त्वन्नः । अग्निवारुण्यौ त्रिष्टुभौ अग्निवरुणयोः स्वितृकृतो-
र्याज्यानुवाक्ये । हे अग्ने त्वं नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य देवस्य
हेडः क्रोधम् अवयासिसीष्ठाः यसु उपक्षये । अस्यावपूर्वस्य
प्यन्तस्य लिङि रूपम् अवगमय । यजिष्ठः यष्टृतमः । वह्नितमः
वोदृतमो हविषाम् । शोशुचानः देदीप्यमानः । किञ्च अस्मत्
अस्मत्तः विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि प्रमुमु-
ग्धि मुञ्च ॥ ३ ॥

का० (१८, ७, १४) अग्निवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति । अघ-
भृषेष्टावेयाग्निवरुणयांगे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये । अग्निवरुणदेवत्ये
त्रिष्टुभौ घामदेवदृष्टे । हे अग्ने ! त्वं नोऽस्मान् प्रति वरुणस्य देवस्य
हेडः क्रोधमवयासिसीष्ठाः निवर्त्तय यसु उपक्षये अवपूर्वस्य णिज-
न्तस्यास्याशीर्लिङि रूपम् । किञ्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि
दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु
मुचेर्व्यत्ययेन शपः इत्युः । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानन्
यजिष्ठः अतिशयेन यथा यजिष्ठः तुरिष्टेमेयःस्विति तृचो लोपः ।
यह्नितमः वह्नीति षड्भिः अत्यन्तं वह्निर्वह्नितमः हविषां घोडा । शो-
शुचानः अत्यन्तं शोचते दीप्यते शोशुचानः शोचतेर्यङ्ङन्ता-
च्छानच्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

स त्वं नो' अग्नेऽवमो भवती नेदिष्ठो अस्या उप-
सो व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृडी-
कं सुहवो न एधि ॥ ४ ॥

स त्वन्नः । हे अग्ने स त्वम् ऊती ऊत्या अवेनेन नः अ-
स्माकम् अवमः अवितृतमः पालयितृतमः भव । अस्या उपसः
व्युष्टौ व्युष्टिकाले अस्मिन्नेवाहनीति भावः । नेदिष्ठः अन्तिक-

तमश्च भव । रराणः रममाणः रा दाने । हविर्ददद्वा । नो-
ऽस्माकं वरुणम् अवयश्च अवगत्य यज । अवपूर्वो यजतिर्ना-
शनार्थः इह तु धात्वन्तरयोगात्स्वार्थमेव वक्ति । ततः सुमृडीकं
सुखकरं हविः वीहि भक्षय । नः अस्माकं सुहवः स्वाहानः
एधि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! स त्वमस्या उपसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहनि
ऊती ऊत्या अचनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्टोऽन्तिकतमः स-
मीपतमश्च भव । अवतीत्यवमः अवतेरमप्रत्ययः । यद्वा अवतीत्यघः
पचायच् अत्यन्तमवोऽघतमः तलोपश्छान्दसः । अत्यन्तमन्तिको
नेदिष्टः अन्तिकवाढयोर्नेदसाधाविति इष्टे परे नेदादेशः । किञ्च
रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयश्च अवयज अवपूर्वाद्
यजतेलोष्टि शपो लुक् ततो मृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय
धी कान्तिव्याप्तिक्षेपप्रजनखादनेषु । किञ्च नोऽस्माकं सुहवः स्वा-
हान एधि भव च्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेति एकारः ॥ ४ ॥

महीमूषु मातरं० सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवंसे
हुवेम । तुविक्षत्रामजरन्तीमुरुचीं० मुशर्माणमदिनिं०
मुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

महीमूषु । आदित्यचरोर्याज्यानुवाक्ये त्रिष्टुभौ महीम्मह-
तीम् । ऊम् निपातोपसर्गौ छन्दःपरिपूर्तिफलौ । मातरं निर्मा-
त्रीं साधुव्रतानाम् । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं जायां पालयित्रीं
वा । अवसे अचनाय तर्पणाय वा हुवेम आह्वयाम् । तुविक्ष-
त्राम् । बहुक्षरुणां वा बहुक्षत्राणां वा । अजरन्तीं जरारहि-
ताम् उरुचीं बह्व्यञ्चनां मुशर्माणं कल्याणाश्रयां साधुसख्याम्
अदितिमदीनाम् । सुप्रणीतिं सुप्रणेत्रीम् ॥ ५ ॥

का० (१९, ७, १५) आदित्यस्य सुव्रामाणम् महीमूषु मातर-
मिति । आदित्यं चरं यस्यमाणो निर्वपत्यादित्यमीजान इत्यादावन्ते

आदित्यश्चरुक्तस्तस्य सुश्रामाणमिति (६) पुरोऽनुवाक्या महीम्
 प्विति याज्या । अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् । उ सु निपाती पादपूर्णा
 संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्त्यस्य पत्वम् । घयमघसे अघितुं रक्षितु-
 मदिति हुयेम आह्वयामः तुमर्धे असेप्रत्ययः । कौटशीमादिति मही
 महतीम् । सुप्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् प्रथमिति (निघ०
 २, १) कर्मनाम । क्रतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम् । तुविशत्रां तु-
 र्घाति (निघ० ३, १) बहुनाम बहुक्षतात् प्राणशीलाम् । अजरन्ती न
 जीर्यति अजरन्ती तां जरारहिताम् । उद्य अञ्जतीति उरुर्ची बहुगमन-
 शीलाम् । सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम् । सुप्रणी-
 ति शोभना प्रणोतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । अदितिर्दीना
 देवमाता (निघ० ४, २२) ॥ ५ ॥

सुश्रामाणं पृथिवीं धामनेहसंꣳ सुशर्माणमदितिꣳ
 सुप्रणीतिम् । देवीं नावंꣳ स्वरित्रामनागसमस्रवन्ती-
 मारुहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

सुश्रामाणम् । साधु पालयित्रीम् पृथिवीम् पृथिवीमिव लु-
 प्तोपमानमेतत् । धामनेहसम् धामिव वाहयित्रीं जीवनहेतुभूताम्
 सुशर्माणं शोभनाश्रयां वा । अदितिमदीनाम् । सुप्रणीतिं
 सुप्रणेत्रीम् । देवीं यज्ञमयां नावम् । स्वरित्रां साधुकेन्दुवाला-
 म् अरित्रशब्दः केन्दुवालवचनः । अनागसमनपराधाम् अ-
 स्रवन्तीम् अपूर्यमाणामुदकेन । अनवच्छिन्नसाधुकर्मदायिनीमि-
 त्यर्थः । आरुहेम । स्वस्तये अविनाशाय ॥ ६ ॥

अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् ग-ऽङ्गात्तदृष्टा । देवीं देवसम्बन्धिनीं नावं
 यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायाविनाशाय वयमाच्छेम यज्ञं कृत्वा स्व-
 र्गं गच्छेमेत्यर्थः । कौटशीं नावं सुश्रामाणं सुष्ठु प्रायते रक्षति सु-
 श्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । धां स्वर्गरूपां स्वर्गसेतुभूतामि-
 त्यर्थः । अनेहसमेह इति (निघ० २, १३) क्रोधनाम नास्ति एहो
 यत्र क्रोधरहिताम् । यद्वा लुप्तोपमानम् पृथिवीमिव सुश्रामाणं पा-
 लयित्रीं धामिवानेहसमक्रोधाम् । सुशर्माणं साधुशरणभूताम् ।

अदितिमखाण्डितामदीनां वा । सुप्रणीतिं सुष्टु प्रणयतीति सुप्रणी-
तिः साधुप्रणेत्री । स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम् अरित्रशब्दः केन्दुवा-
लवाचकः अरित्रं केनिपातक इत्यभिधानात् (अमर० १, २, २७)
प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः । अनागसमनपराधाम् । अस्त्र-
वन्तीमच्छिद्रां निर्दोषामित्यर्थः । ईदृशीं नावमारुहेम संहितायां
दीर्घः ॥ ६ ॥

सुनावमारुहेयमस्त्रवन्तीमनांगसम् । शतारित्रां
स्वस्तये ॥ ७ ॥

सुनावम् । गायत्री । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्येति श्रु-
तेरुपकल्पना । कल्याणीं नावम् आरुहेयम् अस्त्रवन्तीम् अ-
च्छिद्राम् निर्दोषामित्यर्थः अनागसमपापाम् अभीष्टितार्थसाध-
नतत्परामित्यर्थः । शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामा-
भिप्रायम् । स्वस्तये अविनाशाय । संसारसागरोत्तरणाय वा ॥७॥

स्वर्गसम्यन्धिनां देवत्या गायत्री । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्व-
र्ग्येति श्रुतेः स्वर्ग्यां नौर्यज्ञ एव । सुनावं शोभनां नावं यज्ञरूपां स्व-
स्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायारुहेयमारुहेयं यज्ञं कु-
र्व्यामित्यर्थः । ईदृशीमस्त्रवन्तीमच्छिद्राम् । अनागसं निरपराधां
सर्वदोषामित्यर्थः । शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामभिरित्य-
र्थः । स्मार्त्तं नावारोहणे विनियोगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा
रजांसि सुकृतू ॥ ८ ॥

आनः । मैत्रावरुणाः पयस्यायाज्यानुवाक्ये गायत्रीत्रि-
ष्टुभौ । आजक्षतम् आसिञ्चतम् नः अस्माकम् हे मित्रावरुणौ ।
घृतैः अक्षारोदकैः गव्यूतिम् गवि पृथिव्यामवनहेतुभूतं क्षेत्रं
गोमचारं वा । किञ्च मध्वा रजांसि । मधुस्वादोदकेन रजांसि ।
लोका रजांस्युच्यन्ते । तान् आ जक्षतम् । हे सुकृतू । सु-
कर्माणौ ॥ ८ ॥

का० (१९, ७, १६) आ न प्र याहवेति परस्याया । अयच्
 यादुदेत्य मिश्रावरुण्या पयस्यया यजतीति या पयस्या तस्या आ
 ना मिश्रावरुणेति पुरोऽनुवाक्या प्रयाहवेति याज्या । मिश्रावरुण
 देवत्या गायत्री विद्यामिश्रदृष्टा । हे मिश्रावरुणा ! मिश्रावरुणी दे
 यो ! नोऽस्माक गव्युतिं यज्ञमार्गं घृतैर्युवामा उक्षतम् सजतं सि-
 श्रतम् । यद्वा गवि पृथिव्यामूतिमवनहेतुभूत क्षेत्र घृतैः शुद्धोदके
 सिञ्चतम् । किञ्च हे सुवन् ! शोभनं प्रतु कर्म ययास्ती हे सुव
 माणौ ! मध्वा मधुना रजासि लोकानाम् उक्षतम् अनित्यमागम
 शासनमिति नुमन्वाच ॥ ८ ॥

प्र याहवा सिञ्चत जीवसे न आ नो गव्युतिमुक्षतं
 घृतेन । आ मा जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मिश्राव-
 रुणा हवेमा ॥ ९ ॥

प्रयाहवा । प्रसिञ्चतम् अन्तर्भावितण्यर्थः । प्रसारयतम् ।
 वाहवा वाह । किमर्थमिति चेत् । जीवसे नः । जीवनायास्मारु-
 म् । बाहुप्रसारणं जीवनहेतुप्रतिपक्षनिराकरणापेत्यर्थः । तत
 आ उक्षतम् आभिमुख्येन सिञ्चतम् नः अस्माकम् गव्युतिम् ।
 गवि पृथिव्यामूतिमवनम् जीवनहेतुभूतानि क्षेत्राण्यत्राभिप्रेतानि ।
 तदर्थं हि दृष्टिः प्रार्थयाना दृष्टार्था भवति । गोजातिविषयभू
 तां वा ऊतिम् अवनमार्गम् भक्षणमार्गाभिप्रायतो गोप्रवाटमिति
 यावत् । घृतेनाक्षारोदकेन । आ मा जने श्रवयतं युवाना । एव
 मक्षारोदकेन सिक्तेष्वन्यनिष्पत्तिहेतुना यज्ञ कुर्वाणम् मा माम्
 जने पदे आश्रवयतं प्रकथयतम् इत्यमदादित्यमयाक्षीदिति । हे
 युवानौ उच्छिन्नजरसौ । श्रुतम् आशृणुत मम हे मिश्रावरुणौ ।
 हवेमा हवान् आह्वानानि इमानि । श्रुत्वा चातिष्ठतमित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

मिश्रावरुणदवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे मिश्रावरुणौ ! हे युवा
 ना ! युवानौ ! तरुणौ छिन्नजरसौ ! नोऽस्माक जीवसे चिर जी-
 वनाय वाहवा वाह प्रसिञ्चतमन्तर्भूतण्यर्थं प्रसारयत जीवनविद्य

निगारणाय वाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं ग-
व्यृतिं क्षत्रं घृतेन जलेन वा उक्षतं सिञ्चतम् । भवत्सिक्तक्षेत्र-
निष्पन्नधान्यैः यज्विन मा मां जने जनपदे युवामाश्रयतम् आश्रा-
यतम् इत्यमदात् इत्यमयाक्षीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः वृ-
द्धभाव आर्षः किञ्च युवां मे मम इमा इमानि हवा हवानि भा-
हानानि श्रुतं शृणुतम् श्रुत्वा पूर्वोक्त कुरुतमित्यर्थः शृणोतेः शपो
लुह् ॥ ९ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवतांता मितद्रवः
स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकृष्ं रक्षांभंसि सनेम्यस्म-
द्युयवन्नमी वाः ॥ १० ॥

वाजे—वाजेऽवत वाजिनो नो घनेषु विप्रा अमृ-
ता ऋतज्ञः । अस्य मध्यः पिवन्त मादयध्वं नृप्ता यात
पृथिभिर्देवयानैः ॥ ११ ॥

शन्नः ॥ वाजे वाजेऽवत वाजिनस्य याज्यानुवाक्ये व्या-
ख्याते ॥ १० ॥ ११ ॥

का० (१९, ७, १७) वाजिनस्य शं नो वाजे-याज इति । पय-
स्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या वाजे याज
इति याज्या ॥ व्याख्याते (९, १६, १८) ॥ १० ॥ ११ ॥

समिद्धो अग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः । गायत्री
छन्दं इन्द्रियं त्र्यविर्गौर्वयो दधुः ॥ १२ ॥

समिद्धो अग्निः । एकादश आमियः । अनराशंसा ऐन्द्रायाव-
योधसेऽनुष्टुभः समिद्चः सन्दीप्तः । अग्निः समिधा प्रयाजदेव-
तया । सुसमिद्धः प्रयाजघृतेन । वरेण्यः वरणीयः सम्भजनीयः ।
गायत्रीछन्दः त्र्यविश्च गौः वयः अवयः अनुचरत्वेन यस्य स
तथोक्तः । इन्द्रियं वीर्यं च । वयः सत्त्वमन्नं वा आयुर्वा इन्द्रे
दधुः निदधुः ॥ १२ ॥

षा० (१९, ७, १९) घायोधस आम्रियः समिद्धो अग्निः समि-
धेति । घायोधसे पशौ समिद्धो अग्निरित्याद्या एकादश ऋच आ-
म्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश आग्नीदेवत्या अ-
नुष्टुभः स्वस्याग्नेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री छन्दो गौश्च एते त्रय इन्द्रे
इन्द्रियः वीर्यं वयः सत्यमश्रमायुर्या दधुः दधतु प्रयच्छन्तु । कीदृ-
शोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च अति-
दीप्तः प्रयाजघृतेनेति शेषः घरेण्यः घरणीयः सम्मजनीयः । कीदृशो
गौ श्रियेति । त्रयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य स श्रियेतिः यद्वा पण्मासावधिः
कालोऽधिः त्रयोऽवयो यस्य सार्धयत्सरो गौरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनूनपाच्छुचिर्व्रतस्तनूपाश्च सरस्वती । उष्णिहा
छन्द इन्द्रियं दित्यवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १३ ॥

तनूनपात् । तनूनामपान्नपान्नप्ता अग्निः । गौर्वा तनूः तस्य
नप्ता घृतम् । शुचिव्रतः उज्ज्वलकर्मा । तनूपाः सरस्वती च
उष्णिहा विभक्तिव्यत्ययः उष्णिक् छन्दः दित्यवाद् गौः एते
चत्वारः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १३ ॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात् घृतं चा प्रया-
जदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः हलन्तत्वादाप् उष्णिक् छन्दः
गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु । कीदृशस्तनू-
नपात् शुचिव्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः । कीदृशी सरस्वती
तनूपाः तनू शरीरं पाति रक्षतीति । कीदृशो गौः दित्यवाद् दित्यं
हविर्वहतीति ॥ १३ ॥

इडाभिरग्निरीड्यः सोमो देवो अमर्त्यः । अनुष्टु-
प्लन्द इन्द्रियं पञ्चाविर्गौर्वयोः दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिरग्निः । इडाभिः प्रयाजदेवतया सह अग्निः ईड्यः
स्तोतव्यः । सोमश्च देवः अमर्त्यः अमरणधर्मा अनुष्टुप्लन्दः
पञ्चाविश्च गौः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुप्लन्दः

गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः ईड्यः स्तुत्यः की-
दृशः सोमः अमर्त्यः अमरणधर्मा कीदृशो गौः पञ्चाविः पञ्चावयोऽ-
नुचराः कालावशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः ॥ १४ ॥

सुवर्हिरग्निः पूषण्वान् स्तीर्णवर्हिर्मर्त्यः । बृह-
तीछन्दं इन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयो दधुः ॥ १५ ॥

सुवर्हिरग्निः । शोभनवर्हिः प्रयाजदेवतयाग्निः । पूषण्वान्
पूष्णा संयुक्तः । स्तीर्णवर्हिस्तीर्णं वर्हिर्यस्य स तथोक्तः ।
अमर्त्यः अमरणधर्मा । बृहतीछन्दः त्रिवत्सश्च गौः एते
इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १५ ॥

शोभनं वर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती छन्दः गौः एते चत्वा-
र इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः पूषण्वान् पूषास्यास्ती-
ति पूष्णा युक्तः स्तीर्णवर्हिः स्तीर्णं वर्हिर्यस्य सः अमर्त्यः अनश्व-
रः कीदृशो गौः त्रिवत्सः प्रयो वत्सा अनुचरा वत्सरा वा यस्य स-
त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

दुरो देवीर्दिशो महीर्ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । पङ्क्ति-
छन्दं इहेन्द्रियं तुर्यवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १६ ॥

दुरो देवीः । दुरः द्वारः प्रयाजदेवताः छान्दसं सम्प्रसा-
णम् । देवीः देव्यः दिशश्च महीः महत्यः । ब्रह्मा च देवः बृह-
स्पतिश्च । पङ्क्तिश्च छन्दः । इहेत्यभिनयनिर्देशः । इह यज्ञावयवे
इह इन्द्रशरीरावयवे । तुर्यवाद् गौश्च इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं सम्प्रसारणम् महर्भि-
हत्यो दिशः ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्च छन्दः तुर्यं चतुर्थं वर्षं वह-
तीति तुर्यवाद् गौः एते पद् देवा इह इन्द्रं इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

उपे यही सुपेशामा विश्वे देवा अमर्त्याः । त्रिपु-
च्छन्दं इहेन्द्रियं पण्डवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १७ ॥

उपे यही । उपे इति द्विवचनसामर्थ्यात्सहचरितत्वाच्च द्वि-

तीया रात्रिर्गृह्यते । उपाश्च रात्रिश्च । किट्टश्याँ यही महत्याँ ।
सुपेशसा साधुरूपे । विश्वे च देवाः अमर्त्याः अमरणधर्माणः ।
त्रिष्टुप्छन्दः । इह इन्द्रयज्ञयोः । पृषवाद् च गौः पृष्ठं भारं
वहतीति पृषवाद् । इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १७ ॥

उपे द्वियचनाहिन रात्रिश्च अमर्त्या विश्वे देवा त्रिष्टुप्छन्द
पृष्ठ भार वहतीति पृषवाद् गौ एते पञ्चेहेन्द्रिय वयश्च दधु की-
ट्टश्याँ उपे यही यक्ष्यी महत्याँ । यद् इति (निघ० ३, ३) महन्नामा
सुपेशसा शोभन पेशो रूप ययोस्ते सुपेशसो सुरूपे विभक्ते-
राकार ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा भिपजेन्द्रेण सयुजां युजा । जगं-
ती छन्दं इन्द्रियमनङ्गान् गौर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

दैव्या होतारा अयं चाग्निः असौ च मध्यमः । भिपजौ
इन्द्रेण सयुजौ संयुक्तौ समानकार्यौ । युजा परस्परेण युक्तौ ।
जगतीछन्दः अनङ्गांश्च गौः एते इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १८ ॥

दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अय चाग्निरसौ च मध्यमो धायुः ।
जगती छन्द अन शकट वहतोत्यनङ्गान् गौ एते चत्वार इ द्र इन्द्रि-
य वयश्च दधु । कीट्टश्याँ हीतारौ भिपजा भिपजौ वैद्यौ इन्द्रेण सह
युज्येते सयुजौ सयुक्ती युजां परस्पर सयुक्ती ॥ १८ ॥

तिस्र इडा सरस्वती भारती मरुतो विशः । विरा-
द् छन्दं इहेन्द्रियं धेनुगौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

तिस्र इडा । तिस्रो देव्यः इडा सरस्वती । भारती । मरुत-
श्च विशः इन्द्रस्य प्रजाः । विराद्छन्दः धेनुर्दोग्ध्री गौश्च । नकार-
श्चार्थे । एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १९ ॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्र प्रयाजदेव्य मरुतो विश इन्द्र-
प्रजा विराद् छन्द धेनु दाग्ध्री गोश्च नकारश्चार्थे एत पद् इहेन्द्र
इन्द्रिय वयश्च दधु ॥ १९ ॥

त्वष्टां तुरीपो अद्भुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना । द्वि-
पदा छन्दं इन्द्रियनुज्ञा गीर्न वरो द्युः ॥ २० ॥

त्वष्टा तुरीपः तूर्गमापन्नः अद्भुतः अद्भुत इव महानि-
र्ययः । इन्द्राग्नी च पुष्टिवर्धनौ । द्विपदा च छन्दः । उज्ञा गौ-
र्न । नकान्शायै । उज्ञा मेक्ता च गौः । एते इन्द्रे इन्द्रियं व-
यश्च द्युः ॥ २० ॥

त्वष्टा प्रगाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा छन्दः उज्ञा सेक्ता गौश्च पञ्चे-
न्द्रे इन्द्रियं वयश्च द्युः । कौटशाः त्वष्टा तुरीपः तूर्गमानोति व्या-
प्नोति तुरीपः अद्भुतो महान् कौटशाविन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना पुष्टि-
धनादिषोषं वर्धयन्तौ पुष्टिवर्धनौ । नक्षार्थः ॥ २० ॥

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रनुवन् भगन् । क-
कुप्छन्दं इहेन्द्रियं वशा वेहद्वयो द्युः ॥ २१ ॥

शमिता नः शमयिता इति प्राप्ते शमिता मन्त्र इति छा-
न्दसः प्रयोगः शमिता नः अन्मार्कं वनस्पतिः सविता च प्र-
नुवन् भगं धनम् । ककुप् च छन्दः इहेत्यमिनयः इह इन्द्रे वशा
वन्द्या गौः वेह च विहन्ति रयमति गर्भं या गौः सा तयोक्ता ।
इन्द्रियं वयश्च द्युः ॥ २१ ॥

वनस्पतिः प्रगाजदेवः सविता नूर्यः ककुप्छन्दः वशा वन्द्या
गौः वेहन् गर्भप्रो गौः एते पञ्च इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च द्युः । कौटशा
वनस्पतिः नोऽन्मार्कं शमिता शमयति सुवयति शमिता शमिता
मन्त्र इति छान्दसो षितो लोपः । कौटशाः सविता भगं प्रनुवन्
धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

स्वाहां यज्ञं वन्याः सुक्षत्रो भेयुजं करत् । अति-
च्छन्दा इन्द्रियं वृहदप्रभो गौर्वयो द्युः ॥ २२ ॥

स्वाहा यजम् । स्वाहाकृतिभिः यज्ञं भेषनं कन्त् कर्गोत् ।

कः करोतु । वरुणः सुक्षत्रः । अतिच्छन्दाश्च छन्दः वृहस्प-
भश्च गाँः इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २२ ॥

शोभन क्षत्रं क्षतघ्राणं यस्य स सुक्षत्रः शोभनक्षतघ्राता वरुणः
स्याद्वा नामैश्वर्ये नामप्रदण स्याद्वाहृतिभिः प्रयाजदेवैः सह यत्र
भेयज यमलक्षणमौषधमिन्द्राय परन् परोतु । किञ्च अतिच्छन्दाः
छन्द वृहत् महान् क्रमः समर्थो गाँः वरुणश्च स्याद्वाहृतयोऽपि
एत चत्वार इन्द्रिय वयश्च इन्द्रे दधुः दधतु ददतु ॥ २२ ॥

वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृतां स्तुताः । र-
थन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २३ ॥

वसन्तेन ऋतुना । वपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या
अनुष्टुभः । वयोधसस्य पशोः । इन्द्रश्च वयोधा देवता । वस-
न्तेन ऋतुना सहायेन देवाः वसवः त्रिष्टतास्तोमेन स्तुताः सन्तः
रथन्तरेण च पृष्टेन च सहायेन इन्द्रे तेजसा सह हविर्वपाख्यं
वयश्च दधुः । यद्वा वसन्तेन ऋतुना स्तुताः त्रिष्टतास्तोमेन च
स्तुताः रथन्तरेण च पृष्टेन स्तुताः सन्तो वसवो देवाः स्वकी-
येन तेजसा इन्द्रे हविर्वयश्च दधुः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ॥ २३ ॥

का० (१९, ७, २०) याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडाशप-
शूनां वसन्तेन ऋतुनेति । चकाराद्वायोधमे पदाधेव पद्वृत्तौ यथाक्रम
वपादीनां याज्यानुवाक्या वपायागे वसन्तेनेति (२३) पुरोऽनु-
वाक्या ग्रीष्मेणेति (२४) याज्या पशुपुरोडाशयागे वर्षाभिरिति
(२५) पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति (२६) याज्या हृदयादियागे हेम-
न्तेनेति (२७) पुरोऽनुवाक्या शशिरैणेति (२८) याज्येति सूत्रा-
र्थः । अनुष्टुभः पद् लिङ्गोक्तदेवता वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः । वसवो
देवा इन्द्रे तेजसा सह हविर्वपाख्य वयः शक्ति च दधुः दधतु स्या-
पयन्तु कीदृशा वसव वसन्तेन ऋतुना त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण
पृष्टेन च स्तुता ॥ २३ ॥

ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुता । यद्वा

यशसा बलं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २४ ॥

श्रीध्मेण ऋतुना । सहदेवाः रुद्राः पञ्चदशे पञ्चदशेनेति
विभक्तिव्यत्ययः पञ्चदशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः बृहता पृष्ठेन च
सह । यशसा सह बलं हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २४ ॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशा
रुद्राः श्रीध्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्तिव्यत्ययः
बृहता पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २४ ॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः वैरूपेण
विशौजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २५ ॥

वर्षाभिर्ऋतुना । सह आदित्याः । स्तोमे सप्तदशे स्तोमेन
सप्तदशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । स्तुताः सन्तः वैरूपेण पृष्ठेन सह
विशा च । ओजसा च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २५ ॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयश्च
दधुः । कीदृशाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्थे सप्तम्यो
वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २५ ॥

शारदेन ऋतुना देवा एकविंशं ऋभवं स्तुताः ।
वैराजेन श्रिया श्रियं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २६ ॥

शारदेन ऋतुना सह ऋभवो देवाः एकविंशे । एकविंशे-
नेति विभक्तिव्यत्ययः । एकविंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः विराजे-
न च पृष्ठेन सह श्रिया च श्रियं च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २६ ॥

ऋभवः ऋतुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः
शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च
स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्थे ॥ २६ ॥

हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिंशवे मरुतं स्तुताः । बलेन
शक्रं शक्रं सहा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २७ ॥

हेमन्तेन ऋतुना सह देवाः मरुतः त्रिणवे । त्रिणवेनेति
विभक्तिव्यत्ययः । त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः । वलेन श-
करीः सह । करीरिति योनिनिर्देशः शाकरस्य । शाकरेणेति
विभक्तिव्यत्ययः । शाकरेण च पृष्टेन सह । वलेन च सह ।
सहः हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २७ ॥

मरुतो देवाः इन्द्रे वलेन सह सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्यथ
दधु । कीदृशा मरुतः हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तु-
ताः शाकरीरिति शाकरस्य योनिनिर्देशः शाकरेण पृष्टेन स्तुता
इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशोऽमृता स्तुताः ।
सत्येन रेवतीः क्षत्रं हविरिन्द्रे चयो दधुः ॥ २८ ॥

शैशिरेण ऋतुना सह देवाः अमृताः त्रयस्त्रिंशो । त्रय-
स्त्रिंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः ।
सत्येन रेवतीः रेवतीरिति रेवतस्य योनिनिर्देशः । रेवतेन च
पृष्टेन सह सत्येन च क्षत्रं हविश्च इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २८ ॥

अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हविर्यथः शक्तिं च
इन्द्रे दधुः दधतु । कीदृशा अमृताः शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन
स्तोमेन स्तुताः रेवतीरिति रेवतस्य योनिः रेवतेन पृष्टेन स्तुता
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

होता यक्षत् समिध्नाशिमिदस्पदेऽद्विवनेन्द्रं सर-
स्वतीमिजो धृत्रो न गोधूमैः कुबलैर्भयजं मधु शप्यैर्न
तेजं इन्द्रियं पशुः सोमंः परिस्रुतां घृतं मधु व्यन्त्वा-
ज्यस्य होतृर्पजं ॥ २९ ॥

होता यक्षत् । द्वादशापियस्तनूनपात्रराशंसयुक्ताः । त्रीपि-
कमशिवसरस्वतीन्द्रदेवस्यम् । देव्यो होता यक्षत् यजतु । समिधा
प्रयाजदेवतयाग्निमवास्थितम् । इदस्पदे । इहा गौरुच्यते तस्याः

पद आहवनीये स्थाप्यते तदाभिप्रायमेतत् । गौः पदे । अवस्थितमाहवनीयमग्निम् । एताश्च । देवताविशेषाः यजतु । अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीम् । अजो धूम्रो न नकारः सनुच्चर्यः प्रायः । अजो भूमो मेपश्च । गोधूमैः कुवलैश्च सहितः भेषजमत्र संपद्यते । मधुशर्षपैः न मधु च संपद्यते शर्षपरिहृरितवीहिभिः सहितः । तेजः इन्द्रियञ्च इन्द्रस्य यजमानस्य वा संपद्यते । अंश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः सन्तः पयः सोमश्च सोममिति विभक्तिव्यत्ययः परिष्कृता सह घृतं मधु च व्यन्तु पिबन्तु । त्वमपि हेमनुष्यहोतः आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ २९ ॥

का० (१९, ६, १४) होता यक्षत् समिधाग्निमिति प्रयाजप्रैफालिपशोः । होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पद इत्यादयो द्वादश कण्डिकास्त्रिपशोः प्रयाजप्रैपाः स्युः ॥ द्वादशार्शीणां प्रयाजयाज्यानां प्रैपा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अष्टिः । दैव्यो होना समिधाप्रयाजदेवतया सह अग्निमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडस्पदे गोपदे आहवनीये यक्षत् यजतु गोपदे स्थाप्यत इत्यभिप्रायेणेदं वचनम् । तत्र यागे अजो धूम्रो मेपश्च गोधूमैः कुवलैः बदरैः शर्षपैः अद्भुरितवीहिभिश्च सहितो भेषजमौषधं भवति नकारौ चार्थो इन्द्रायेति शेषः । कीदृशं भेषजम् मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किञ्च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः सन्तः पयः परिष्कृता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च व्यन्तु पिबन्तु सोम इति विभक्तिव्यत्ययः सर्वत्र हे होतमनुष्यहोतः । त्वमपि आज्यस्य यज कर्मणि पृष्ठी यजतिर्दानार्थः अश्व्यादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २९ ॥

होता यक्षत्तनूनपात् सरस्वतीमिभिर्मैपो न भेषजं पथा मधुमता भरन्नाश्विनेन्द्राय वीर्युं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोकमाभिः पयः सोमं परिष्कृतां घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्पज ॥ ३० ॥

होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीम् । तनूनपातमिति विभक्तिव्य-
त्ययः । सरस्वती च । अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्ठाश्वदितं यत्पश्यते
तदिह कृतविभक्तिव्यत्ययं योज्यतेऽर्थसंग्रहात् । अश्विनो इ-
न्द्रश्च अविर्मेपो न भेषजम् । नकारः समुच्चयार्थीयो भिन्नरूपः
अविश्च भेषश्च भेषजम् इन्द्राय यजमानाय वा करोति । पथा म-
धुमता भरन् । पथा यज्ञमार्गेण मधुमता रसवता आत्मानम्भरन्
हरन् हवींषि च देवान्मति ह्यग्रहोर्भेदइन्द्रसि हस्येति हकारस्य
भकारः । वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजन्तोऽमभिः । उपवाकाभिः
इन्द्रयवैः तोऽमभिरद्भुरितयवैः । वीर्यम्भेषजं करोति भेष एव ।
इन्द्राय यजमानाय वा अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्य-
मानाः पयःप्रभृतीनि पिबन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतः आज्यस्य
यज ॥ ३० ॥

एकाधिका अत्याष्टि । तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे इन्द्रा-
येति चतुर्थी द्वितीयार्थे नकारार्थे । दैव्यो होता तनूनपात प्रया
जदेव सरस्वतीमदियनो इन्द्रश्च यजतु ! तत्र यागे अवि अज मे
पथ नश्चार्थे मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण भरन् आत्मान हरन्
सन् बदरैर्वदरीकले उपवाकाभिर्इन्द्रयवै तोऽमभिरद्भुरितवीहि-
भियवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यंकर भेषज भवति । अश्विसरस्वती-
न्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमाना पयआदीनि व्यन्तु हे होतः । त्वमपि वा-
ज्यस्य यज आज्य देहि ॥ ३० ॥

होता यक्षन्नराशंसं न नम्रहं पतिं सुर्या भेष
जं मेषः सरस्वती भिषग्रथो न चन्द्र्याश्विनोक्षिपा इ-
न्द्रस्य वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोऽमभिः पयः
सोमः परिस्रुतां घृतं मधु व्यन्त्याज्यस्य होतृर्भेषजं ॥ ३१ ॥

होतायक्षन्नराशंसं न । दैव्यो होता यजतु । नराशंसं न
नम्रहृम्पतिम् । व्यवहितपदकल्पना । नराशंसश्च । पतिमाधिप-

तिं जगतः । यज्ञो हि नराशंसः स आहुतिपरिणामद्वारेण जग-
द्विभक्तिं । नग्नहुम् सुरया सहितं नग्नहुं किण्वं च होता यज-
त्त्वित्यनुवर्तते । भेषजं भेषः । वषा इन्द्रस्येत्युपरिष्ठात् प्रैपस्य श्रू-
यते स इडानुपज्यते । भेषजम्भेषः इन्द्रस्य करोत्विति वाच्य-
शेषः । सरस्वती भिषक् इन्द्रस्य भवतु । रथो न चन्द्राश्विनोः ।
रथश्च भिषाग्निन्द्रस्य भवतु कथम्भूतो रथः । चन्द्री चन्द्रमिति
हिरण्यनाम तदस्यास्तीति चन्द्री । सुवर्णखचितः । अश्वि-
नोः सम्बन्धी ।

नन्वश्विनोः संबन्धिनो रथस्य कथम्भिषक्त्वं शृणु ।

आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते ॥

तमेव तु स्तुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि सः ।

वषा इन्द्रस्य वीर्यं कुर्वन्त्विति शेषः । वषा इति बहुवचनो-
पदेशः । त्रिपशुविषयः । वदरैः उपवाकाभिः तोक्माभिः भेषज-
मिन्द्रस्य भवत्विति शेषः । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन हात्रेज्य-
मानाः पयःप्रभृतीनि पिवतु त्वमपि होतराज्यस्य यजः ॥ ३१ ॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वतीं भिषक् भि-
षजेः अश्विनोः रथः रथञ्च यक्षत यजतु । कीदृशो रथः चन्द्री
चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति चन्द्री सुवर्णमयः । रथस्य यागोऽश्वि-
नोरेव तदुक्तम् आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते तमेव
स्तुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि स इति । सरस्वतीरथयोः प्र-
थमा द्वितीयार्थे भिषाजि प्रथमा षष्ठ्यर्थे । तत्र सुरया सह नग्नहुं
नग्नहुः किण्वः भेषः वषाः घहुत्वात्त्रिपशुसम्बन्धिन्यो वषा वदरैः
उपवाकाभिर्यवैः तोक्मभिश्च द्रोहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्यकरं
भेषजं भयतुं । अद्वय्यादयः पयआदीनि पिवन्तु हे होतराज्यस्य यज
देहि । कीदृशं नराशंसं पतिं पालकम् । नग्नहुः सुराफन्दः । नकारौ
घार्थौ । द्वितीयो भेषजशब्द आर्यः ॥ ३१ ॥

होता यक्षदिद्वेदित आजुहानः सरस्वतीमिन्द्रं व-
लेन वर्धयन्त्पुत्रेण गवेन्द्रियमश्विनेन्द्राय भेषजं यवैः
कर्कन्धुभिर्मधुं लाजैर्न मासरं पयः सोमः परिमुता
घृत मधु व्यन्त्राज्यस्य होत्र्यजं ॥ ३२ ॥

होता यक्षदिद्वेदितः । होता यजतु । इडा प्रयाजदेवतया
ईदितः स्तुतः सन् । किं कुर्वन् । आजुहानः सरस्वतीम् ।
सरस्वतीमाह्वयन् । अश्विनेन्द्रागेत्युपरिष्ठात्पस्य पठ्यते तदेत
त्पदद्वयमिह कृतत्रिभक्तिव्यत्ययं संवध्यते । उक्तञ्च ।

यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य तत् ।

अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्ग्यस्य कारणमिति ॥

अश्विनौ इन्द्रश्च । किञ्च । इन्द्र वलेन वर्द्धयन् । ऋषभेण
गवा च इन्द्रियमिन्द्रस्य वर्द्धयन् । मधु मासरं च उपादायेति
शेषः । यवैः कर्कन्धुभिर्लाजैश्च भेषजमिन्द्रस्य वर्द्धयन् । अ-
श्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःपभृतीनि व्यन्तु
त्वमपि हे मनुष्यहीतराज्य यज ॥ ३२ ॥

दैव्यो होता इडा इडा प्रयाजदेवता सरस्वतीमिन्द्रमादिना अ-
श्विनौ च यक्षत् यजतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च घेया च वलेन
वर्धयन् इडादीन् संबधयन् यजतु । कौटशा होता ईदित ऋतियाग्नि-
स्तुत आजुहान इडादीनाह्वयन् । तत्र यवै लाजैश्च सहित मधु
मासरमादन निष्ठाव च इन्द्राय इन्द्रिय दीप्यंकर भेषज भवति ।
अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमाना पयआदीनि पिबन्तु हे हात ।
त्वञ्च यज ॥ ३२ ॥

होता यक्षद्वयर्हिरूर्णघ्नदाभिपइनासंत्या भिपजा
श्विनादरा शिशुमती भिपग्धेनुः सरस्वती भिपग्
दुह इन्द्राय भेषजं पयः सोमः परिमुता घृत मधु व्य-
न्त्राज्यस्य होत्र्यजं ॥ ३३ ॥

होता यक्षद् वह्निर्ऋणम्प्रदाः होता यजतु प्रकृता देवताः ।
 वह्निश्च प्रयाजदेवता ऊर्णप्रदाः ऊर्णाप्रद इति प्राप्त ऊर्ण प्रदा इति
 छान्दसो लिङ्गविपर्ययः । ऊर्णेव मृदुभिपम्भवतु इन्द्राय । भिप-
 र्ण्वद्य उक्तः । नासत्या भिपजाद्विना । नामत्या नाशिकाप्रभ-
 वाद्विना भिपर्जा भवतामिन्द्रम्य । अश्वा वडवा शिशुमती घे-
 नुश्च भिपनिन्द्रम्य भवतु । इत्यम्भूता हि सा दक्षिणापद्यते ।
 कस्मात्पुनरेवमाशास्यत इत्यत आह । यतः सरस्वती भिपर्जु
 स्वयमेव दुहे दोग्धि इन्द्राय भेषजम् । अतो यूयमपि भिपर्जा
 भवथेति । अश्विस्वरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृ-
 तानि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतराज्यस्य यज ॥ ३३ ॥

दैव्यो होता ऊर्णप्रदाः ऊर्णमिव प्रदायः वह्निः प्रयाजदेव भिप
 जा भिपर्जा वैद्यो नामत्या न असत्या सत्यरूपा अश्विना अश्विनौ
 सरस्वती सरस्वतीश्च यक्षन् यक्षतु । तत्र शिशुमती यालकोपेता
 अश्वा वडवा भिपर्जु घेनुः भिपर्जु च इन्द्राय भेषजमीपद्य दुहे दु-
 ग्धे पूर्यति । अश्वादयो दक्षिणा दीयन्ते । लोपस्त आत्मनेपदेष्वि-
 ति तलोपः । ते पयश्चादीनि व्यन्तु होतर्यज ॥ ३३ ॥

होता यक्षद्दुरो दिशः कवप्यो न व्यचस्वतीर-
 द्विभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो न रोदसीदुधे दुहे घेनुः
 सरस्वत्यश्विनेन्द्राय भेषजपञ्चकं न ज्योतिरिन्द्रियं
 पयः सोमः परिन्तुता घृतं मधु व्यन्तयाज्यस्य होत-
 र्यज ॥ ३४ ॥

होताय क्षद्दुरोदिशः । होता यजतु । दुरः द्वार इति प्राप्ते
 छान्दसं संप्रसारणम् । द्वाराणीति लिङ्गव्यत्ययेन पर्यायः ।
 कथम्भूता यत्रगृहद्वारः । दिशः कवप्यो न व्यचस्वतीः । लुप्तो-
 पमानमेतन् । दिश इव याः करण्यः समुपिराः । व्यचस्वतीः

व्यञ्चनवत्यः गमनवत्यश्च याः । अश्विभ्यां न दुरो दिशः । अ-
श्विभ्याञ्च वा अधिष्ठिताः यज्ञगृहद्वारो दिश इव वभूवुः । इन्द्रो
न रोदसी दुधे । इन्द्रश्च वा अधिष्ठाय रोदसी द्यावापृथिव्यां
दुहे । हकारस्य घकारः । दुग्धवान् । याथाधिष्ठाय दुहे धेनुभू-
त्वा सरस्वती अश्विनौ च । कस्मै दुहे ऋश्च दुह इत्यत आह ।
इन्द्राय भेषजं शुक्लं ज्योतिश्च इन्द्रियञ्च दुहे । अश्विसरस्व-
तीन्द्राय पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य
यज ॥ ३४ ॥

द्वैव्यो होता दुरो द्वार. प्रयाजदेवो इन्द्रः इन्द्र सरस्वतो सरस्व-
तीमाश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु नकाराश्चार्थां द्वारशब्दस्य
सम्प्रसारणम् । कीदृशीं द्वार दिश दिश इव सावकाश कवप्य-
समुपिरा अत एव व्यचस्वती. व्यचो व्यचन गमन विद्यते वामु
ता. गमनवत्यः । दिशो द्विफुल्या दुरो द्वार अश्विभ्या सहिताः
सत्यो रोदसी द्यावापृथिव्यां इन्द्राय भेषजमौषध दुहे दुग्धे । की-
दृशीं रोदसी दुधे दुह कवघञोति हकारस्य घकार । दुहे इत्यथ
तलोपश्च घचनज्यत्यय दुहते रोदसीभ्या सकाशादिन्द्रायौषध दु-
हते इत्यर्थः । अकथित चेति द्विकर्मस्त्वम् । सरस्वती च धेनु-
भूत्वा इन्द्राय शुक्लं शुक्लं शुद्ध ज्योतिरिन्द्रिय वीर्यञ्च दुहे दुग्धे ।
अन्यद् व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

होतां यक्षन् सुपेशंसोपे नक्तं दिवाश्विना समं-
ज्जाते सरस्वत्या त्विपिमिन्द्रे न भेषजं द्येनो न रजं
सा हृदा श्रिया न मासरं पयः सोमः परिसृता घृतं
मधु व्यन्त्याज्यंश्च होतर्यजं ॥ ३५ ॥

होता यक्षत्सुपेशंसोपे । होता यजतु सुपेशसामुरूपे । उपे
इति द्विवचनोपदेशाद्वाग्निश्च उपाश्च गृयेते । नक्तन्दिवा रात्रौ च
अहनि च । यौ चाश्विनौ समज्जातः संश्लेषयतः सरस्वत्या
सहितौ । त्विपिर्दीप्तिम् इन्द्रे । इन्द्रभेषजञ्च संश्लेषयतः तौ च

होता यजतु । यश्च श्येनः रजसा । रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः ।
ज्योतिषा हृदा हृदयेन । श्रिया न नकाराः सर्वे समुच्चयार्थी-
याः । इहानुवाके प्रायसः । श्रिया च सह मासरमुपादाय इन्द्रे
समनक्ति । तश्च होता यजतु ॥ अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन हो-
त्रा इज्यमानाः पयः प्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतरा-
ज्यस्य यज ॥ ३५ ॥

होता सुपेशसा सुरूपे उपे द्विवचनाद्रात्रिश्च नक्तोपे प्रयाजदेवौ
सरस्वत्या सहितौ अश्विनो च यक्षत् । तो चाश्विनौ नक्तं दिवा
दिने च रजसा ज्योतिषा रज शब्दो ज्योतिर्वचनः हृदा चित्तेन धि-
या च सह मासर भेषज मासररूपमोपध श्येनः श्येनपत्र त्विषि का-
न्तिश्च इन्द्रे समञ्जाते सश्लेषयतः नकाराश्चार्थाः । ते पयआदीनि
व्यन्तु हे होतः । त्व यज ॥ ३५ ॥

होता यक्षदैव्या होतारा भिषजाश्विनेन्द्रं न जा-
गृवि दिवा नक्तं न भेषजैः शूपं सरस्वती भिषक्
सीसेन दुह इन्द्रियं पयः सोमः परिस्तुता घृतं मधु
व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यजं ॥ ३६ ॥

होता यक्षदैव्या होतारा । होतारौ अयश्चाग्निरसौ च मध्य-
मः । भिषजौ अश्विनौ इन्द्रन्न इन्द्रश्च होता यजतु । जागृवि दि-
वा नक्तं न भेषजैः शूपं सरस्वती भिषक्सीसेन दुह इन्द्रिय-
म् । या चैषा सरस्वती भिषक् जागृवि । स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता
जागरणशीला विभक्तिलोपः । दिवा नक्तश्च भेषजैरोपधैः शूप-
म्वलम् सीसेन च दुहे दोग्धि । इन्द्रियश्च इन्द्रार्थम् । ताश्च दै-
व्या होता यजतु । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः
पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य यज ॥ ३६ ॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं अग्निरसौ च
सीसेन वृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लृट् लोपस्त आत्मनेपदेश्यति तलोपः

इन्द्रियार्थम् । कीदृशी सरस्वती दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जाग
रणशीला स्वकार्यसिद्धायप्रमत्ता सुपां मुलुगिनि संलुक् तां च
दैव्यो होता यजतु । अद्वयादयः पयश्चादीनि व्यन्तु हे होत !
त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्नभेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽप-
सो रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेऽनं न भारती वाचा
सरस्वती मह इन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोमः परिशु-
तां घृतं मधु व्यन्तवाज्यस्य होतर्यजं ॥ ३७ ॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीः । होता यजतु तिस्रो देवीः वक्ष्यमाणः ।
न भेषजम् त्रयस्त्रिधातवोऽपसः । नकारस्समुच्चयार्थीषो भिन्न-
क्रमः । भेषजञ्च या इन्द्रे कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु । त्रयः ।
पशवः त्रिधातवः । आश्विनो भूमन्तः । सारस्वतो मेपः ऐन्द्र
ऋषभः । इति त्रयः पशवः । प्रधानाद्गोपायद्भिस्त्रिधातुपशुः ।
अपसः अपस्विन इति प्राप्ते छान्दसो मतुपो लोपः । कर्मवन्तः ।
अप्रयो वा त्रयस्त्रिधातवः । रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेऽनं न भा-
रती । पे च । इन्द्रे रूपं हिरण्ययं । कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु ।
के ते इत्यत आह । अश्विनो इडा च भारती च । वाचा सर-
स्वतीमह इन्द्राय दुह इन्द्रियम् । या च वाचा त्रयीलक्षणया सर-
स्वती महः महत्वम्पूजामिन्द्राय दुहे दोग्धि इन्द्रियञ्च । ताश्च हो-
ता यजतु अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रैज्यमानाः पयःप्रभृ-
तीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य यज ॥ ३७ ॥

ती चार्थी दैव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः
प्रयाजदेवी इन्द्रे इन्द्रमदिना अश्विनौ च यक्षत् यजतु । या सर-
स्वती वाचा त्रयीलक्षणया भेषजमौषधं हिरण्ययं द्योतमानं रूपं च
महस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे । कैः कृत्वा त्रयस्त्रि-
धातवः त्रिभिः पशुभिः तृतीयार्थं प्रथमा त्रयो धातवः प्रधानाद्गोप-

यद्वलक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पशवः ते च त्रयः आदिव
नो घृन्नः सारस्वतो भेषः ऐन्द्र ऋषभः । कीदृशाः पशवः अपसः
अप इति कर्मनाम (निघ० २, १, १) विनो लोपः अपस्वि-
नः कर्मवन्तः । त्रिभिः पशुभिर्भेषज्रूपेन्द्रियमहामि इन्द्राय दुग्धे ।
तेऽश्व्यादयः पयआदीनि पिबन्तु हे होतः ! त्वमप्याज्यस्य यज
घृतं देहि ॥ ३७ ॥

होता यक्षन् सुरेतंसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमि-
न्द्रमश्विनां भिषजं न सरस्वतीमोजो न जूतिरिन्द्रियं
वृको न रभसो भिषग्यज्ञः सुरया भेषजं श्रिया न
मासरं पयः सोमः परिश्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य
होतृर्यजं ॥ ३८ ॥

होता यक्षन्सुरेतसम् । होता यजतु । सुरेतसं शोभनं रेतः
उदकलक्षणं यस्य शोभनं द्येतस्य रेतः यदुदकम् यथा सुष्ठु
रेतो यस्मात्तं पुंसो रेतः कारणभूतम् । ऋषभं वर्षितारम् ।
नर्यापसम् नरेभ्यो हितन्नर्यं तद्यस्य अपः कर्म स नर्यापसः
तन्नर्यापसन्त्वष्टारम् दैव्यो होता यजतु । किञ्च । इन्द्रमश्विना
भिषजन्न सरस्वतीम् । इन्द्रम् अश्विनौ भिषजश्च सरस्वतीं दै-
व्यो होता यजतु । केन यजतु । ओजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न
रभसो भिषक् । नकारः समुच्चयार्थीयः । ओजश्च जूतिर्जवः
इन्द्रियश्च यो वृकः सरभस सोद्यमो दक्षः भिषक् तेन यजतु ।
सुरायां वृकलोमानि क्षिप्यन्ति इत्यत एवमुच्यते । यसः सुरया
भेषजं श्रिया न मासरम् । तथा मासरमुपादाय सुरया च यज-
तु । यज्ञो भेषजं श्रिया सह इन्द्रे यजमाने वा । अश्विसरस्व-
तीन्द्राश्च दैव्येन होत्रां ईज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि
हे मनुष्यहोतः आज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

नकाराश्चार्थाः होता त्वष्टारं, प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना अश्विनौ

स्रग्स्वर्तो भिषजञ्च यक्षत् यजतु कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं
 रेतो वीर्य्यं वृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तं यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मा-
 च्च पुंसो रेत कारणभूतम् क्रपभं वर्षितारम् नर्यापसं नरेभ्यो हितं
 नर्य्यमप कर्म यस्य स नर्यापाः तम् । केन यजतु तदाह रभसः
 सोद्यमो भिषग्वैचभूतो यो वृक तेन प्रथमा तृतीयार्थे सुरायां वृक
 लामानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यन्मा-
 मर तेन च यजतु । एवञ्च यागे ओजस्तेजः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वी-
 र्य्यं श्रिया सह यशश्चेन्द्रे भवन्त्विति शेषः अश्व्यादयः पयआदी-
 नि व्यन्तु हे होतः ! त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं भीमं
 न मन्युं राजानं व्याघ्रं नमसाश्विना भामं सर-
 स्वती भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोमः पारिष्ठुना
 घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्व्यजं ॥ ३९ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिम् । होता यजतु । वनस्पतिं शमितारं
 शतक्रतुम् बहुकर्माणम् । भीमं न मन्युं राजानं व्याघ्रम् । भीमं
 भयानकम् मन्युं क्रोधात्मानम् । राजानमरण्यानाम् पशूनां
 व्याघ्रञ्च होता यजतु । नमसाश्विना नमसा हविषा । अश्विना
 च होता यजतु । भामं सरस्वती भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियम् ।
 या च भामं क्रोधम् । सरस्वती भिषक् इन्द्राय दुहे दोग्धि इन्द्रि-
 यञ्च ताञ्च दैव्यो होता यजतु । अस्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन
 होत्रेज्यमानाः पयःप्रमृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतराज्य-
 स्य यज ॥ ३९ ॥

दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्रन्तीति व्याघ्रः
 व्याघ्रमिव राजान शतक्रतुमिन्द्रमदिवना अश्विनौ सरस्वती सरस्वती-
 ञ्च नमसा अश्वेन यक्षत् यजतु । कीदृशं वनस्पतिं शमितारं पशूनां
 संस्कर्त्तारं यूपरूपेण भीम भयङ्कर मन्यु क्रोधात्मानम् । भिषक् वै-
 चरूपा या सरस्वती इन्द्राय भाम क्रोधाभिन्द्रियं वीर्य्यञ्च दुहे दो-

ग्नि । ते वनस्पत्यादयः इज्यमानाः पयआदीनि पियन्तु हे
होतर्यज ॥ ३९ ॥

होता यक्षदाग्निं स्वाहाज्यस्य स्तोकानां स्वाहा
मेदसां पृथक् स्वाहा छागमश्वभ्यां स्वाहा मेपं
सरस्वत्यै स्वाहं ऋपभमिन्द्राय सिंहाय सहस इ-
न्द्रियं स्वाहाग्निं न भेषजं स्वाहा सोममिन्द्रियं
स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिषजां प-
तिं स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजं स्वाहा
देवा आज्यपा जुषाणो अग्निभेषजं पयः सोमः परि-
स्रुतां घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ४० ॥

होता यक्षदग्निं स्वाहा । देव्यो होता यजतु । अग्निं प्रयाज-
देवतां वा आहवनीयं वा । स्वाहाज्यस्य स्तोकानां सुष्ठु
आह शोभनमाह यजमानः आज्यस्य स्तोकानां स्तोका विप्रु-
पः । स्वाहा मेदसां पृथक् । शोभनमाह यजमानः मेदसां वपा-
सम्बद्धानाम् पृथक्पृथक् । वपाःश्रप्यमाण आज्येनाभिघार्यन्ते
तदभिप्रायमेतत् । स्वाहा छागमश्वभ्याम् । छागमेपर्षभशब्दाः
पशुवचनाः शोभनमाह यजमानः छागपशुमश्वभ्याम् । शोभ-
नमाह मेपं सरस्वत्यै च स्वाहा ऋपभमिन्द्राय । शोभनमाह
यजमानः ऋपभम् इन्द्राय । कथम्भूताय इन्द्राय । सिंहाय अ-
भिभवित्रे । सहसे वलात्मकाय च । किं भूतमृपभम् इन्द्रियम्
इन्द्रियात्मकमिति सामानाधिकरण्यात्सम्बन्धः । स्वाहाग्निभे-
षजम् आज्यभागौ सुआह यजमानः अग्निश्च भेषजम् । स्वाहा
सोममिन्द्रियम् । सोभनमाह यजमानः सोममिन्द्रियात्मकम् ।
स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणम् भिषपाम्पतिम् । पशुपु-
रोडाशदेवताः । सुआह यजमानः । इन्द्रं सुत्रामाणम् सवितार-

ञ्च । ऋणम्प्राणानाम्पतिञ्च । स्वाहा वनस्पतिम् प्रियम्पायो
 न भेषजम् । सुभाह यजमानः वनस्पतिम् प्रियम्पायश्चाक्षम्
 भेषजञ्च । पशुदेवतानां वनस्पतिम् । स्वा देवा आज्यपाः ।
 भयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः शोभनमाह यजमानः देवा
 आज्यपाः ईज्यमाना वै देवा उत्तमे प्रयाजे स्मर्यन्त इत्यतो विभं
 क्तिव्यत्ययोऽत्र न कृतः । श्रुतिस्तु । देवा ह वा ऊचुर्नन्त
 विजितमेवानुसर्वं यज्ञं संप्रं स्थापयेत्युपक्रम्य त उत्तमे प्रया
 जे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं संप्रं स्थापयन्नित्याह । अतः स्वा-
 हाकाराः समाप्तिवचनाः समाप्तिवचनत्वाच्च स्वाहाकाराणां-
 देवतापदस्य चतुर्थ्या भवितव्यम् । स्वाहा देवेभ्य इत्ययं म
 कारः । जुषाणो अग्निर्भेषजम् । जुषाणः सेवमानः अग्निः भेष-
 जमोपधम् इन्द्रस्य यजमानस्य वा कुरोतु । अश्विनस्वतीन्द्रा-
 श्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनु-
 प्य होतराज्यस्य यजः ॥ ४० ॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यज्ञं यजतु । किञ्च आ
 ज्यस्य घृतस्य स्नाकानां विप्रुषा स्वाहा सुष्ठु आह शोभनं वदति
 घृतोऽतास्तिड इति (पा० ६, ३, १३५) दीर्घं घृणो रूपम् यजमा
 न इति शेष यजमानो घृतविन्दुन् शोभनान् वदतीत्यर्थं कर्मणि
 षष्ठी । मेदसा वपासम्बन्धिना पृथक् स्वाहा वपासम्बन्धिमेदासि
 समीचीनानीति पृथग्वदति । आम्बभ्यामश्विनोरर्थे छाग शोभन
 माह । सरस्वत्यै मेप शोभनमाह । इन्द्राय इन्द्रिय धौर्य्यप्रदमृषभ सु
 आह कीदृशायन्द्राय सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तस्मे श-
 वृणामभिभावित्रे तथा सहसे बलात्मकाय । भेषजं हितकारिणमग्निञ्च
 सु आह नक्षार्थं इन्द्रिय धौर्य्यप्रदञ्च साम सु आह एतावशीपोमा
 ध्याज्यभागी सु आहेत्यर्थं । सुष्ठु प्रायते सुत्रामा त सुत्रामाणमि
 न्द्र सवितार भिषजां वयानां पतिं बहणञ्च सु आह पशुपुरोडा-
 शदेवता सु आहेत्यर्थं । प्रियमिष्ट पाथोऽध्रमन्नभूत भेषजञ्च पशु-

देवतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं सु आह नकारश्चार्थः । आज्यपा दे-
 वा आज्यपान् देवान् सु आह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः ।
 स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्त्ता देवा ह वा ऊचुर्हन्त विजितमेधा-
 नु सर्वे यज्ञं सऽस्थापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव
 यज्ञऽ समस्थापयन्नित्याहेति श्रुते समातिवचनाः स्वाहाकाराः ।
 भेषजमौषधभूतं जुपाणः सेवमानोऽग्निरदिसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन
 होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज ४०॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य वपाया मेदसो जुपे-
 तां० हविर्होत०र्यजं । होता यक्षत्सरस्वतीं मेपस्य व-
 पाया मेदसो जुपतां० हविर्होत०र्यजं । होता यक्षदि-
 न्द्रमृपभस्य वपाया मेदसो जुपतां० हविर्होत०र्यजं ॥ ४१ ॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य त्रयो वपानां प्रैषा यथालि-
 ङ्गम् । दैव्यो होता यजतु । अश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः ।
 स्नेहप्रकृतिर्मेदः । तौ चेज्यमानौ जुपेतां हविः त्वं च हे मनुष्य
 होतर्यज । होता यक्षत्सरस्वतीं मेपस्य । जुपतामित्येकवचनवि-
 शेषः । होता यक्षदिन्द्रमृपभस्य । सममन्यत् ॥ ४१ ॥

का० (१९, ६, २२) होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रै-
 षा यथालिङ्गम् । होता यक्षदश्विनौ छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम्
 होता यक्षदिन्द्रमृपभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् प्रैषा एकक-
 ण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवताः तत्राद्यास्त्रयो वपानां
 प्रैषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः द्वितीयस्य द्वाधिका प्रथ-
 मतृतीययोरेकाधिका । दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु इज्य-
 मानौ तावदश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हविर्जुपेतां
 सेवेताम् मेदः स्निग्धभागः । हे होतर्यज ॥ होता सरस्वतीं यक्षत्
 सा मेपस्य वपाया मेदसो हविर्जुपताम् । हे होतः ! त्वं यज ॥
 होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋग्भस्य वपाया मेदसो हविर्जुपताम् ।
 हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ४१ ॥

होतां यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रं० सूत्रामाणाभि-

मे सोमाः सुरामाणश्छागैर्न मेपैर्ऋषभैः सुताः शष्पै-
र्न तोकमभिलार्जैर्महस्वन्तो मद्रा मासरेण परिष्कृताः
शुक्राः पर्यस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधुश्च्युतस्तान्
शिवना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुपन्तां सोम्यं
मधु पिवन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्यजं ॥ ४२ ॥

होता यक्षदशिवनौ सरस्वतीम् । ग्रहाणां प्रैषः । दैव्यो हो
ता यजतु अश्विनौ च सरस्वतीश्च इन्द्रश्च सुरामाणम् एवं होता-
रमुक्त्वा अषेदानीमध्वर्यूनाह । हे अध्वर्यवः इमे सोमाः सुरा-
माणः सुरमणीयाः सुरावन्तो वा सुरामया वा । छागैर्न मेपैः
ऋषभैः सुताः । नकाराः सर्वे समुच्चयार्थीयाः । छागैश्च मेपै-
श्च ऋषभैश्च सुता अभिपुताः समर्थाकृताः । शष्पैश्च तोकमाभि-
श्च लार्जैश्च महस्वन्तः महाभाग्ययुक्ताः महातर्पणीयाः । मा-
सरेण परिष्कृताः । सम्पर्युषेभ्यः करोती भूपणे मुद् । मास-
रेण अलङ्कृताः । शुक्राः शोचिष्मन्तः पयस्वन्तः पयसा सत्यु-
क्ताः अमृताः अमृतकल्पाः प्रस्थिताः होमाभिमुखीभूताः वः यु-
ष्मत्सम्बन्धेन । इत्यध्वर्युविषयम् । मधुश्च्युतः मधुस्त्रवाः मधुस्र-
रणाः तानेतान्सोमान् अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सुरामा ।
साधुत्राणः वृत्रहा जुपताम् जुपित्वा च । सोम्यं सोममयम्मधु
पिवन्तु च मदन्तु च व्यन्तु च । त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥४२॥

का० (१९, ६, २३) प्रहाणां चतुर्थ । होता यक्षदशिवनौ सर-
स्वतीमिन्द्रमिति चतुर्था प्रहाणां प्रैष ॥ होता यक्षदशिवनौ सरस्व-
ता सुष्ठु राक्षितारामिन्द्रश्च यक्षत् यजतु । एव होतारमुक्त्वाध्वर्यूनाह
हे अध्वर्यव ! इमे सोमा वो युष्माक युष्माभि सुता अभिपुता ।
कीदृशा सोमा छागर्मेपैर्ऋषभैश्च सुरामाण सुष्ठु रमयन्ति ते सु-
रामाण रमणीया रमतेरनण्प्रत्यय पशुभि वृत्वा रमणीया नौ

घार्थं सुरावन्तः सुरामयां वा । तथा शपैः तोकमभिर्यवाङ्कुरैर्ला-
 जैश्च महस्वन्तः तेजोयुताः । मदाः मद्यन्ति तर्पयन्तीति मदाः ।
 मासरेण पूर्वोक्तेन परिप्लुताः अलङ्कृताः सम्पद्युपेभ्य इति (पा०
 ६, १, १३७) सुद् । शुक्राः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः
 अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः । मधुदत्तु-
 तः मधु श्रोतन्ते ते मधुम्नाविणः । अश्विनौ सरस्वती सुग्रामा वृष-
 हा वृत्रामुरहन्ता इन्द्रश्च तान् सोमान् जुपन्तां सेवन्तां सोम्यं म-
 धु पियन्तु मदन्तु वृष्यन्तु व्यन्तु राजन्तां हविर्भक्षयन्तु वा । हे
 होतः । त्वमपि यज ॥ ४२ ॥

होता यक्षदश्विनौ छागंस्य हविष आत्तामद्य मं-
 ध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुपेय्या शुभो
 घस्तां नूनं घ्रासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षरा-
 णां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां
 पाश्वरतः श्रोणिः शिनामत् उत्सादतोऽङ्गादङ्गादथ-
 चानां करत एवाश्विनां जुपेतां हविर्होतुर्यज ॥ ४३ ॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य । प्रैपः । होता यजतु । अश्वि-
 नौ छागस्य छागाद्गस्य तावश्विनौ छागसम्बधिनः हविषः आ-
 त्ताम् । अद् भक्षणे । अभक्षयताम् भक्षितवन्तौ । अद्य अस्मि-
 न्यत्रि । मध्यतो मेद उद्भृतम् उदरमध्यतो वपालक्षणम्मेदः
 उद्भृतम् हृग्रहोर्मः छन्दसि हस्येति भकारः । पुरा-द्वेषोभ्यः
 पूर्वमसुररक्षोभ्यः यज्ञद्वेषोभ्यो वा । पुरा च पौरुपेय्यागृभः पुरुपा-
 र्थम् गृह्यते इति पौरुपेयी गृप् तस्याः पौरुपेय्यागृभः इडाया इ-
 त्यर्थः । नहि वपायागे इडा विद्यते । यावेवं वपाहविष आ-
 त्तान्ताविदानीं घस्ताम्भक्षयताम् अज्ञानां स्वमंशभूतमिति
 शेषः विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः । नूतं निश्चयेन । किम्भूताना-
 मज्ञानाम् घ्रासे ग्रासे अज्राणाम् अवदात्तानाम् घ्रासेयैरजितं

स्वेच्छया घामे वा यान्यजराणि स्युः । यवसमथमानां यवसाना-
मघ्नानां यानि प्रथमानि संसृहत्तत्रात् । एतद्दे परममन्त्रार्थं य-
न्मांभिमिति श्रुतिः । सुमत्सराणाम् । सुमत्स्वयमित्यर्थः । स्वय-
मेव यानि क्षरन्ति अदितानि । शतरुद्रियाणाम् बहुस्तुतीनाम्
रुद्र इति हि स्तोत्रनामसु पठितम् रुद्रस्य स्तोत्रुरिषा रुद्रिया
स्तुतयः । बहुशो वा रुद्राणाम् अग्निष्वात्तानाम् अग्निना साधु-
पाकार्थमासादितानाम् अग्निना सुसृतानामित्यर्थः । पीवोपव-
सनानाम् पीवशब्दः स्थूलवचनः । पीवभिः स्थूलरूपोपितं य-
वदानैः स्थूलानामुपवसनम् समीपस्थितिर्येषामिति वा । कि-
ञ्च । पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतः । अद्वादद्वादवत्ताना-
नाम् पार्श्वतोऽवत्तानां पार्श्व परश्रमयमद्गं भवति । श्रोणि-
तोऽवत्तानाम् शितामतोऽवत्तानाम् । शितामशब्देन यद्वादशित-
ताम् । योनिर्वाशिताम् मेदो वा शिताम् इति व्याख्याभेदाः ।
उत्सादनप्रदेशात् छेदनप्रदेशात् । अवत्तानाम् । एवमद्वाद-
द्वादत्तानाम् । करत एवाश्विनो वृष्टिमिति शेषः । जुपेताश्च
पुनर्वचनमादरार्थम् त्वमपि हे मनुष्यहोतव्यज ॥ ४३ ॥

का० (१९, ६, २४) हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् । चतुर्थोत्तरे प्रैषा
दग्ने पृथ्व्यमाना होता यक्षददिवनी छागस्य हविष इत्याद्यास्त्रयो यथा
लिङ्गमादिवनादिहविर्यागानां प्रैषा इत्यर्थः ॥ देव्यो होता अश्विनो
यक्षत् यजतु । ताविज्यमानावदिवनी छागस्य हविषः छागसम्यन्धि
हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि षष्ठी । किञ्च अद्य अस्मिन् दिने
मध्यतः उदरमध्यादुद्भृतमुद्घृत मेदो वपरूपं चात्ताम् हृप्रहो-
र्भेदच्छन्दसि कथमुद्घृतम् तत्राह द्वेषोभ्यः द्विपन्तीति द्वेषांसि द्वि-
पेरमुन्प्रत्ययः यज्ञद्वेषाणि असुररक्षांसि तेभ्यः उद्घृतम् यावत्तानि
पराभवायागच्छन्ति ततः पुंस्त्वोद्घृतमित्यर्थः तथा गृभः गृह्यते
भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ इडायाः पुरा प्रथममुद्घृतम् वपाया-
मिडाप्रयोजनाभावात् । कीदृश्या गृभः पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौ-

रूपेया ऋत्विगर्था तस्याः ॥ तावदिवनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घ-
स्तामङ्गानि भक्षयताम् घसल्ल अर्दने विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः ॥
फीदशानामङ्गानाम् घासे अञ्जाणाम् एकपदम् घासे ग्रासे अजराणां
नवानां रुचिजनकानाम् अन्यानि ग्रासेपूत्तरोत्तरमहाचिं जनयन्ति
नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानाम्
मांसत्वात् । एतद्वै परममन्नाद्यं यन्माँसमिति श्रुतेः । सुमत्क्षरा-
णां सुमत् स्वय क्षरन्ति तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्व-
यमित्यस्य पर्यायः शतरुद्रियाणाम् रुद्र इति स्तोतृनामसु (निघ०
३, १६, १२) पठितं रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः शतमसं-
ख्या रुद्रिया येषां तेषाम् बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः । अग्निष्वात्ता-
नाम् अग्निना स्वात्तानामास्वादितानां पाककाले पूर्वमाग्निना सुशृ-
तानामित्यर्थः । पीवोपवसनानाम् पीवस् शब्दोऽसुन्नन्तः स्थूलवा-
ची पीवसां स्थूलानामङ्गानानुपसमीपे वसन् स्थितिर्येषां तानि पी-
वोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः
उपवसने पीव इति प्रातिशार्यसूत्रेण (३, १, १३) उपवसने परे
पीवसो विसर्गलोपः । किञ्च पादर्वतः पादर्वप्रदेशात् श्रोणितः कटिप्रदे-
शात् शितामतो याहुप्रदेशात् उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः छे-
दनप्रदेशः तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् नित्यवीप्सयोरिति
(पा० ८, १, ४) द्वित्वम् प्रसङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृही-
तानामङ्गावयवानामदिवनौ घस्ताम् तान् भक्षयतामिति पूर्वेण स-
म्बन्धः । एव एवमदिवना अदिवनौ हविर्जुपेतां सेवेताम् भक्षिताव-
दानौ तौ करतः कुरुतः तृप्तिमिति शेषः विकरणव्यत्ययः पुनर्व-
धनमादराय । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज । शितामशब्देन
याहुयकृद्योनिमेदांस्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

होतां यक्षत् सरस्वतीं भेषस्यं हविष आवंयद्वद्य
मध्यतो मेदु उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुपेय्या
गृभो घसन्नूनं घासे अञ्जाणां यवसप्रथमानाँ सुमत्-
क्षराणाँ. शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानाँ पीवोपवस-
नानां पादर्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गाद-

द्वादशैतानां करं देवेषु सरस्वती जुपतां हविर्होतृ-
र्यजं ॥ ४४ ॥

होता यक्षत्सरस्वतीम्पेपस्य । होता यजतु सरस्वतीम् ।
या हविष आवयत् । आङ्पूर्वस्य वेतेः स्वादनार्थस्य लिटि
भूतार्थाभिधायिन्येतद्रूपम् । घसत् लोटर्थे लेट् । जुपतामेकवच-
नम् अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होता सरस्वतीं यक्षत् या सरस्वतीं मेपस्य हविषः । हविः आ-
वयत् अमक्षयत् आङ्पूर्वस्य वेतेर्लटि रूपम् यदा भक्षयतु लोटि
घाडागमे रूपम् । अथ मध्यतो मेद इत्यादिव्याख्या पूर्ववत् । सा
अज्ञानि घसत् । एव सरस्वती हविर्जुपतां तृप्तिं च फरदित्येकव-
चनानि । अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होतां यक्षदिन्द्रमृषभस्य हविष आवयत् मध्य-
तो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेया गृभो
घसन्नूनं घासे अजाणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षरा-
णां शतशुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीषो पवसनानां
पाद्वतः श्रोणितः शितामृत उत्सादतोऽङ्गादाद्दव-
त्तानां करं देवमिन्द्रो जुपतां हविर्होतृर्यजं ॥ ४५ ॥

होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य । तुल्यव्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्र ऋषभस्य हविष आवयत् भक्षयतु
एवमिन्द्रो हविर्जुपतामित्यन्त पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

होतां यक्षदन्स्पतिमामि हि विष्टतमया रभिष्ठया
रश्नयाधित । यत्राश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया घा-
मानि यत्र सरस्वत्या मेपस्य हविषः प्रिया घामानि
यत्रेन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया घामानि यत्राग्नेः
प्रिया घामानि यत्र सोमस्य प्रिया घामानि यत्रेन्द्रस्य

सुत्राम्णः प्रिया धामानि यत्र सवितुः प्रिया धामानि
यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पा-
थांसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्रा-
ग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतान् प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवो-
पावस्रक्षद्रभीयस इव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जु-
पतां हविर्होतर्यज ॥ ४६ ॥

होता यक्षद्रनस्पतिम् । वनस्पतिप्रैपः । होता यजतु वनस्प-
तिं यूपम् । अभि हि पिष्टनमया रभिष्टया रशनयाधित । कस्मा
द्रनस्पतिम् यजतु । हिशब्दो यस्मादर्थे यस्मात् अभ्यधित स्था-
घोरिचेति दधातेर्लुङ् इति अभिवारितवान् । केनाभिवारितवा-
न् । पिष्टशब्दो रूपवाची । पिष्टतमया । रभिष्टया । आलब्ध-
तमया । अतिशयेन नियमकारिण्या । रशनया जालभूतया ।
प्रार्थयामि वनस्पतिम् । यत्र देशे अश्विनौ छागस्य च हवि-
पश्च प्रिया प्रियाणि धामानि स्थानानि । यत्र सरस्वत्याः यत्रे-
न्द्रस्य । एताः पशुदेवताः । अथाज्यभागौ । यत्राग्नेः यत्र सो-
मस्य । अथ पशुपुरोडाशदेवताः यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णः यत्र स-
वितुः यत्र वरुणस्य यत्र वनस्पतेः । प्रिया पाथांसि । पायः-
शब्दोऽन्नवचनः । वनस्पतिः पशोरिवाङ्गम् । अथ प्रयाजानु-
याजः । यत्र देवानामाज्यपानाम् अथ स्विष्टकृत् । यत्राग्नेर्होतुः
प्रियाणि स्थानानि । तत्र तेषु स्थानेषु एतान् पशून् । प्रस्तु-
त्येव प्रस्तुत्य च उपस्तुत्येव । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । उपाव-
स्रक्षत् उपावसृजतु । रभीयस इव कृत्वी रभ राभस्ये रभसा-
श्च पशून् कृत्वा करत् करोतु । एवं देवो वनस्पतिर्जुपताम् ह-
विः त्वपि हे मनुष्य होतर्यज ॥ ४६ ॥

का० (१९, ६, २५) उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः । अन्ते पठ्य-

मानो होता यक्षद्वनम्गतिमभि होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमिति क्रमेण
घनस्पतियागे स्विष्टकृद्यागे च प्रीषी ॥ यूपो देवता । द्रव्यो होता घन
स्पतिं यूपमभियक्षन् अभियजतु हि यस्मात् घनस्पतिः रक्षानया र-
ज्ज्वा कृता अधित धृतवान् पशूनिनिति शेषः दधातेर्लुङि स्थाप्यो-
रिच्छेतीकार. (पा० १, २, १७) कीदृश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्ट
तमया पिष्टशब्दो रूपवाची अत्यन्तं पिष्टा सुरूपा पिष्टतमा तथा ।
रभिष्टया रमते पशून्प्रियच्छतीति रग्धी तृच् डोप् अत्यन्तं रग्धी
रभिष्टा तथा तुश्छन्दसीति (पा० ५, ३, ५९) इष्टनि वृचो लोपः
समर्थयेत्यर्थ. ॥ इदानीं घनस्पतिः प्रार्थ्यते यत्र आश्विनोः सम्बन्धि-
नः छागस्य हविषः छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धा-
मानि स्थानानि वर्चन्त इति शेषः । एवमग्रेऽपि । यत्र सरस्वत्या
मेपरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः
प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्थानानि । यत्राग्नेः प्रियाणि
धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावान्यभार्गा । यत्र
सुवाम्ण इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सविनुः प्रियाणि धामानि
यत्र वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरांडारादेवाः । यत्र घन-
स्पतेः प्रियाणि पाथांसि अन्नानि । अथ यत्र आज्यपानां देवानां
प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि । यत्र हांतुरग्नेः स्विष्टकृतः
प्रियाणि धामानि । एतान् छागादीन् पशून् रभोयस इव कृत्वा
रमन्ते ते रग्धारः अत्यन्तं रग्धारो रभोयांसः सरभसांश्च कृत्वा
इवश्चार्थः प्रकर्षेण स्तुथा च उपस्तुत्येव उप समोप स्तुत्वा च इती
चार्थी तत्र नेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु घनस्पतिर्देव उपाधस्यक्षन् उ-
पावसृजतु स्थापयतु खजेर्लुङि रूप लोटि वा सिव्यहुलं लोटोति
(पा० ३, १, ३४) सिप्प्रत्ययेऽडागमे च रूपम् घनस्पतिर्देव एवं
करत् कारोतु हाविश्च जुपताम् । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज ॥४६॥

होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाङ्गिरश्चिवनो-
इच्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् सरस्वत्या मेपरुपं
हविषः प्रियाधामान्ययादिन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः
प्रिया धामान्ययोङ्ग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य

प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य मुत्राम्णः प्रिया धामान्य-
याद् सवितुः प्रिया धामान्ययाद् वरुणस्य प्रिया धा-
मान्ययाद् वनस्पतेः प्रिया पाशांस्ययाद् देवानामा-
ज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामा-
नि यक्षत् स्वं महिमान्मायजतामेज्या इपः कृणोतु
सो अध्वरा जातवेदा जुपतां हविर्होतयजं ॥ ४७ ॥

होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतम् । स्विष्टकृतमैषः । दैव्यो होता
यजतु । अग्निं स्विष्टकृतम् । कस्माद्धेतोरित्यत आह । अयाद्
अयाक्षीत् इष्टवान् एवमग्रेऽपि । योऽग्निः अश्विनोः छागस्य
च हविपश्च प्रियाणि धामानि । अयाद् सरस्वत्याः अयाद्
इन्द्रस्य । प्रधानदेवताः । अयाद् अग्नेः अयाद् सोमस्य । आ-
ज्यभागौ अयाद् इन्द्रस्य सुत्राम्णः अयाद् सवितुः अयाद् व-
रुणस्य । पशुपुरोडाशदेवताः । अयाद् वनस्पतेः प्रियाणि पा-
शांस्यन्नानि । वनस्पतिः प्रधानाद्देवता । अयाद् देवानाम्
आज्यपानाम् प्रयाजानुयाजा आज्यपाः । यक्षदग्नेर्होतुः । यक्ष-
त् इष्टवान् अग्नेर्होतुः स्विष्टकृतः स्वयमेव प्रियाणि धामानि ।
यक्षत् अयाक्षीपत् । स्वं महिमानम् स्वकीयां विभूतिम् । कि-
ञ्च । आयजतामेज्या इपः । यजनामिति वचनव्यत्ययः । आ
इज्या अभियष्टव्या यागार्हा इपः प्रजाः । इपान्नेन तासां स्थि-
तिरुत्पत्तिश्चेति इपः प्रजा उक्ताः यागशीला यागार्हाः प्रजा
भवन्तीत्यर्थः । कृणोतु करोतु सः अध्वरा अध्वरान् यज्ञान्
जातवेदाः जुपताञ्च हविः । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥४७॥

स्विष्टकृतमग्निदेवता । होता स्विष्टकृतमग्निं यक्षत् यजतु योऽग्निः
स्विष्टकृतम् अश्विनोः छागस्य हविषः सम्बन्धीनि प्रियाणि धा-
मानि अयाद् अयाक्षीत् इष्टवान् अवदानानि यसति स्मेत्यर्थः ।

एवमग्रेऽपि । सरस्वत्या मेघस्य हविषः प्रियाणि धामानि ध्वजानानि
 अयाद् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि अयाद् एताः
 प्रधानदेवताः । अग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया धामानि
 अयाद् एताधाज्यभागी । सुष्टु प्रायते सुग्रामूण इन्द्रस्य प्रियाणि
 सवितुः प्रियाणि घरुणस्य प्रियाणि एताः पशुपुरोडाशदेवताः ।
 पनस्पतेः प्रियाणि एतत्प्रधानाङ्गम् । भाज्यपानां देवानां प्रियाणि
 एते प्रयाजानुयाजाः होतुरग्ने. स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रियाणि धा-
 मानि यक्षत् इष्टवान् । स्वं महिमानं स्यां विभूर्तिं यक्षत् । किञ्च
 आइज्याः समन्ताद् यष्टुं योग्या एज्या. यागार्हाः इयः इच्छन्ति
 इयः सकामाः प्रजाः आयजतां सम्यक् यजन्तु घचनन्यत्ययः प्र-
 जा यागशीला यागयोग्याश्च भवन्तित्यर्थः । स जातवेदाः स्विष्ट-
 कृदग्निः अध्वरा अध्वरान् यज्ञान् कृणोतु करोतु हविश्च जुपता-
 म् । हे मनुष्यहोतः । त्वं यज । विभक्तेराकारः ॥ ४७)

देवं वह्निः सरस्वती सुदेवामिन्द्रे अश्विनां । तेजो
 न चक्षुरक्षयोर्वह्निषां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य
 व्यन्तु यज ॥ ४८ ॥

देवं वह्निः । एकादशानुयाजप्रैषाः अश्विसरस्वतीन्द्रदेव-
 त्याः व्यवहितपदमायाः यत् देवम्वह्निः सुदेवम् शोभना देवा
 अस्पेति सुदेवम् । तेन वह्निषा सरस्वती अश्विनौ च इन्द्रे ।
 तेजो नकारः समुचये । तेजश्च चक्षुश्च इन्द्रियं च अक्षयोः अक्ष्णोः
 दधुः । वसुवननाय धनलाभाय । वसुधेयस्य धननिधानाय
 च । व्यन्तु पिवन्तु अश्विसरस्वतीन्द्राः त्वमपि यज । अथ स-
 मस्तार्थः । यद्देवं वह्निः सुदेवं तेन वह्निषा सरस्वती अश्विनौ
 च तेजश्च अक्ष्णोः इन्द्रियश्च दधुः । एवमग्रेऽपि ॥ ४८ ॥

का० (१९, ७, ८-९) अनुयाजप्रैषा देव वह्निरिति याज्याश्च ।
 देवं वह्निः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रिपशोरनुयाजानां
 प्रैषा याज्याश्च भवन्तीत्यर्थः ॥ एकादशानुयाजप्रैषा अश्विसरस्व-
 तीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्ष्यस्त्रिष्टुभः व्यवहितपदमाया । शोभ-

ना देवा यस्य तत् सुदेव यद्वर्हिः देवमनुयाजदेवता तेन वर्हिषा सह सरस्वती अश्विना अदिवनो च इन्द्रे तेजो दधु दधतु अक्ष्यो इन्द्रनेत्रयो चभु इन्द्रिय च दधु नकारश्चार्थः । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय वसुधेयस्य वसुनो धेय धसुधेय तस्य वसुनिधानाय च अदिवसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोत । त्वमपि यज । सप्तमीपष्ठयौ चतुर्थ्यर्थेऽ॥

देवीर्द्वारो अश्विना भिपजेन्द्रे सरस्वती । प्राणं न वीर्यं नसि द्वारो दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४९ ॥

देवीर्द्वारः । या देव्यः यज्ञगृहद्वारः ताभिः अश्विनौ भिपजौ च । सरस्वती च प्राणञ्च नसि नासिकायाम् वीर्यञ्च । इन्द्रियञ्च । द्वारः द्वारिभिरिति विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रे दधुः । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था । या द्वारो देवी यज्ञगृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवा ताभिर्द्वारिभि सह भिपजा अश्विना वेद्या अदिवनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं वल दधु नसि इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रिय घ्राणेन्द्रिय च दधु । वसु० व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

देवी उपासावश्विना सुत्रामेन्द्रो सरस्वती वलं न वाचंमास्य उपाभ्यां उदधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५० ॥

देवी उपासौ । नक्तोपासाविति प्राप्ते छान्दसः प्रातिपदिकलोपः । यौ देव्यौ नक्तोपासौ ताभ्याम् अश्विनौ सुत्रामा शोभनराणौ सरस्वती च । वलञ्च वाचञ्च आस्ये मुखे । इन्द्रियञ्च इन्द्रे । उपाभ्या नक्तोपाभ्यान्दधुः व्याख्यातमन्यत् ॥ ५० ॥

नक्तोपासाविति प्राप्ते छान्दस आदिपदलोपः । उपासा देवी नक्तोपसौ अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुपाभ्या नक्तोपोभ्या सह अदिव-

नी सुशामा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे घलं दधुः वास्ये
इन्द्रमुने वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं च दधुः नर्धार्यः । वस्यित्युक्तम् ॥

देवी जोष्टी सरस्वत्यृदिवनेन्द्रमवधर्यन् । श्रोत्रं न
कर्णयोर्षशो जोष्टीभ्यां दधुरिन्द्रियं वंसुवने वसुधेर्यस्य
व्यन्तु यजं ॥ ५१ ॥

देवी जोष्टी । ये देव्यां जोषयिष्यां घावापृथिव्यां इति
वा । अहोरात्रे इति वा । शस्यञ्च समाचेति कात्यक्यः । ता-
भ्याञ्जोष्टीभ्याम् सरस्वती चाश्विनौ च इन्द्रम् अवर्द्धयन् ।
कथमवर्द्धयन् । श्रोत्रञ्च कर्णयोः यज्ञश्च इन्द्रियञ्च इन्द्रे दधुः ।
वसु वन इति समञ्जसम् ॥ ५१ ॥

ये जोष्टी जोषयिष्यौ देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ घावापृथिव्यौ
अहोरात्रे वा शस्यं च समा चेति कात्यक्यः (निरु० ९, ४१, ६)
ताभ्यां जोष्टीभ्यां सह सरस्वती अश्विनौ च इन्द्रमवर्द्ध-
यन् कथमवर्द्धयन् तत्राह इन्द्रे यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमि-
न्द्रियं दधुः । वसु० ॥ ५१ ॥

देवी ऊर्जाहृती दुधे सुदुधेन्द्रे सरस्वत्यृदिवनी
भिपजावतः । शुक्रं न ज्योति स्तनयोराहृती घत्त इ-
न्द्रियं वंसुवने वसुधेर्यस्य व्यन्तु यजं ॥ ५२ ॥

देवी ऊर्जाहृती । जोष्टीघास्तुल्यदेवताविकल्पः । ये देव्यौ
ऊर्जाहृती सरस्वती आहुतिरहानम् । दुधे दुग्धे सुदुधे सुदोहने ।
उपरितनेऽर्द्धे आहुतीशब्दः श्रूयते स इह कृताविभक्तिव्यत्य-
यः समर्थीक्रियते । ताभ्यामाहुतीभ्यां सरस्वती च अश्विनौ
च भिपजावतः अवन्तीति वचनव्यत्ययः । इन्द्रमिति शेषः ।
कथं कृत्वा । शुक्रञ्च ज्योतिश्च पयोलक्षणं स्तनयोः इन्द्रियञ्च
इन्द्रे घत्त इति विभक्तिव्यत्ययः दधुः । वसुवने इति व्याख्या-
तम् ॥ ५२ ॥

उत्तरार्धे आहुतीशब्दस्तृतीयार्थः । जोषूचोरेव देवतावि कल्पः ।
ये देवी ऊर्जाहुती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं होमो वा ययोस्ते
ऊर्जाहुती दुग्धे दुग्धस्ते दुग्धे कामपूरके सुदुग्धे सुदोहने ताभ्यामा-
हुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति
रक्षन्ति वचनव्यत्ययः । कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे घत्तः द-
घति स्तनयोः शुक्रमिन्द्रियं च घत्तः वचनव्यत्ययः नश्चार्थः ।
व्याख्यातमन्यत् ॥ ५२ ॥

देवा देवानां भिषजा होताराविन्द्रंश्विनो ।
वपट्कारैः सरस्वती त्विषिं न हृदये मतिं होतृभ्यां
दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यजं ॥ ५३ ॥

देवा देवानाम् । यौ देवौ होतारौ देवानां भिषजौ ताभ्यां
होतृभ्यां वपट्कारैश्च । अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रम् इन्द्र इति
विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रियञ्च त्विषिन्दीप्तिश्च हृदये मतिश्च दधुः ।
वसुवने इति समञ्जसम् ॥ ५३ ॥

देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां होतृभ्यां
सह वपट्कारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे
त्विषिं कान्ति दधुः हृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः ।
वसु० उक्तम् ॥ ५३ ॥

देवीस्तिस्त्रस्त्रो देवीश्विनोऽडा सरस्वती । शृपं
न मध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य
व्यन्तु यजं ॥ ५४ ॥

देवीस्तिस्त्रः । या देव्यस्तिस्त्रः सरस्वतीडाभारत्यः तिस्रो
देवीः अत्र विभक्तिव्यत्ययोऽध्याहारश्च वाक्यवशात् । तिसृषि-
देवीभिः सरस्वतीडाभारतीभिः । अश्विनौ च इडा च सर-
स्वती च । शृपं बलञ्च मध्ये नाभ्याम् इन्द्रियञ्च । इन्द्राय इन्द्रे
इति विभक्तिव्यत्ययः । दधुः । वसुवने इति समानम् ॥ ५४ ॥

यास्तिन्नो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः विभक्ति-
व्यत्ययः ताभिस्तिस्मिः देवीभिः सह अश्विनौ सरस्वती इडा च
इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च शूयं वलमिन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः ।
घसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरूथः सरस्वत्याशिव-
भ्यामीयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय
त्वष्ट्रा दधदिन्द्रियाणि घंसुवने घसुधेयस्य व्यन्तु
यज्ञं ॥ ५५ ॥

देव इन्द्रः । यो देवः इन्द्रः । इदि परमेश्वर्ये । परमेश्वर्य-
युक्तः । नराशंसः नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसः
त्रिवरूथः त्रिवृहः सदोहविर्दानाग्नीध्रः । त्रिलोकयावात्रिवृहः ।
यस्य च सरस्वत्या अस्विभ्याश्च ईयते ऊह्यते नीयतेरर्थः । स
यज्ञः । रेतो न रेतश्च अमृतश्च रूपश्च जनित्रञ्जन्म च । इन्द्राय
इन्द्रे इन्द्रस्य वेति विभक्तिव्यत्ययः । कथम्भूतो यज्ञः । त्वष्ट्रा
त्वक्षतिः करोत्यर्थः । जगतः कर्ता । दधातु इन्द्रियाणि च । व-
सुवन इति व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति यास्कोक्तेः (निरु० ८, ६) न
राशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो धीर्य्य रूपं सौन्दर्य्यममृतं जनि-
त्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् दधातु नश्चार्थः । कीदृशो
नराशंसः इन्द्रः इन्द्रतीतिन्द्रि पेश्वर्य्यवान् इति परमेश्वर्य्यं । त्रिवरू-
थः श्रीणि धरूथानि गृहाणि सदो हविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः ।
तथा त्वष्ट्रा त्वक्षतिः करोतिकर्मा जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदु-
त्पत्तेः । यस्य नराशंसस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नी-
यते ऊह्यते । घसु व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो अश्विभ्यां सर-
स्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पचधते मधुं । ओजो न जूति-
र्नैपभो न भामं घनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि घंसुवने

वसुधेयस्य व्यन्तु यजं ॥ ५६ ॥

देवो देवैः । यो देवो वनस्पतिर्यूपः । देवैर्हिरण्यपर्णः यस्य देवा हिरण्मयानि पर्णानि । रूपकोऽत्रालङ्कारः । यश्च अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः । अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रार्थञ्च यः पच्यते फलति मधु मधुराणि फलानि । स वनस्पतिः ऋषभः ऋषभशब्दः पूजावचनः । पूज्यः । जूतिः । जूतिर्भवतेः । वेगवान् । ओजश्च भामञ्च भामशब्दः क्रोधवचनः इन्द्रियाणि च नः अस्माकम् अस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनम् दधत् दधातु । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वेगं भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिर्यूपः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति फलति इन्द्राय फलं ददाति नकारौ चार्थौ । कौटुशो वनस्पतिः देवैर्हिरण्यपर्णः हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्मयानि पर्णानीत्यर्थः । अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः शोभनं पिप्पलं फलं यस्य सः अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । ऋषभः पूज्यः ऋषभशब्दः पूजावचनः । वसु० ॥ ५६ ॥

देवं ब्रह्मिर्वारितीनामध्वरे स्तीर्णमश्विभ्यामूर्णम्रदाः सरस्वत्या स्योनमिन्द्र ते सदः । ईशार्यं मन्युषं राजानं ब्रह्मिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यजं ॥ ५७ ॥

देवभ्वार्हैः । अस्माद्देवभ्वार्हैः वारितीनाम् उदकवतीनां वा वारिभभवानां वा वरतराणां वा औषधीनां सम्यन्धि । अध्वरे स्तीर्णम् अश्विभ्यामध्वर्युभ्याम् ऊर्णं म्रदाः ऊर्णेव मृदु । सरस्वत्या च । स्तीर्णमित्यनुवर्तते । तस्मात् स्योनं मुखरूपम् हे

इन्द्र तव सदः स्थानम् । किञ्च तस्मिन्सदसि । ईशायै ईशि
 तार्यरैश्वर्याय मन्यु क्रोधम् त्वां राजानम् इन्द्रियञ्च , अश्विनौ
 च सरस्वती च वहिषा दधुः । यद्वा ईशानाय तव मन्युं राजा
 नमिन्द्रियञ्च । अश्विनौ सरस्वती च हविषा दधुः । वसुवन
 इति व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र ! वारितीना धारि जले इति गतिर्यासां ता धारितय
 तासा जलोद्भवानामोपधीता सम्बन्धि वहिं ते तव सद सदसि
 अध्वरे यज्ञ अदिवभ्या सरस्वत्या च स्तीर्णमास्वृत कीदृश वहिं
 देव दीप्यमानम् ऊर्णध्रदा ऊर्णमिव ध्रदीय छान्दस इयोलोप अ
 त एव स्योन सुशरूपम् । किञ्च अदिवसरस्वत्य वहिषा सह राणा
 न दीप्यमान मन्यु क्रोधमिन्द्रिय च हे इन्द्र ! त्वयि दधु किमर्थम्
 ईशायै ऐश्वर्याय ईशानमीशा तस्यै गुरोश्च हल इति (पा० ३, ३,
 १०३) स्वधिकारे ईशतेरप्रत्यय स्वीत्यादाप् । वसु० उक्तम् ॥५७ ॥

देवो अग्निः सिंष्टृकृद् देवान् यक्षद् यथायथं हेता-
 राविन्द्रं मश्विनौ वाचा वाचं सरस्वतीमग्निं सोमं
 श्विष्टृकृत् सिंष्टृ इन्द्रः सुत्रामां सविता वरुणो भि-
 पग्निष्टो देवो वनस्पतिः सिष्टा देवा आज्यपाः सिंष्टो
 अग्निरग्निना होता होत्रे सिंष्टृकृद्यज्ञो न दधंदिन्द्रिय-
 मूर्जमपचितिं स्वधां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु
 यज ॥ ५८ ॥

देवो अग्निः । यो देवो अग्निः श्विष्टृकृत् शोभनमिष्टं क-
 र्तव्यमित्ययमधिकारो यस्य स तथोक्तः । देवान् यक्षत् इष्टवा-
 न् । यथायथम् । यथास्वं यथायथम् यो यथा यष्टव्यः स
 तथेत्यर्थः । एवं सामान्यत उक्त्वा अथेदानीं विशेषत आह ।
 होतारो अयञ्चाग्निरसौ च मध्यमी वायुः । होतृ मित्रावरुणौ
 वा । इन्द्रञ्च अश्विनौ च वाचं कृत्वा वाचञ्च सरस्वतीञ्च अ

अग्निश्च सोमश्च यक्षदिति सम्बन्धः । स्विष्टकृच्च स्विष्टः शोभन-
मिष्टः इन्द्रः सुत्रामा च इष्टः सविता इष्टः वरुणो भिषक् इष्टश्च
देवो वनस्पतिः । स्विष्टा देवा आज्यपाः प्रयाजानुयाजाः इष्टथा-
ग्निरग्निना । अथेदानीं होता स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय । यशो न
दधत् । ददात्यर्थे दधातिः । ददातु । इन्द्रियश्च ऊर्जश्च अ-
पचितिम्पूजाश्च स्वधामन्नश्च । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥५८॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं य-
थास्वं यो यथा यष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यक्षत् इष्टवान् ।
कान् देवानत आह होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हो-
त्सुमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च वाचा मन्त्रेण वाचं च
यक्षत् सरस्यतीमग्निं सोमं च । किञ्च स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी
सुत्रामा शोभनरक्षकः मनिन्प्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्टु इष्टः सविता
वरुणो भिषगिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवाः प्रयाजानुया-
जाः स्विष्टाः अग्निरधिष्ठाता अग्निना भीमेन हविर्द्वारा सुष्टु इष्टः ।
किञ्च होता दैव्यः स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नम
पचितिं पूजां स्वधां पित्रर्थमन्नं दधत् ददातु नकारश्चार्थः । वसु-
धननाय वसुधनाय च देवा व्यन्तु हविरदन्तु मनुष्यहोतार्यज ॥ ५८ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् प-
क्तीः पचन् पुरोडाशान् वध्नन् अश्विभ्यां छागं सरं-
स्वत्यै मेपमिन्द्राय ऋषभं सुन्वन्नाश्विभ्यां सरं-
स्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे सुरासोमान् ॥ ५९ ॥

अग्निमद्य । सूक्तवाक्यैः । अग्निम् अद्य अस्मिन्द्यवि हो-
तारम् अवृणीत वृत्तवानयं यजमानः । किं कूर्वन् पचन् पक्तीः
पक्तव्यानि वसूनि इति सामान्यवचनम् । अथ विशेषः पचन्
पुरोडाशान् । पशुपुरोडाशान् । वध्नन् पशुं यूपे इति शेषः ।
अश्विभ्यां छागम् अश्विनोरर्थे छागं सरस्वत्यै मेपम् । इन्द्रा

य च ऋषभम् । अन्यच्च सुन्वन् अश्विभ्यां सरस्वत्यै च इन्द्राय च सुत्राम्णे सुरासोमान् । तानि च वस्तूनि कुतोऽन्ययजमानः । अग्निहोतारमवृणीतेति सम्वन्धः ॥ ५९ ॥

का० (२९, ७, १०) अग्निमद्येति सूक्तवाक्यैः । अग्निमद्य होतारमित्यादिः सूक्ता प्रहीत्यन्तः कण्डिकाश्रयात्मकः सूक्तवाक्यैः भवति ॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रैषः । प्रथमा अष्टिः द्वितीया धृति तृतीया चिह्नितः । अयं यजमानोऽद्य अग्निं होतारमवृणीत घृतवान् वृणातेल्लङ् । किं कुर्वन् पत्नीः पक्व्यानि हवींषि पचन् । सामान्ये नोक्त्वा विशेषमाह पुरोडाशान् पचन् अश्विभ्यामश्विनोरथे छागं यधन् घृषे इति शेषः सरस्वत्यै मेपं यधन् इन्द्राय ऋषभं च तथा अश्विभ्यां सरस्वत्ये सुत्राम्णे रक्षकाय इन्द्राय च सुयसोमान् सुन्वन् अग्निमवृणीत ॥ ५९ ॥

सूपस्था अथ देवो वनस्पतिरभवत् अश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यै मेपेणेन्द्राय ऋषभेणाश्वस्तान्मेदस्तः प्रति पचतागृभीपतावीध्वन्त पुरोडाशैरपुःश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा सुरासोमान् ॥ ६० ॥

सूपस्था अथ । साधु यज्ञमुपतिष्ठति इति सूपस्थाः अथ अस्मिन्धवि देवः वनस्पतिः अभवत् । अश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यै च मेपेण इन्द्राय च ऋषभेण । कथमेवमगम्यत इत्यत आह । अक्षन्तान् भक्षितवन्तः अश्विमभृतयः तान् छागादीन् । कुत आरभ्येत्याह । मेदस्तः वपाया आरभ्य । प्रतिपचतागृभीपत । प्रत्यगृभीपत प्रतिगृहीतवन्तः । पचता पक्वानि अग्निपक्वानि अवदानानि । अवीध्वन्त च पुरोडाशैः । किञ्च । अपुः पीतवन्तः अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सुत्रामा । सुरासोमान् सुरा च सोमाश्च यद्वा सुरामयान्सोमान् ॥ ६० ॥

अथ वनस्पतिर्देवः छागेन कृत्वा अश्विभ्यां सूपस्था अभवत्

सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः छागेनाश्विनोः सेवां चकारेत्यर्थः
 मेघेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था अभवत्
 वतस्पतिना छागमेपर्यभैरद्व्यादीनामुपस्थानं कृतम् । तत्कथं ज्ञा-
 यते तत्राह अद्व्यादयो मेदस्तः मेदो वषामारभ्य तान् छागादीन्
 अक्षन् अमक्षन् । पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पचतानि
 पकानि अवदानानि प्रत्यगृहीपत प्रत्यगृहन् पचतेर्मृदशियजिपर्वि-
 पच्यमितमिनिमिहयैभ्योऽतजिति (उण० ३, १०९) अतच्प्रत्ययः
 भूतेऽपि दृश्यन्त इति (पा० ३, ३, २) वचनाद्भूतेऽपि द्रष्टव्यः वि-
 मक्तेराकारः । पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त पेघन्त । किञ्च अश्विना
 सरस्वती सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीतवन्तः पातेर्लङ् पिवा-
 देशाभावश्छान्दसः ररक्षुर्वा । सुपश्च सोमाश्च तान् सुरामयान्
 सोमान् वा ॥ ६० ॥

त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपापवृणीतायं
 यजमानो बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु वा-
 र्यायंक्ष्यत् इति ता या देवा देव दानान्यस्तुतान्यंस्मा
 आ चं शाम्स्वा च गुरस्वेपितश्च होत्रसिं भद्रवाच्या-
 य प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायं सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

त्वामद्य । देव्यो होताग्निरुच्यते । त्वाम् अद्य हे ऋषे म-
 न्त्राणां द्रष्टुः हे आर्षेय यजमान आर्षेयैर्व्रियते इत्येवं संबोध्य-
 ते । हे ऋषीणामृत्विजान्नपात् पुत्र अटृणीत वृतवान् अयं य-
 जमानः । बहुभ्यो देवेभ्यः आसङ्गतेभ्यः त्वामेव अटृणीतित्यभि-
 प्रायः । किमर्थम् एषः मे मद्यम् देवेषु वसु धनम् वारि वरणी-
 यम् आयक्ष्यते आदास्यति अयन्दातुं समर्थ इति । एवञ्च ।

ता या देव दानान्यदुः । ता तानि । या यानि । हे देव यानि
अदुः दत्तवन्तः । इमानि अस्मै यजमानाय दातव्यानीति ।
तानि अस्मै यजमानाय । आ च शास्त्रा च गुरस्व । अकारौ
भिन्नकर्मौ । आशाम्स्व च इच्छा । आगुरस्व च गुरो उद्यमने
उद्यच्छ च । दानाय । प्रेषिनश्चासि हे होतः । भद्रवाच्याय । भ-
न्दनीयवचनाय भद्रञ्च वचनम् त्वं श्रूया इति । अघेदानीं प्रेषि-
ता मानुषो होतो सूक्तवाक्याय । कथं कृत्वा सूक्ता श्रूहि । सू-
क्तानि साधुवचनानि वद इति ॥ ८१ ॥

समाप्ता सात्रामणो ।

इति उव्वटकृता मन्त्रभाष्ये एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

देव्यो होता अग्निरुच्यते । हे ऋते मन्त्राणां द्रष्टः ! हे आर्षेय !
यजमानार्षेयैर्वियने इत्येवं सम्बोध्यते हे ऋषीणां नपात् ! पुत्राय
यजमानः बहुभ्यः सङ्गनेभ्यः निलितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरथ त्वा-
मेव आ अकृष्णोत् सम्यग् वृत्तवान् । इति किम् एषोऽग्निर्न नष्टं
देवेषु कारि घर्षतुं योग्यं कारि घर्षणीयं धनु धननायस्यने आदा-
स्यते यजतेर्दानार्थाल्लद् मया देवेभ्यो दातुं प्रहीम्यते इत्यर्थः । कि-
ञ्च हे देव अग्ने ! या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः
तानि दानानि अस्मै यजमानाय आशाम्स्व च इच्छ तानि यज-
मानाय दातव्यानीति इच्छेत्यर्थः । आगुरस्व च उद्यच्छ च गुरो
उद्यमने तुदादिः दानायोधम कुरु आकारौ चकारौ च भिन्नकर्मौ ।
हे होतः । त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि कथम् तदाह भद्रवा-
च्याय वक्तुं योग्यं वाच्य भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्रवाच्यं
तस्मै भद्रं श्रूहीति प्रेषितोऽस्तीत्यर्थः । किञ्च सूक्ता सूक्तानि त्वं श्रूहि
इति सूक्तवाक्याय सूक्तवचनाय सूक्तानि वक्तुं मानुष होता च
प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

धामन्महीधरवृते घेददीपे मनोहरे ।

एकविंशोऽयमध्यायो याज्ञाद्विप्रेषणान्तिनः ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्पा आयुर्मे पाहि । देव-
स्य त्वा सत्रितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्याम् । आर्ददे ॥ १ ॥

अथाश्वमेधधतुर्भिरध्यायैः तं प्रजापतिरपश्यत् । तेजोऽसि ।
सौवर्णं निष्कं प्रतिमुञ्च वाचयति । यस्मात्तेजस्त्वमासि शु-
क्रश्चाग्नेः । अग्निर्ह वा अपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य तासु रेतः प्रा-
सिञ्चत्तद्विरण्यमभवदिति श्रुतिः । अमृतञ्च अग्निमभवत्वात्
दानेनामृतत्वप्रदानाच्च । हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते इति श्रु-
तिः । आयुपश्च पाता गोपायिता । अतः त्वा प्रार्थये । आयुः
मे मम पाहि । यज्ञसमाप्त्यर्थमायुः प्रार्थ्यते । रक्षनामादत्ते । देव
स्य त्वेति व्याख्यातम् ॥ १ ॥

सर्वनामस्य राशोऽश्वमेध तस्य फाल्गुनशुक्लाष्टम्यामारम्भ ॥
का० (२०, १, ९,) निष्क प्रतिमुञ्चन् वाचयति तेजोऽसीति । च-
तु सुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्क त यजमानकण्ठे प्रतिवध
ध्वर्युंस्तेजोऽसीति मन्त्र पाहीत्यन्त वाचयति त च निष्क प्रात-
र्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवे दद्यादिति सूत्रार्थ ॥ चत्वारोऽध्या-
या अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तेजोऽसीत्यस्य सौवर्णं
निष्क देवता । प्राजापत्यानुष्टुप् । हे निष्क ! तेजोऽसि आग्नेय
त्वात् । शुक्रमग्नेर्वीर्यं चासि अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य
तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्विरण्यमभवदिति श्रुते । अमृत च वह्निनापोऽ
नुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च हिरण्यदा
अमृतत्व भजन्त इति श्रुते । आयुष्पा. आयुः पातीति आयुषो गो-
पायिता अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमायुः
प्रार्थ्यते ॥ का० (२०, १, २७) देवस्य त्वेति रक्षनामादाय ब्रह्मन्श्व
भन्त्स्यामीत्याह । देवस्य त्वेत्यादि-सरमारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण
त्रयोदशार्त्तं दर्भमयीं द्विगुणामद्वयन्धनार्थं रक्षनां रज्जुमादाय

ब्रह्मब्रह्ममित्यादि-तेन-राध्यासमित्यन्तं मन्त्रं (४) ब्रह्माणं प्राया
हेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् (१, १०) ॥ १ ॥

इमामगृभ्णन्नशनामृतस्य पूर्वं आयुषि विदधेषु क्व-
व्या । सा नो अस्मिन् सुत आवभूव ऋतस्य सामन्
सरमारपन्ती ॥ २ ॥

इमामगृभ्णन् । त्रिष्टुब्रह्मनादेवत्या । यामिमाम् अगृह्णन्
गृहीतवन्तः रशनान्दर्भमयीम् । ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वं प्रथमे आ-
युषि यज्ञारम्भे इत्यर्थः । के रशनामगृह्णन्नित्यत आह । वि-
दधेषु क्वव्या यज्ञेषु कवयः । विश्वस्रष्टारो वा आद्ये सर्गे प्रजा-
पतिप्रभृतयः । एते हि सृष्टिं यज्ञादसृजन्त । सा रशना नः अ-
स्मारुम् अस्मिन्सुते यज्ञे आवभूव अभूता उत्पन्ना । ऋतस्य
सामन् । संपनने यज्ञप्रारम्भे । सरं यज्ञप्रसरम् आरपन्ती श-
ब्दायमाना ॥ २ ॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप् । सघनं सुतं यज्ञः भावे
क्तः नोऽस्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आवभूव उत्पन्ना । की-
दृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् सास्त्रि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसा-
रमारपन्ती रप् उक्तौ उच्चारयन्ती यज्ञप्रसारो भवत्विति वदन्ती-
त्यर्थः । सा का विद्यते लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विदधाः यज्ञाः विद-
धाः यज्ञाः विदधेषु यज्ञेषु विदेरथगिति अथक्प्रत्ययः क्वव्या क-
वयः विभक्तेर्द्व्यंदेशः सुपां सुलुगित्यादिना यज्ञेषु कुशलाः प्रजाप-
त्यादयो यामिमां रशनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वं प्रथमे आयुषि प्रारम्भे
इत्यर्थः अगृभ्णन् अगृह्णन् या पूर्वगृहीता सा रशनाभोद्भू-
ता इत्यर्थः ॥ २ ॥

अभिधा अंसि भुवंनमसि घन्तासि घर्त्ता । स त्व-
मग्निं वैश्चान्तरं संप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः ॥ ३ ॥

वधात्यश्वम् । अभिधासि । यस्त्वम् अभिधा असि अ-

भिधातव्योऽसि । भुवनश्चासि । भुवनमाश्रयः । यन्ता नियम-
नकर्ता चासि । धर्ता धरयिता चासि । स त्वमेवंप्रभावः सन् ।
अग्निं वैश्वानरम् । कथम्भूतम् सप्रथसम् सर्वतः पृथुम् । तिर्य
गृध्वमधश्चैव महतैश्वर्येण पृथुम् । गच्छ । स्वाहाकृतः साधु हु-
तश्च सन् ॥ ३ ॥

का० (२०, १, २८) तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति
बध्नात्यश्वम् । तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति मन्त्रेण
ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि-स्वगात्वा-देवेभ्यः-प्रजापत-
य इत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाश्वं बध्नाति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि य-
जुषि अश्वो देवताद्यस्य । हे अश्व ! यस्त्वमभिधा असि अभिधा-
यते स्तूयते इत्याभिधाः क्विप् भुवनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नि-
यमनकर्ता चासि धर्ता जगद्धारयिता च । स एवंविधं न्वं स्वा-
हाकृतः स्वाहाकारेण कृतः हुतः सन् अग्निं गच्छ प्राप्नुहि । को-
दृशमग्निम् वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथसं
प्रथतेरसुन्प्रत्ययः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् यद्वा सर्वतास्ति-
र्य्यगृध्वमधश्च प्रथते सप्रथाः तम् सर्वतः शब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

स्वगा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्या-
मिं देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासम् । तं बधान देवे-
भ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहि ॥ ४ ॥

स्वगा त्वा । हे अश्व स्वगा करोमि त्वां देवेभ्यः प्रजापत-
ये च । स्वगाशब्दो ढाजन्तः स्वयङ्गामिनमित्यर्थः । ब्रह्माणमा-
मन्त्रयते । ब्रह्मन्नश्वम्भन्त्स्यामि । बध्नातेरेतदूपम् अश्वस्य बन्ध-
नं करिष्यामि । देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन बद्धेनाहं राध्या-
सम् राधिं प्राप्नुयाम् । राधिः कर्मपरिसमाप्तिः । ब्रह्मा प्रसौ-
ति । तं बधान । यमिच्छसि तमश्वं बधान तस्य बन्धनङ्कुरु ।
किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन बन्धेन राध्नुहि । यज्ञस-
माप्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

हे अश्व ! त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति शेषः स्वैनेव गच्छतीति स्वगा डाजन्तः विभक्तोर्दोदेशो वा स्वयंगामिनमित्यर्थः ॥ ब्रह्मभ्रश्यम् ब्रह्मा देवता ब्रह्मणमामन्वयते हे ब्रह्मन् ! अश्वं भनत्स्यामि यन्धनं करिष्यामि षड्धातेर्लटि स्यपि एकाचां षड इति भपत्यम् । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वयन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्मसमाप्तिरूपां प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ् ॥ ब्रह्मा प्रसूति तं यधान मध्वयुदैवतं यजुः । हे अध्वर्यो ! यं षड्धुमिच्छसि तमश्वं यधान । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वयन्धेनेन राध्नुहि सिद्धिं यज्ञसमाप्तिलक्षणां प्राप्नु हि राधेः स्वादित्वाहोति अप्रत्ययः ॥ ४ ॥

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि । सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि । यो अर्वन्तं जिघांसति तमभ्युमीति वरुणः परो मर्तः परः श्वा ॥ ५ ॥

प्रोक्षत्यश्वम् । प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । ऋजवः प्रोक्षणमन्त्राः । यजमानं वाचयति । यो अर्वन्तम् । गायत्री । अर्द्धेनाश्वस्तुतिः । यः पुरुषोऽर्वन्तम् अश्ववचनोऽर्वशब्दः । अश्वजिघांसति हन्तुमिच्छति । तम् अभ्यमीति । मी हिंसायाम् । हिनस्ति वरुणः । श्वानश्चतुरस्रं हत्वाऽधस्पदमश्वस्योपप्लावयति । “ यस्य शुनश्चक्षुषोः समीपे पुण्ड्रे स्नः स चतुरस्र उच्यते ” परो मर्तः । परः पराभूतः अधस्पदन्नीतः मर्तो मनुष्यः यो अर्वन्तजिघांसतीति । परः पराभूतश्च श्वा ॥ ५ ॥

का० (२०, ६, ३७) स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् । ततोऽध्वर्युः स्थावरास्तडागादिस्था अपो गत्वा ताभिराग्निः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च षडपि । हे अश्व ! प्रजापतये जुष्टं त्वा त्वां प्रोक्षामि सि-

जामि अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्वे वीर्यं दधाति । तथा च
 श्रुतिः (१३, १, २, ५) प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवा-
 स्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तम इति । इन्द्राग्निभ्यां
 जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनेन्द्राग्न्योरिवाश्वे ओजो दधाति । तथा च
 श्रुतिः (१३, १, २, ६) इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमा ओज एवा-
 स्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितम इति । वायवे जुष्टं
 प्रीतं त्वां प्रोक्षामि अनेन वायोरिवाश्वे वेगं दधाति । तथा च श्रु-
 तिः (१३, १, २, ७) वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन् दधाति
 तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठ इति आशिष्ठो वेगवत्तरः । विद्वेभ्यो
 देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति विश्वे वै देवा
 यशस्वितमा यश एवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वित-
 म इति (१३, १, २, ८) श्रुतेः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षा-
 मि अनेन सर्वा देवता अश्वे दधाति । सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रो-
 क्षामीति सर्वा एवास्मिन् देवता अश्वे अन्वायातयतीति (१३, १,
 २, ९) श्रुतेः ॥ का० २०, २, १) यो अर्बन्तमिति वाचयति । शूद्रा-
 द्वैद्वयार्थां जातेन पुंसा अघ्वर्युप्रेरितेन चतुर्नेत्रे शुनि स्वादिरमुशलेन
 हते सति यो अर्बन्तमित्यादि घरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचय-
 ति ॥ गायत्रीं पूर्वार्धेऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे लिङ्गोक्तदेवता । यः अर्बन्तम-
 श्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति अर्बणस्त्रसावनञ्ज इति (पा० ६, ४, १२७)
 घन्तादेशः हन्तेः सघन्ताहृद् घरुणः तमश्वं जिघांसन्तमभ्यमीति
 हिनस्ति अम् हिंसायाम् एतस्य छटि तुरुस्तुशाम्यम इति ईप्रत्ययः ॥
 का० (२०, २, ४) घेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त्त इति ।
 घेतसतरुहृतेन कटेन मृतं श्वानमश्वधो जले तारयति ॥ अश्वं जि-
 घांसुर्मर्तो मनुष्यः परः परभूतः अधस्पर्दं नीतः श्वा च परः परा-
 कृतः अश्वरूपेणाश्वहन्तेव पराकृत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अपां मोदाय
 स्वाहा । मन्त्रिणे स्वाहा । वायवे स्वाहा । विष्णवे
 स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा । मित्राय
 स्वाहा । वरुणाय स्वाहा ॥ ६ ॥

दशाश्वस्तोमीयानि जुहोति । अग्नये स्वाहेति ऋजवो
मन्त्राः ॥ ६ ॥

का० (२०, २, ३, ४,) अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्य-
नुवाकेन प्रतिमन्त्रं सहस्रं धावत्तम् । ततः स्थावराम्ब्योऽद्भ्यः स-
काशादश्वमग्निपादर्वमानीयाग्नये स्वाहेत्येककाण्डिकात्मकेनानुवाकेन
प्रतिमन्त्रं सहस्रदृष्टीत्वा जुह्वा स्तोकीयसंज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति
यद्वानुवाकमघत्यायत्यं सहस्रमाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः । दश
यजूषि लिङ्गोक्तदेवतानि । अह्वतीत्याग्निः । मुनोतीति सोमः । अपां
जलानां मोदाय मोदयति हर्षयति मोदः । सूने सविता । यातीति वा
युः । घेवेष्टि ध्याप्नोति विष्णुः । इन्दतीन्द्रः । बृहतां घेदानां पतिर्वृह-
स्पतिः । मिथति स्त्रिद्यति मित्रः । घृणोति भक्तं भजते वरुणः । एता-
मिराहुतिभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं ददाति । तथा च श्रुतिः (१३,
१, ३, ३) एतावन्तो धै सर्वे देवास्तेभ्य एवेनं जुहोतीति ॥ ६ ॥

हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गुताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहा-
वक्रन्दाय स्वाहा प्रोधते स्वाहा प्रप्रोधाय स्वाहा ग-
न्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निधिष्टाय स्वाहोपंवि-
ष्टाय स्वाहा सदिताय स्वाहा वल्गते स्वाहासीनाय
स्वाहा शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा
कूर्जते स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा
विचृताय स्वाहा संहानाय स्वाहोपंस्थिताय स्वाहाय
नाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

अश्वस्य रूपाणि जुहोति । हिङ्गाराय स्वाहेति । एकोन-
पञ्चाशत् । अश्वस्य चेष्टितानि क्रियाश्वात्राभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

का० (२०, ३,) दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्गाराय स्वाहेति प्रक्रम-
न् । एतदर्धमेवोद्भृते दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसंज्ञान् होमाने-
कोत्पञ्चाशत्जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्वस्यैकोनपञ्चाशच्छेष्टितानि व्यापा-
यः काण्डिकाद्वेपेन । हिङ्गारणं हिङ्गारस्तस्मै । हिङ्गुताय हृतं यद्विहृतं

तस्मै । कन्दतीति कन्दन् । अथ नाचैः कन्दतीत्यवक्रन्दः । प्रोथती-
ति प्रोथन् प्रोथृ पर्यार्पणे । प्रकृष्टः प्रोथो घोणा यस्य घोणा तु प्रो-
थमस्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रा-
तः । निविशते निविष्टः । उपविशतीत्युपविष्टः । सम्यक् दितं लूनं
खण्डनं यस्य स संदितः । घल्गतीति घल्गन् । आस्तेऽसावासी-
नः । शेतेऽसौ शयानः । स्वपिति स्वपन् । जाग्रतीति जाग्रत् । कूज-
तीति कूजन् । प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः । विजृम्भते विजृम्भमाणः ।
चृती दीप्ती विशेषेण चर्त्तति विचृतः । संहानाय सङ्गतशरीरा-
य । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः । प्रकृष्टमयते प्रायणः त-
स्मै स्वाहा ॥ ७ ॥

यते स्वाहा घावते स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय
स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निपण्णाय
स्वाहोत्थिताय स्वाहा जवाय स्वाहा यलाय स्वाहा
विवर्त्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय
स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूपमाणाय स्वाहा शृण्वते
स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा
निभेपाय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै
स्वाहा यन्मूत्रं करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृ-
ताय स्वाहा ॥ ८ ॥

यते स्वाहा एतीति यन् तस्मै यते स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

एतीति यन् । घावतीति घावन् । उक् अधिको द्रावो गतिर्यस्य
स उद्द्रावः । उक् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्द्रुतः । शू इति करोती-
ति शूकारः । शूकृतमस्यास्ति शूकृतः । निर्पादति निर्पादन् । उत्ति-
ष्ठते उत्थितः । जवते जवो वेगवान् । यलमस्यास्ति यलः । विवर्त्त-
ते स विवर्त्तमानः । विवर्त्तते स्म विवृत्तः । विधूनुते कम्पते स
विधून्वानः । विधूयतेऽसौ विधूतः । श्रोतुमिच्छति शुश्रूपमाणः क्षा-
श्रुस्मृदशां सन इति शानन् । शृणोति शृण्वन् । ईक्षते स ईक्षमा-
णः । ईक्षते स्मेति ईक्षितः । विशेषेणेक्षितो वीक्षितः । निमिपाति

निमेषः । यत् किञ्चित् अस्ति तस्मै । यत् जलादिकं पिबति तस्मै पान-
फले । यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्रफले । करोति कुर्वन् । कृतमस्यास्ति
कृतः । तस्मै स्यादेति सर्वत्र । इत्येकोनपञ्चाशन् प्रक्रमाः ॥ ८ ॥

तत्संवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो
नः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥

अथ सावित्रीणामिष्टीनाम् । तत्सवितुरित्यादिकाः पद-
याज्यानुवाक्याः सावित्र्यः । आद्या व्याख्याता ॥ ९ ॥

पङ्कचः सवितृदेवत्या गायत्र्यः सावित्रीणामिष्टीनां याज्यानुवा-
क्याः ॥ आद्या व्याख्याता (३, ३१) ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुपह्वये । स चेत्ता
देवता पदम् ॥ १० ॥

हिरण्यपाणिमृतये हिरण्ययी पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः
तम् ऊतये अघनाय सवितारम् उपह्वये आह्वयामि । किमिति ।
यतः सः सविता चेत्ता सर्वार्थदृक् । महती च देवता पदं च
स्थानं च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाम् ॥ १० ॥

मेधातिथिदृष्टा । अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि । किमर्थम् ऊ-
तये अघनाय । कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं हिरण्ययी पाणी यस्य
तम् । यतः स सविता चेत्ता चेतयिता सर्वज्ञः । देवता । पदं स्या-
नं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

देवस्य चेततो महीं प्र संवितुर्हवामहे । सुमतिं
सत्यराधसम् ॥ ११ ॥

देवस्य चेततः । देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य चेततः वि-
राजमानस्य महीम्महतीं महवामहे आह्वयामि सवितुः संव-
न्धिनीं सुमतिङ्कल्याणीं मतिम् । किंभूतां मतिं सत्यराधसम्
अनश्वरधनां सत्यसाधयित्रीं वा ॥ ११ ॥

वयं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रह्वामहे प्रकपेण प्रार्थयामहे । कौटशस्य सवितुः चेततं चेततीति चेतन् तस्य जानतः । कौटशां सुमतिं महीं महतीं सत्यराधस सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्यास्ताम् यद्वा सत्य राधयति साधयति सा सत्यराधास्ताम् ११

सुष्टुतिं सुमतीवृधो रातिं सवितुरीमहे । प्रदेवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

सुष्टुतिं सुमतीवृधः । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्द्धयतीति सुमतिवृत् तस्य सुमतीवृधः सम्बन्धिनीं रातिं दानं च सवितुः ईमहे याचेम । प्रदेवाय मतीविदे देवस्य मतीविद इत्युभयोः पदयोः विभक्तिव्यत्ययः ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थ्यां षष्ठ्यर्थे । वयं सवितुर्देवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानञ्च प्र ईमहे प्रकपेण याचामहे छन्दसि परेऽपीति क्रियापदात् परः प्रशब्दः । कौटशस्य सवितुः सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्द्धयति सुमतिवृत् तस्य संहितायामेतदीर्घः । तथा मतीविदे सर्वेषां मति वेत्ति मतिवित् तस्य पूर्ववद् दीर्घः ॥१२॥

रातिं सत्पतिं महे सवितारमुपंहये । आस्रवं देवर्षीतये ॥ १३ ॥

रातिं सत्पतिम् । रा दाने । रातिनिमित्तत्वाद्रातिशब्देन सवितैवोक्तः । रातिदानरूपम् यद्वा राति ददातीति रातिम् । सत्पतिं सतां पालयितारम् महे पूजयामि । सवितारम् उपह्वये । आह्वयामि च । आस्रवम् । आभिमुख्ये प्रसीति कर्माणीत्यास्रवः तमास्रवं सवितारम् । किमर्थं पूजयाम्याह्वयामि च । देवर्षीतये देवतर्पणाय ॥ १३ ॥

अहं सवितारमुपंहये आह्वयामि महे पूजयामि च मह पूजायाम् । किमर्थम् देवर्षीतये देवानां तर्पणाय । कौटशां सवितारं रातिं राति ददातीति राति तम् ऊतियूतीत्यादिना कर्त्तरि किप्रत्ययान्तो

र्यम् । यस्माच्च शक्मना चर्मणा पयः अपः विधारे उपरिष्ठात्
विधारयसि । केन हेतुना गोजीरया जीवेरेतद्रूपम् गोजीरिक्
या हेतुभूतया । कथं नु नाम गावो जीवेयुरिति । गोभिर्हि
यज्ञस्तायते प्राणिनश्च जीवन्तीति ॥ किं कृर्वन् । रंहमाणः पुरं
ध्या ॥ रंहमाणः गच्छन् दशापवित्रा द्रोणकलशं मतिपुरण्या
वहुधारपित्र्या धारया तस्मात्त्रां स्तुम इति शेषः ॥ १८ ॥

अरुणत्रसदस्युभ्यां दृष्टा परमानदेयत्या पिपीलिकामध्या इति
रनुष्टुप् । यस्या आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशार्णौ द्वितीयोऽष्टार्णौ सा पि
पीलिकामध्या इतिरनुष्टुप् जागतावष्टकश्च इतिमध्ये चेदष्टकं पि
पीलिकमध्येति वचनात् । परमानस्तुति । हे परमान ! त्वं सूर्यमजी
जन उत्पादितवानसि जनेर्णिजन्तात्तुद् शक्मना शक्म शक्म शक्म
शक्ती मनित्प्रत्यय शक्मना सामर्थ्येन पय जलं विशेषेण धार
यामि वृष्टये केन हेतुना गोजीरया जीवन जीरा यस्य रेफ छान्द
स गवां जीरा गोजीरा तथा गवां जीविनाहेतुना जल धारयसि
तासां हरिषा यज्ञनिष्पत्तेः प्राणिनां जीवनाच्च । कीदृशस्त्व पुरण्या
रहमाण पुर बहु दधाति पुरन्धिर्घारा तथा रहमाण रहत इति
रहमाणो गच्छन् दशापवित्राद्द्रोणकलशमभिगच्छन्नित्यर्थः । वि
धारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्यय धारयतेस्तद्धि लटि
उत्तमैकवचने धारये इति प्राप्ते छन्दस्युभयधेति (पा० ३, ४,
११७) शितोऽप्यार्थधानुकत्वे सति णेरनटीति णिलोपे धारे इति
रूपम् ॥ १८ ॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राद्भवोऽसि ह्योऽस्यत्योऽसि
मयोऽस्यर्वासि सक्षिरसि वाज्यसि वृषासि नृमणा अ-
सि । यद्युर्नामासि शिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्वि-
हि । देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षि-
तं रक्षत । इह रन्तिः । इह रंमताम् । इह घृतिः । इह
स्वधृतिः स्वाहा ॥ १९ ॥

अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतः । विभूर्मात्रा । अश्व
उच्यते । यस्त्वं विभूरसि विभवसि मात्रा प्रभवसि च पित्रा ।
इयं वै माता ऽसौ ते पितेति श्रुतिः । अथाश्वं नामाक्रियाभिस्तौ-
ति । अश्वो महाशनस्त्वमासि । हयोऽसि हि गतौ अस्य हयः ।
अत्योऽसि अत सातत्यगमने । मयोऽसि मय इति सुखनाम । सु-
खरूपोऽसि अर्वासि । ऋगतावस्यार्वा । सप्तिरसि सरणोऽसि ।
वाज्यसि वेजनवानसि । वृषा सेक्ता असि । नृमणा असि ।
नृणां मनुष्याणां यत्र मनः स नृमणाः । ययुर्नामासि ययुः एव-
नामा त्वमसि । ययुर्यान्शीलः । शिशुर्नामासि शिशुः एवंना-
मा त्वमसि । शंशनीयो भवासि । अपारमार्थिको वा नामश-
ब्दः । यस्त्वमेवंप्रभावः तन्त्वां ब्रवीमि । आदित्यानां पत्वान्वि-
हि । पत्वा पतनमार्गेण । येन पथा आदित्याः पतन्ति गच्छन्ति
तमनुगच्छेत्यर्थः । रक्षिणोऽस्यादिशति । देवा आशापालाः ।
एतन्देवेभ्यः प्रोक्षितम् अश्वम् भेधाय यज्ञाय रक्षत । चतस्रो
धृतीर्जुहोति । अश्व उच्यते इह रन्तिः रमणम् इह रमताम् इह
धृतिः इह स्वधृतिः साधुधृतिः । इह यज्ञे हे अश्व तव क्रीडाद-
य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

का० (२०, २, १८) अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो
विभूर्मात्रेति । तृतायायां सावित्र्यामिष्टौ समातायामध्वर्युयजमानौ
दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ॥ अश्वदैवत यजुः
अतिजगतीच्छन्दस्कम । मात्रा पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे हे अश्व !
त्वं मात्रा मातुः वृथिव्याः सकाशात् विभूरसि विभवति विभूः स-
मर्थोऽसि पित्रा पितुः सकाशादिवः प्रभूः समर्थोऽसि इयं वै मा-
तासौ । पित्रा ताम्यामेवैनं पारदिदार्ताति (१३, १; ६, १) श्रुतेः ।
अथ नामभिरश्वं स्तोति त्वमश्वोऽसि अश्वनुते व्याप्नोति मार्गमि-
त्यश्वः अश्वप्रथीत्यादिना (उण० १, १५०) अश्वः अन्प्रत्ययः अ-
श्नाति घाश्वः । हयोऽसि हयति याति हयः हय गतौ पचाद्यच् ।

अत्योऽसि अत मातृत्यगमने अततीत्यत्य' मन्ततगामी ।
 यन्प्रयय । मयोऽमि मयने गच्छति मय मय गतां ५५
 यद्वा मय इति सुघनाम सुघ्नरूपोऽमि । अर्धामि इत्यति ७
 अर्धा स्नामदिपघातिपूराकिभ्यो घनिभ्रिति (उण० ४, ११३) वानि
 नृमयय यद्वा अर्धति द्विनमि रिपूनि यर्धा कनिन्प्रयय । मनि
 रसि सपति सैन्येन समंति सपि सप सम्य'धे तिनप्रयय
 घानी असि घाननि तच्छोऽलो घानी घन गतां अनेकगतिमृग
 पुन'पुनर्ग'युक्ति' यद्वा वाजा पश्चा अमूरप्रस्पति घानी । वृषति
 यर्धति सिञ्चति वृषा कनिन्युवृषीत्यादिना (उण० १, ८०) कनि
 नृप्रत्यय । नृमणा यमि नृपु यनमानपु मनो यम्य स नृमणा ।
 नाम नाम्ना ययुगमि अ'यर्थ' याति ययु' ययुग्दजोऽद्वयमेर्धाय इय
 मिधानात् (अमर० २, ८, ४१) यो द्वे चति (उण० १, २१) उर
 त्यय किञ्च नाम्ना शिशुरसि इत्यति एश कचति स्ननामिति शिशु
 श कि'मन्प्रघति (उण० १, ७०) उप्रत्यय स'प्रद्वायाद् द्विर
 मभ्यासम्येकारश्च । परप्रिधनामा त्रमादित्यानामदिनेरप्यना
 देवाना पत्न्या मार्गमाचिहि पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पत्न्या मार्ग
 क्षामदी'यादिना (उण० ४, ११४) वनिन्प्र'यय आदित्या येन पथा
 गच्छन्ति तमनुगच्छ ॥ का० (२०, २, २०) दया वाशापाग इति
 चि'रिपोऽभ्यादिशान्यनु'रपीजार्तायांन्ना'रतन्ना'रत कचिनिपद्दि
 लापिदण्डिना यथामस्यम् । चतुर्पि'शति'पि'का'द्व'शत'मध्य'स्य'स्यै
 शान्यामुत्'मृष्ट'म्य र'प'का'प्र'र'ना'दि'शानि का'द'शान् अनुचरीस'ना'ता
 यान् ता'र'नोऽनु'र'पी'स'प्यान्'तन' शत' र'प'पु'शान्' शत' क्षत्रियपुत्रान्
 शत' सूत'प्रा'म'ण्या पुत्रान्' सूता अश्वपोष'काम्'न'या मध्य' प्रा'म'ण्या
 मु'ल्या'म्'न'त'सु'तानि'त्यथ' शत' क्षात्र'स'प्र'ही'तृ'णा पुत्रान्' क्ष'त्वार' थाय
 व्य'या'ध्य'क्षा'स्त्र'स'मू'ह' क्षात्र' त'प्रा'धि'कृ'ता' क्षात्र'स'प्र'ही'तार'स्त्र'सु
 तान्' त्र'मा'क'चि'नि'प'द्दि'क'गा'पि'द'ण्डि'न' तेन' र'प'पु'त्रा' म'ना'ह'र'न्त'
 क्षत्रियपुत्रा निपद्दिण सखडा सूतप्रा'म'णा'पुत्रा इ'पु'धि'म'त' क्षात्र
 स'प्र'ही'तृ'पुत्रा यथादिदण्डधरा इ'यर्थ' । बडवाभ्या जलम्नानाया
 श्वरणम् धर्मदररक्षणम् तावद्यजमानो वाचातारो शते सातिरी
 कारयति बीजागानम् पारिपूरशस्त्रपाठम् धृतिद्वेष चेत्यादि द्वेष
 मिति सुश्रायं ॥ देवदेवत्य यजु ऋगुणिङ् । आशा दिश पालय

न्तीति आशापाला हे देवाः ! यूयमेतमश्वं रक्षत । कीदृशं मेघाय
 पागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन संस्कृतम् राजपुत्रादय एवाशापालाः
 तदुक्तम् शतं वै तल्प्या राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददा-
 तीति (१३, १, ९, २) ॥ का० (२०, ३, ४) आहवनीयेऽस्तमिते
 चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात् प्राग-
 ग्निहोत्रार्थमुद्धृते आहवनीयेऽग्नौ चतस्रो धृतिसज्ञा आहुतीः प्रति-
 मन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्रत्यहम् एव चत्वारिंशदधिका चतुर्दश-
 शती भवति । तथा च श्रुतिः (१३, १, ६, २) संवत्सरमाहुती-
 जुहोति षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं तामिरेवैनं यधाती-
 ति ॥ चत्वारि यजूंषि अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाका-
 रश्चवणात् त्रिष्वपि स्वाहाकारः प्रयोज्यः । अश्वं प्रत्युच्यते हे अ-
 श्व ! इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु । इह भवान् रमताम् । इह ते धृ-
 तिः सन्तोषोऽस्तु । इह यज्ञे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्धरणमस्तु
 स्वाहा ॥ १९ ॥

काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा स्वाहा-
 धिमाधीताय स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं वि-
 ज्ञातायादित्यै स्वाहादित्यै मरुतै स्वाहादित्यै सुमृड्डी-
 कायै स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वा-
 हा सरस्वत्यै वृद्धत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्या-
 य स्वाहा पूष्णे नरन्धिपाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे
 तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा विष्णवे स्वाहा
 विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय
 स्वाहा ॥ २० ॥

औद्ग्रभणानि जुहोति । काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा । क-
 तमस्मै स्वाहा । स्वाहाधिमाधीताय । पूर्वं स्वाहाकारान्तास्ति स्र
 आहुतयः प्राजापत्याः । आधिमाध्यानम् चतुर्थी चात्र कर्तव्या ।
 आधये स्वाहेति । आधीताय स्वाहा । मनः मनसे इति विभक्ति-

व्यत्ययः । प्राजापत्याय स्वाहा । चित्तं विज्ञाताय । चित्तायैति ।
 विभक्तिव्यत्ययः । अदित्यै मर्यै । मह पूजायाम् । पूजितायै । अदित्यै
 सुमृडीकायै मृड सुखने । मुखायैत्र्यै ॥ सरस्वत्यै स्वाहा । सर
 स्वत्यै पात्रकार्ये पावयित्र्यै । सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै । पूष्णे
 स्वाहा । पूष्णे प्रपथ्याय । प्रगतः पन्थाः प्रपथः तत्र भवः प्र
 पथ्यः । पूष्णे नरन्धिषाय । नरान् दधाति धारयतीति नरन्धि
 षः त्वष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीषाय । तूर्णं पाति रक्षतीति तुरीषः ।
 त्वष्ट्रे पुरुषाय बहुरूपाय । विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूय
 पाय । नीचर्भूत्वा यः पाति स निभूयपः । विष्णवे शिपिविष्टाय ।
 शिपिं पशुं यज्ञस्य वेष्टयति साधुं करोतीति शिपिविष्टः ॥ २० ॥

वा० (२०, ४, ३, ५) काय स्वाहेति चादयामेधिकानि श्रीणि
 वृष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि श्रीणि श्रीणि चादये
 धिकानि । चत्वार्यध्वरिकापयीद्प्रमणानि इत्या काय स्वाहे
 त्यादयमेधिकानि श्रीण्याद्प्रमणानि जुहुयात् अत औद्प्रमणहोमा
 नन्तर दीक्षणीयांशय समाप्य वृष्णाजिनदीक्षा तत्रोपवेशनान्ता
 कर्त्तव्या । सप्ताह प्रचरन्तीति (१३, १, ७, २) श्रुते । सप्ताह दी
 क्षणीया काय्यां तत्र प्रत्यह कर्त्तव्यमाह अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वा
 रि चत्वार्यध्वरिकापयीद्प्रमणानि वाकृत्यै प्रयुजे इत्यादीनि (४, ७) श्रीणि
 श्रीणि चादयमेधिकानि काय स्वाहेति कण्डिकापठितानि प्रत्यह
 मन्यान्यन्यानि पाठक्रमेण एव सप्त सप्त प्रत्यह ह्यन्ते । कय स्वाहे
 ति कण्डिकाया सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहस्तु क्र
 मेणैकैक त्रिक ह्यन्ते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्य मन्त्रत्रय स्वा
 हाधिमाधीतायत्यादिति सूत्रार्थ ॥ औद्प्रमणसञ्चानि यजूषि लि
 ङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुहुतमस्तु कस्मै प्रजापतये कत
 मस्मै प्रजापतिश्रेष्ठाय । आधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मन
 सि वर्त्तमानाय प्रजापतये चित्त विज्ञाताय सर्वेषा चित्तसाक्षिणे ।
 अदित्यै अक्षण्डितायै मर्यै पूज्यायै अदित्यै सुमृडीकायै सुख
 यित्र्यै आदित्यै सरस्वत्यै धागाधिष्टायै पावयति पावका तस्यै

शोधयिष्ये सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै सरस्वत्यै । पूष्णे प्रपय्याय
 प्रगतः पन्याः प्रपन्याः तत्र भवः प्रपय्यः तस्मै पूष्णे नरन्धि-
 पाय धिम् शब्दे ह्यादिवैदिकः नरं दिधेष्टि शब्दयति उदयेन स
 नरन्धिप. तस्मै पूष्णे इगुपधेति कः । त्वष्ट्रे त्वक्षति तनूकरोति
 त्वष्टा तस्मै तुरीपाय तुर वेगे तस्य रूपं तुरी वेगस्तं पाति रक्षति
 तुरीपस्तस्मै त्वष्ट्रे पुरुरूपाय पुरुषि बहूनि रूपाणि यस्य तस्मै त्वष्ट्रे ।
 धेवोष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्स्याद्यव-
 तारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विष्णवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु वि-
 ष्टः प्रविष्टोऽन्तर्यामिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे । एते औ-
 द्द्रप्रहणमन्त्राः ॥ २० ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मत्तो वुरीत सुख्यम् । विश्वो
 राय इपुष्याति शुभ्रं धृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ २१ ॥

विश्वो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

का० (२०, ४, ९, १०) पडाग्निकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो
 देवस्येति । सप्तम्यां दक्षणीयायामयं विशेषः प्रत्ययानि चत्वार्यौद्-
 प्रमणान्याश्वरिकाणि ह्यन्ते तेषां चतुर्णां स्थाने पडाग्निकानि आ-
 कूर्ति प्रयुजमग्निं स्वाहेति (११, ६६) हुत्वादवमेधिकानि च
 र्थाणि विष्णवे स्वाहेत्यादीनि हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममौद्-
 प्रमणं जुहोतीति सूत्रार्थः । व्याख्याता (४, ८) ॥ २१ ॥

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे
 राजन्यः शूरं इपव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दो-
 र्घीं धेनुर्वोदानङ्गानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषां जिष्णू
 रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां नि-
 कामे-निकामे नः सर्जन्यो वर्षतु कलवत्यो न ओषध-
 यः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ २२ ॥

जयति । आ ब्रह्मन् । आजायतां हे ब्रह्मन् ब्राह्मणः ब्रह्म-

वर्चसी । यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मण आजायतामित्यर्थः । राष्ट्रे ।
 आजायताञ्च राष्ट्रे राजन्यः शूरः इपव्यः इपुभिः विध्यति इपव्यः
 इपुषु वा साधुः इपव्यः । अतिव्याधी महारथः । अतिविध्यति
 द्विपन्तमित्यतिव्याधी । महारथश्च दोग्ध्री धेनुः । राष्ट्रे आजायता-
 मिति सर्वत्र सम्बन्धः । वृषोढा अनङ्गान् आशुः शीघ्रः सतिर-
 श्वः । पुरन्धिर्योषा । पुरं शरीरं रूपादिगुणसमन्वितं धारयती-
 ति पुरन्धिः ॥ जिष्णू रथेष्ठाः । जयनशीलः रथे तिष्ठतीति र-
 थेष्ठा युयुत्सुः । सभेयो युवा । सभामर्हति विद्यागुणचरित्रैः स-
 भेयः युवा आ अस्य यजमानस्य आजायताञ्चास्य यजमानस्य
 धीरः पुत्रः । किञ्च निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु ।
 प्रार्थनायामवश्यम्भवतीति निकामः अभ्यासो वीप्सार्थः । अ-
 स्माकं राष्ट्र इत्यर्थः । फलवत्यः अतिशयेन फलयुक्ताः नोऽस्मा-
 कं राष्ट्रे ओपधयः पच्यन्ताम् । योगक्षेमो नः कल्पताम् । यो-
 गो द्रव्यादीनां संयोगः क्षेमस्तेषामेव परिपालनम् । योगश्च क्षे-
 मश्चास्माकं बलतो भरतु । योगश्च क्षेमश्चेति द्वन्द्वः तत्र नपुंस-
 कलिङ्गता वा स्पात् द्विर्वचनं वा इति । तत्र छान्दसो विस-
 र्जनीयो द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

का० (२०, ४, ११) वृष्णाजिनाद्या समिदाधानात् कृत्वा ब्र-
 ह्मश्रिति जपत्युत्सर्गकाल एके । वृष्णाजिनदीक्षात आरभ्योषार्यां
 त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाभ्यर्च्युरेवा ब्रह्मश्रिति जपति उत्सर्ग-
 रुपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मश्रिति जपमिच्छन्ति
 यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मात्रेति जपानन्तरमित्यर्थः । लिङ्गोक्त-
 देवता उत्कृति । हे ब्रह्मन् ! राष्ट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययन-
 शीलो ब्राह्मणः आजायतामुत्पद्यताम् । राजन्यः क्षत्रियश्चेदश आ-
 जायताम् । कौटशः शूरः पराक्रमी । शूर विक्रान्तौ शूरयति शूरः ।
 इपव्यः इपुभिर्विध्यतीति इपव्यः यद्वा इपौ कुशल इपव्यः । अति-
 व्याधी अत्यन्त विध्यतात्यतिव्याधी शशुभेदनशीलः । महारथ-

एकं सहस्रं जयति स महारथः । दोग्धी दुग्धपूरयित्री धेनुः
 भाजायता राष्ट्रे इति सर्वत्र सम्बन्धः । अनड्वान् वृषभो वोढा
 वहनशीलो जायताम् । सतिरद्व आशुः शीघ्रहामो जायताम् ।
 योया ज्ञो पुरन्धिः पुर शरीर सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरन्धिः । रथे
 तिष्ठति रथेष्ठा किप् सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः
 जयनशीलो जायताम् । युवा आ अस्येति पदच्छेदः अस्य यजमा-
 नस्य युवा समर्थः समेयो सभाया योग्यो धारः पुत्रो जायताम्
 सभाया साधुः समेयः ददच्छन्दसीति सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे
 दप्रत्ययः । तस्य ष्यादेशः । किञ्च नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे
 निकामे नितरा कामनाया सत्या वर्षतु अभ्यासा वीप्सार्थः । नो
 ऽस्माकमोपधय यवाद्या फलवत्य फलयुक्ता पच्यन्ता स्वयमेव
 पक्वा भवन्तु । नोऽस्माकं योगक्षेम कल्पता योगन युक्त क्षेमो
 योगक्षेमः स क्लृप्तो भवतु अलब्धलाभो योग लब्धस्य परिपा-
 लनक्षेमः ॥ २२ ॥

प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा
 चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे
 स्वाहा ॥ २३ ॥

आज्यसक्तुधानालाजानामैकं जुहोति प्राणाय स्वाहे-
 ति प्रति मन्त्र सर्वरात्रमावर्तम् ॥ २३ ॥

का० (२०, ४, ३१) आज्यसक्तुधानालाजानामैकं जुहोति
 प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रः सर्वरात्रमावर्तम् । आज्यादीना प्र-
 तिप्रहरमेकेकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरपेदिस्थाशौ जुहोति प्राणाय
 स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः । किं कृत्वा आवर्तम्
 प्राणाय स्वाहेत्यादिकमेकशताय स्वाहेत्यन्तं मन्त्रगणमाधर्त्यावर्त्य
 सर्वरात्रमिति द्वितीयाग्रहणाद्धोमक्रियाया रात्रे कार्त्स्न्येन स-
 योगः कार्यः ततः प्रथमयामे घृतेन यागः द्वितीये सक्तुभिः तृतीये
 धानाभिः चतुर्थे लाजैः । एकस्मै इति द्वादशोऽनुवाके (३४) एकस्मै
 स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः
 स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वा-

हेत्येधमाद्यो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोष्येन शतपर्यन्ता प्र
 योज्या । एकोत्तरा जुहोतीति (१३, २, १, ५) श्रुते । ध्युणर्ष
 समाप्तायां रात्री ध्युष्टये स्वाहति घृताहुतिमेकामुदिते सूर्ये स्वर्गाय
 स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थे ॥ लिङ्गाञ्च देयतानि यजूषि । प्राणा
 दय इन्द्रियदेया ॥ २३ ॥

प्राच्ये दिशे स्वाहार्वाच्ये दिशे स्वाहा दक्षिणायै
 दिशे स्वाहार्वाच्ये दिशे स्वाहा प्रतीच्ये दिशे स्वाहा
 र्वाच्ये दिशे स्वाहोदीच्ये दिशे स्वाहार्वाच्ये दिशे
 स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहार्वाच्ये दिशे स्वाहार्वाच्ये
 दिशे स्वाहार्वाच्ये दिशे स्वाहा ॥ २४ ॥

प्राच्ये । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

प्राचे । दिग्देवता ॥ २४ ॥

अद्भ्यः स्वाहा वाभ्यः स्वाहोदकाय स्वाहा ति
 ष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्पन्दमानाम्य
 स्वाहा कृप्याभ्यः स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा धार्याभ्य
 स्वाहार्णवाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा सरिराय स्वा
 हा ॥ २५ ॥

अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

अद्भ्य जलदेवता ॥ २५ ॥

चाताय स्वाहा घूमाय स्वाहाभ्राय स्वाहा मेघाय
 स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनपते स्वाहा वृक्षकूर्जते
 स्वाहा वर्षते स्वाहा वृषते स्वाहा स्वाहोय वर्षते श्रुधि
 वर्षते स्वाहो दृग्दृणते स्वाहोदृग्दृहताय स्वाहा पुष्पण-
 ते स्वाहा शीकाय ते स्वाहा पुष्पाभ्यः स्वाहा हादुनी-

भ्यः स्वाहा नीहाराय स्वाहा ॥ २६ ॥

वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा पृथि-
व्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः स्वा-
हाशांभ्यः स्वाहोर्व्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा २७

अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहाहोरात्रेभ्यः
स्वाहार्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहा ऋतुभ्यः
स्वाहार्तुवेभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा द्यार्यापृथिवी
भ्यां स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा रश्मि-
भ्यः स्वाहा वसुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः
स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विदेवभ्यो देवेभ्यः स्वाहा नू-
लेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा घनस्पतिभ्यः स्वाहा
पुण्येभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहौपधीभ्यः स्वाहा ॥२८॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठान्यः ॥ २८ ॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठान्यः ॥ २८ ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय
स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाऽयः

स्वाहा_१र्षधीभ्यः स्वाहा_२ धनस्पतिभ्यः स्वाहा_३ परिस्रुवे
भ्यः स्वाहा_४ चराचरेभ्यः स्वाहा_५ सरिसृपेभ्यः स्वाहा_६ ॥२९॥

पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥

पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्य ॥ २९ ॥

असवे_१ स्वाहा_२ असवे_३ स्वाहा_४ विभुवे_५ स्वाहा_६ वि
र्घस्यते_७ स्वाहा_८ गणश्रिये_९ स्वाहा_{१०} गणपतये_{११} स्वाहा_{१२}भि
भुवे_{१३} स्वाहा_{१४}धिपतये_{१५} स्वाहा_{१६} शूपाय_{१७} स्वाहा_{१८} स_{१९}सर्पा
य_{२०} स्वाहा_{२१} चन्द्राय_{२२} स्वाहा_{२३} ज्योतिषे_{२४} स्वाहा_{२५} मलिम्लुचाय_{२६}
स्वाहा_{२७} दिवा_{२८} पतपते_{२९} स्वाहा_{३०} ॥ ३० ॥

असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

मध्वे_१ स्वाहा_२ मध्वे_३ स्वाहा_४ शुक्राय_५ स्वाहा_६ शु
चये_७ स्वाहा_८ नभसे_९ स्वाहा_{१०} नभस्याय_{११} स्वाहे_{१२}पाय_{१३} स्वा
होर्जाय_{१४} स्वाहा_{१५} सहसे_{१६} स्वाहा_{१७} सहस्याय_{१८} स्वाहा_{१९} तपसे_{२०}
स्वाहा_{२१} तपस्याय_{२२} स्वाहा_{२३}सहस्रपतये_{२४} स्वाहा_{२५} ॥ ३१ ॥

मध्वे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

मध्वे । मध्वादयो मासाधिष्ठातार ॥ ३१ ॥

घाजाय_१ स्वाहा_२ प्रसवाय_३ स्वाहा_४पिजाय_५ स्वाहा_६
कतवे_७ स्वाहा_८ स्रः_९ स्वाहा_{१०} मूर्ध्ने_{११} स्वाहा_{१२} व्यदनुविने_{१३} स्वा-
हान्तर्याय_{१४} स्वाहान्तर्याय_{१५} भौवनाय_{१६} स्वाहा_{१७} सुर्वनस्य_{१८} प-

तये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥ ३२ ॥

वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा प्राणो यज्ञेन कल्पतां स्वाहापानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा व्यानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहोदानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा समानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां स्वाहा वाग्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा मनो यज्ञेन कल्पतां स्वाहात्मा यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा स्वर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां स्वाहा यज्ञो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ॥ ३३ ॥

आयुः यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥

आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३७ ॥

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयार्थां वाजसनेयिसंहितायां
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

व्युष्ट्या इति व्युष्ट्यम् स्वर्गायैत्युदिति । प्राणाय स्वाहे-
त्यारभ्य द्वादशभिः कण्डिकासंमितं रनुवाकैर्देवता उक्ताः आ-
ज्यादिहाविर्भिः । एते सर्वे एव यागाः महतो यज्ञस्य लोकका-
लाग्न्यादिवपुषो ऽवयविनोऽवयवभूताः । यथा देवदत्तस्याव-
यविनोऽवयवभूताः । शिरः पाण्यादयः । सोऽयमवयवैः प्रजा-
पतेरवयविनोऽवयवभूतः प्रजापतेश्चात्मनः । सोऽयमात्मा । आ-
खामशाखागतः स्तूपते ह्यते च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिभिर्यजमा-
नैः । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेति प्रकारदर्शनम् त्रिभ्यः
स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहेति एकशतात् ॥ ३४ ॥

इति उक्त्वट्कृता मन्त्रभाष्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

एकस्मै । सप्त्याधीशाः । व्युष्टी रात्रिः स्वर्गो दिनम् । रात्रिर्वै
व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत् प्राणातीति श्रुतेः (१३, २, १, ६) ॥
प्राणादयोऽश्चमेघस्यावयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आ-
त्मन इत्यात्मैव स्तूपते रज्यते इति भावः । सर्वमिदं यदयमात्मे-
ति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

थीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अद्वयमेधाङ्गतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकं
आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय
हृदियां विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः सम् । महिम्नः (२) पुरोरुद् । व्या-
ख्यातम् ॥ १ ॥

द्वाविंशे होममन्त्राख्योविंशोऽध्याये शिष्टं कर्मोच्यते ॥ का०
(२०, ५, १—२) प्रातरुक्ष्यो महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वो
हिरण्यगर्भ इति । प्रातर्द्वितीयेऽहनि उक्ष्यसंस्थमहर्भवति तत्र
महिमसंज्ञौ द्वौ प्रहौ गृह्णाति आगन्तुत्वादाग्रयणोक्ष्ययोर्मध्ये तौ गृ-
ह्णाति अन्तराग्रयणोक्ष्यावागन्तुस्थानं प्रहाणामिति वचनात् द्वयो-
र्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेनोलूखलेन गृह्णाति । व्याख्याता (१३, ४,) ॥१॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
एष ते योनिः सूर्यस्ते महिमा । यस्तेऽहन् संवत्सरे
महिमा संम्बभूव यस्ते वायावन्तरिक्षे महिमा संम्ब-
भूव यस्ते दिवि सूर्ये महिमा संम्बभूव तस्मै ते महि-
म्ने प्रजापतये स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

उपयामगृहीतोऽसि । प्रजापतये त्वा जुष्टमभिरुचितं गृह्णा-
मि । सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं सूर्यस्तव महिमा म-
हाभाग्यं शक्तिः दीपस्येव प्रभा । जुहोति । यस्तेऽहन् । यस्तव
अहनि संवत्सरे च महिमा संम्बभूव संम्भूत उत्पन्नः । अहनि
निमित्तभूते सर्वाण्येव भूतानि सम्पद्यन्ते । निमित्तसप्तम्यर्थताः ।
चर्मणि द्वीपिनं इन्ति दन्तमोर्हन्ति कुञ्जरमिति यथा । यः ते
वापौ अन्तरिक्षे च महिमा संम्बभूव । यस्ते दिवि च सूर्ये म-

हिमा सम्बभूव । तस्मै ते तव महिम्ने प्रजापतये च स्वाहा
देवेभ्यश्च ॥ २ ॥

उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रचितं त्वां हे प्रहाह गृह्णामि ॥ का०
(९, ५, २५) एष ते योनिरिति प्रहसादनम् । एष ते योनि स्या
न ते तव महिमा शक्तिः सूर्य्यं दीपस्येव प्रभा ॥ का० (२०, ७,
१६) यस्तेऽहधिति जुहोति । पूर्वमहिमानं प्रह जुहोति यपृह
ते सर्वहुतम् ॥ देवदेष्टव्यं यजु द्व्यधिका शक्ती । हे महिम्न ! ए
ते तव महिमा अहन् अह्नि द्विघसे सप्तसरे च निमित्ते सम्यभू
उत्पन्न धायी अन्तरिक्षे च यं तव महिमा सम्यभूव दिवि सूर्य्यं
च यस्ते महिमा सम्यभूव ते तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवे
भ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमेषतो महित्वैक इद्राजा जगतो
घभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ३ ॥

द्वितीयं गृह्णाति तस्य पुरोरुचयः प्राणतः कायी प्राजापत्या
यः कः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं कुर्वतः भूतग्रामस्य निमिष
तः निमेषणं कुर्वतः क्रियावत इत्यर्थान्तरम् महित्वास्वकीयेन
महाभाग्येन । एक इत् । इच्छब्द एवार्थे । एक एव समस्तस्य
जगतो राजा यभूव संवृतः । यश्च ईशे ईष्टे अस्य द्विपदः प्राणि-
जातस्य यश्च चतुष्पदः ईष्टे प्राणिजातस्य । तस्मै कस्मै देवाय
प्रजापतये हविषा विधेम । विदधातिर्दानकर्मा हविरिति विभ-
क्तिव्यत्ययो द्वितीयान्तः । हविर्दशः ॥ ३ ॥

का० (२०, ५, २) द्वितीयं राजतेन य प्राणत इति । द्वितीय
महिमानं प्रह राजतेनोत्खलेन गृह्णाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या
त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय यय हविर्विधेम हविर्दशः
विदधातिर्दानार्थं तृतीया द्वितीयार्थे । तस्मै कस्मै य. प्रजापति. प्रा-
णत प्राणनं जीवनं कुर्वतो निमेषतो निमेषणं कुर्वतः उपलक्षणमे-

तत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक
 एव राजा बभूव केन महित्वा महेर्महिम्नो भावो महित्वं तेन म-
 हित्वेन विभक्तेः पूर्वसवर्णः महाभाग्येनेत्यर्थः । यश्चास्य द्विपदः द्वौ
 गदौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति पदादेशः द्विपादस्य मनु-
 न्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः हस्तिगवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे पेश्वर्य्य
 करोति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपे ईशे इति रूपम् अर्धा-
 गर्धदयेशां कर्मणाति कर्मणि षष्ठी ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
 एष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा । यस्ते रात्रौ संवत्सरे
 महिमा संम्वभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा संम्वभूव
 यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा संम्वभूव तस्मै ते म-
 हिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापये त्वां जुष्टं गृह्णामि । सादयति ।
 एष ते योनिः चन्द्रमास्ते महिमा । जुहोति यस्ते रात्रौ संवत्स-
 रे पृथिव्यामग्नौ च नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च महिमा संम्वभूव तस्मै
 ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ॥ साद-
 यति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ॥ का० (२०, ७,
 २६) वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद् यस्ते रात्राविति जुहोति । वपाया-
 गान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वहुतं महिमानं जुहोति ॥
 अष्टिः हे महिमन् ! रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा संम्वभूव
 पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा संम्वभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च य-
 स्तव महिमा संम्वभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने
 प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४ ॥

पुञ्चन्ति ब्रह्मरूपं चरन्तं परि तस्थुपः । रोचन्ते
 रोचना दिवि ॥ ५ ॥

अद्वं युनक्ति । युञ्जन्ति ब्रध्नम् । अद्वोऽत्रादित्यवत्सुवर्णं ।
उत्तरोऽर्द्धचः प्रथमं व्याख्यायते । यस्य भासा । रोचन्ते देवी
प्यन्ते रोचनाः रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि । दि-
घुलोके । तं युञ्जन्ति रथे बध्नन्ति । कथंभूतम् ब्रध्नम् परिदम्
आदित्यम् अरुपमरोपणम् । चरन्तं गच्छन्तं वैदिककर्मसिध्द-
र्थम् । के युञ्जन्ति पारितस्थुपः सर्वतस्थिता ऋग्यजमानाः ॥ १ ॥

का० (२०, ५, ११) युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । अद्वं रथे
युनक्ति ॥ मधुच्छन्दोदृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री । तस्थुप. विम-
केऽर्थत्ययः तस्थिवांसः कर्मार्थं स्थिता क्रत्विजः ब्रध्नमादित्यं युञ्-
न्ति रथे योजयन्ति । अद्व आदित्यत्वेन स्तूयते अर्सा वा आदित्यो
ब्रध्नोऽरुपोऽमुमेवास्या आदित्यं युनक्ति भ्वर्गम्य लोकस्थ सम्पत्
इति श्रुते (१३, २, ६, १) । किम्भूतं ब्रध्नम् अरुपं रोपति क्रुष्यति
रुप. इगुपधेति कः न रुपः अरुपः नं क्रोधरहितम् परिचरन्तं वैदि-
ककर्मसिद्धार्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य ब्रध्नस्य रोचना विमक्ति-
लोपः दीप्तयो द्विविधाकाशो रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोचनानि दी-
प्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रध्नस्य भासा रोचन्ते तेजसां गोलक-
सुव्यो नक्षत्राण्यम्युगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तः ॥ ६ ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणां
घृष्णू नृवाहसा ॥ ६ ॥

इतराश्वं युनक्ति । युञ्जन्त्यस्य । गायत्री । युञ्जन्ति रथे-
अस्याश्वमेविरुस्याश्वस्य काम्याकाम्यां कामसम्पादिर्वा नश्वो
रथं वोढुं शक्तः । हरी हरितवर्णावश्वौ हरिणौ वा वेगवन्तौ ।
विपक्षसा । विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तां विपक्षसौ । विवि-
धपक्षावस्थितौ । यद्वा विरिति शकृनिनाम । वेतेर्गतिरुर्मणः ।
वेः शकृनेरिव पक्षौ ययोस्तां शोणा । शोणौ शोणशब्दोऽत्रवर्ण-
वचनः । रक्तो वर्णो घृष्णभासः शोण इत्युच्यते । घृष्णू प्रसह-
नी नृवाहसा । नृणामनुप्याणां बोढारौ ॥ ६ ॥

का० (२०, ५, ११) इतराँश्च युञ्जन्त्यस्येति । इतरान् श्रीनश्वान्
रथे युनक्ति । गायत्री अश्वस्तुतिः । ऋत्विजो हरी अश्वौ रथे युञ्ज-
न्ति । कीदृशौ अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्यौ काम्येते तौ
काम्यौ कामसम्पादिनौ न त्वेको रथ वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ
विपक्षसापक्षपरिग्रहे असुन्प्रत्ययः पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः
पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ यद्वा विरिति शं-
कुनिनाम वेतेगतिकर्मण इति यास्कः (निरु० २, ६) वेः पक्षिण इव
पक्षसो ययोस्तौ । शोणा शोणौ रक्तौ धृष्णू प्रगल्भौ जि धृषा प्रा-
ह्णभ्ये कुप्रत्ययः । नृवाहसा नृन् वहतस्तौ वहेरसुन्प्रत्ययः सर्वत्र
विभक्तेरकारः नृणां वोढारौ ॥ ६ ॥

यद्वातो अपो अगनीगन् प्रियामिन्द्रस्य तन्वंम् ।
एतंस्तोतरेनेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः ॥ ७ ॥

अपो यात्वावगाढेषु वाचयति । यद्वातः । बृहती अश्वदेव-
वत्या । यत् यस्मात् वातः । वातवेगोऽश्वः अपः प्रति अगनीगन्
अत्यर्थं गतः । प्रियाश्च इन्द्रस्य तन्वं शरीरम् अगनीगन् अतो
घ्रवीमि । एतमश्वम् हे स्तोतः अध्वर्यो अनेन पथा येन गतः ।
पुनः अश्वम् आवर्तयासि आवर्तय आनय नोऽस्माकम् ॥ ७ ॥

का० (२०, ५, १, १४) अपो यात्वावगाढेषु वाचयति यद्वात
इति । चतुर्भिरश्वैर्युक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुह्य तडागादिजलं
गत्वा जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति । बृहतो अश्वस्तुतिः ।
सिंहो माणवक इति वत् वातः घातसमानवेगोऽश्वः यत् यस्मात्
अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अत्यर्थं
गतः दाधर्त्तिर्धर्त्तित्यादिना यद्भूलुगन्तो निपातः अतो हे स्तोतः
अध्वर्यो । एतं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुन-
रावर्त्तयासि आवर्त्तय आनय लेटोऽडाटौ पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥

वसंवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा । रुद्रास्त्वाञ्ज-
न्तु श्रैष्ठ्येन छन्दसा । आदित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन

छन्दसा । भूर्भुवः स्वर्लाजीश्च्छाचीश्चन्यव्ये गव्यं
दन्नमत्त देवा एतदन्नमद्भि प्रजापते ॥ ८ ॥

आगतमश्वम्महिषी वावाता परिवृक्ता आज्येनाभ्यञ्जन्ति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् । वसवस्त्वाञ्जन्तु । निगदव्याख्यातम् । सौवर्णान् मणीनिकशतमश्वकेसरपुच्छेषु प्रवयन्ति पत्न्यः । भूर्भुवः स्वः । व्याख्यातम् । अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति । लाजीन् शाचीन् । योऽयं लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः योऽयं सक्तूनां समूहः शाचीनित्युक्तः । सक्तवो हि अतितरां शच्या कर्मणा निस्पद्यन्त इति शाचीनित्युक्ताः । यथायं यव्यं यवमयः समूह उक्तो धानाः यथायं गोर्विकारसमूह उक्तो गव्य इति । एतदन्नम् अत्त भक्षयत हे देवाः । एतदन्नमद्भि भक्षय हे प्रजापते । येभ्योऽश्वः । प्रीक्षितः तदेवतत्वादेतदेवत्योऽश्व इति ॥ ८ ॥

क० (२, ५, १५) आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ताज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यधादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् । आयाय जलप्रदेशाद्देवयजनमागत्य रथाद्भिमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्तिस्त्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्वादिकायानभ्यञ्जन्ति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता देहमध्यं रुद्रा इति परिवृक्ता पश्चाद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः । श्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे अश्व ! वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा त्वा त्वामञ्जन्तु सिग्धं कुर्वन्तु । रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु । आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु । क० (२०, ५, १६) अन्नधंस्यमानाभ्यमणीन् सौवर्णानिकशतमेकशतं केसरापुच्छेष्यावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृतिः । महिष्याद्यास्तिस्त्रः पत्न्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुच्छे चावभ्रान्ति मोहिष्यश्वशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन् प्रवयति वावाता प्रीवारोमसु भुव इति

परिवृत्ता पुच्छरोमसु स्वरिते वयतीति सूत्रार्थः । भूर्भुवः स्वः व्याख्यानाः । का० (२०, ५, १८) अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति लाजीञ्छार्चीनिति । सक्तुधानालाजारूपं रात्रिहुतशेषमश्वाय ददाति भक्ष्याय । अश्वो नात्ति चेत् जले प्रक्षेपः । लाजीन् अश्वदेवत्यं यजुः । लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः सक्तूनां समूहः शार्चीन् यश्चायं यज्ये यव्यः यवसमूहः गव्ये गव्यः गोर्विकारसमूहो दध्यादिः । हे देवाः ! एतदन्नमत्त भक्षयत हे प्रजापते ! एतदन्नमद्धि भक्षय येभ्योऽश्वः प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः सम्बोध्यते ॥ ८ ॥

कः स्विंदेकाकी चरति क उं स्विजायते पुनः ।
किं स्विद्विमस्यं भेषजं किंवावपनं महत् ॥ ९ ॥

ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः । कःस्वित् । चतस्रोऽनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपाः । कः पुनरेकाकी असहायः चरति गच्छति । क उं स्वित् । को नु विनष्टः सन् जायते पुनः उकारः पादपूरणः । किं पुनः हिमस्य शीतस्य भेषजम् । किञ्च आवपनं महत् उप्यते निक्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यावपनम् ॥ ९ ॥

का० (२०, ५, २०) ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति । यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति । ब्रह्मोद्ये कर्मणि होतुर्ब्रह्मणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुष्टुभः । स्विदिति वितर्के एकः असहायः कः चरति गच्छति । उ पादपूरणः कः स्वित् विनष्टः सन् पुनर्जायते उत्पद्यते । किं स्वित् हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधम् । किं स्वित् महत् आवपनम् आ समन्तादुप्यते यस्मिस्तद्वपनस्थानम् ॥ ९ ॥

सूर्यं एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्यं भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ १० ॥

होता मत्याह । सूर्यं एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।

रेण । न्यग्रोधश्चमसैः अवतु सोमसंयन्त्रेण । शाल्मलिः स्वकीयया
 वृद्ध्या त्वा अवतु पालपतु । एष स्यः एष सः राध्यः रथे साधुः
 राध्यः । वृषा सेक्ता । पद्भिश्चतुर्भिः । आ इत् आगन् आगतः
 चतुर्ग्रहणद्विम् । तस्मादश्वस्त्रिभिस्त्रिष्टिति अथ युक्तः सर्वैः सम-
 मायुत इति श्रुतिः । ब्रह्मा कृष्णश्च । ब्रह्मा परिवृढः अकृष्णः
 न विद्यते कृष्णमस्येत्यकृष्णश्चन्द्रमाः । स च नोऽस्माकम् अ-
 श्वम् अवतु । नमः अग्नये अग्निं नमस्करोत्याविघ्नाय ॥ १३ ॥

का० (२०, ६, ७) अश्वप्रोक्षणमद्भ्यस्त्वा घायुद्वेति । अद्भ्यस्त्वा-
 पधीभ्य इति प्राकृतमन्त्रेण (६, ९) वायुद्वेत्यारभ्य देवः सविता द-
 धादिवत्यन्तेन (१६) कण्डिकाचतुष्टयेनादश्वमेधिकेन चाश्वप्रोक्षणं
 करोतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजुष्यदशदेवत्यानि । हे अश्व ! घायुः
 पचतैः पाकैः त्वा त्वामवतु घायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति । अस्ति-
 ता प्रीवा यस्य धूमेनेत्यसितप्रीवोऽग्निः छागैः त्वामवतु । अग्निर्गो
 असितप्रीव इति (१३, २, ७, २) श्रुतेः । कृष्णप्रीव आग्नेयो रण्डे
 इति (२४, १) वक्ष्यमाणत्वादश्वान्हेषु कृष्णप्रीवादयः पञ्चदश प-
 र्यङ्गाः पशवः सन्ति तैराग्निरवत्वित्यर्थः । न्यग्रोधः चमसैः सोमपत्रैः
 त्वामवतु । शाल्मलिः वृक्षविशेषो वृद्ध्या त्वामवतु शाल्मलिवर्धनस्प-
 तीनां वरिष्ठः वर्धत इति (१३, २, ७, ४) श्रुतेः ॥ किञ्च स्यः स एष
 वृषा सेक्ताश्वः राध्यः रथे साधुः पद्भिः पादैः चतुर्भिरेव वा अग-
 न् आगतः आ इदग्निरिति पदच्छेदः अश्वस्त्रिभिः पादैस्त्रिष्टिति चतु-
 र्भिश्च गच्छतीति चतुर्ग्रहणम् । तथा च श्रुतिः (१३, २, ७, ५) तस्माद-
 श्वस्त्रिभिस्त्रिष्टित्यथ युक्तः सर्वैः पद्भिः सममायुत इति । पदशब्दस्य
 डान्तत्वं छान्दसम् । किञ्च अकृष्णः नास्ति कृष्णं लाञ्छनं यस्मिन्
 स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु । चन्द्रमा वै ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमस एव
 परिददातीति (१३, २, ७, ७) श्रुतेः । नोऽस्माकमश्वमवत्विति वा
 अग्नये नमः नमस्करोऽस्तु विघ्नाभावायाग्नेर्नतिः क्रियते ॥ १३ ॥

संशितो रश्मिना रथः संशितो रश्मिना ह-

यः । स०शितो अ०प्सुप्सुजा ब्रह्मा सोमपुरोगवः॥१४॥

स०शितो रश्मिना । तिस्रो ऽनुष्टुब्धिराद्त्रिष्टुभः । प्रो-
क्षणे एव अश्वदेवत्याः । सम्पूर्वः श्यतिः शोभने वर्तते । संद-
शितः यथा दर्शनीयतमः रश्मिना रथो भवति । यथा च सं-
सितः रश्मिना हयोऽश्वः । एवमयं संशितः । अप्सु अद्भिः ।
अप्सुजाः अप्सुजातोऽश्वः । अप्सुजाताः अश्व इति श्रुतिः ।
किम्भूतः ब्रह्मा-विभर्ता । परिवृढो वा । सोमपुरोगवः । सोमसं-
स्कारान्पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छतीति सोमपुरोगमः । सो-
मार्था हि पशवः । स यत्पशुमालभते रसमेवास्मिन्दधातीति
श्रुतिः ॥ १४ ॥

अश्वदेत्यानुष्टुप् । सम्पूर्वः श्यतिः शोभनार्थं रथः रश्मिना कृत्वा
संशितः दर्शनीयो भवति तस्माद्रथः पयुतो दर्शनीयतमो भवतीति
(१३, २, ७, ८) श्रुतेः । हयोऽश्वो रश्मिना संशितः शोभितः ।
अप्सु जायते अप्सु जा अश्वः अप्सु अद्भिः संशितः विभक्तिव्यत्यः ।
अप्सु योनिर्वा अश्व इति (२३, २, ७, ९) श्रुतेः । कीदृशः ब्रह्मा
परिवृढः सोमपुरोगमः सोमः पुरोगमोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुर-
स्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति । सोमपुरोगममेवैतत् स्वर्गं लोकं गमय-
तीति (१०) श्रुतेः ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यजस्व स्वयं
जुपस्व । महिमा तेऽन्येन न सं नशं ॥ १५ ॥

किञ्च । स्वयं वाजिन् । स्वयमेव हे वाजिन् तन्वं शरीरं
कल्पयस्व । स्वराज्यं तवास्तीत्यर्थः । अत एव स्वयमेव यज-
स्व । न तेऽन्यो यष्टास्तीति भावः । स्वयञ्च जुपस्व । स्वयमे-
वाभिरुचितं स्थानं कुरुष्व । किमर्थमिदमुच्यतेऽस्माभिरिति चे-
त् । महिमा ते तव संबन्धी अन्येन महिम्ना न संनशे । नशिर-

दर्शनार्थः । वेदे तु व्याप्त्यर्थोऽपि भवति । न संव्याप्यते ॥ १५ ॥

आश्वो विराट् । हे घाजिन् । स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व स्वयं रूपं कुक्ष्यं यादृशमिच्छसीति (१३, २, ७, ११) श्रुतेः । स्वा राज्यं तयास्तीति भावः अतः स्वयं यजस्य न तवान्यां यष्टास्ति स्वयं जुषस्य इष्टस्थानं सेषस्य । यतस्ते तद्य महिमा अन्येन महि-
म्ना न संतरो न संनश्यते न व्याप्यते नाशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्याप्य-
र्थः यलोपे नरो रूपम् ॥ १५ ॥

न वा उं एतन्ध्रियसे न रिप्यसि देवाँः ॥ इदेषि
पथिभिः सुगेभिः । यत्रासते सकृतो यत्र ते ययुस्तत्र
त्वा देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

न वै । वै उ पादपूरणौ । न एतत् ध्रियसे यत् संज्ञप्यसे ।
न च रिप्यसि विनश्यासि ॥ विशस्यमानः । किमिति । यत् दे-
वान् इत्प्रति एपि गच्छसि । पथिभिः सुगेभिः साधुगमनैर्देवया-
नैरित्यर्थः । किञ्च । यत्र आसते सुकृतः साधुकारिणः । यत्र
च ते ययुः गताः तत्र त्वान्देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

आश्वी त्रिष्टुप् । हे अश्व । अस्माभिर्यत्त्वं संज्ञप्यसे एतत्त्वं न
ध्रियसे मरणं नाप्नापि न च रिप्यसे न विनश्यासि विशस्यमानः ।
वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगेभिः सुगीः सुदुरोरधिकरण इति
(पा० ३, १, ४८ वा० ३,) गमेर्दप्रत्ययः साधुगमनैः पथिभिः देवया-
नमार्गैः देवानित् देवान् प्रति एपि गच्छसि । किञ्च सुकृतः साधु-
कारिणो नरा यत्र लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते सुकृतो ययु-
र्गताः तत्र लोके सविता देवः त्वा त्वां दधातु स्थापयतु सवितैवै-
नऽ स्वर्गे लोके दधातीति (१३, २, ७, १२) श्रुतेः ॥ १६ ॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजय
यस्मिन्नाग्निः स ते लोको भविष्यति त जेष्यसि पिवै-
ता अपः । वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोक-

मजयद्यस्मिन्वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि
पिवैना अपः । सूर्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं
लोकमजयद्यस्मिन् सूर्यः स ते लोको भविष्यति तं
जेष्यसि पिवैता अपः ॥ १७ ॥

उपगृह्णात्यपः । अग्निः पशुः । सृष्टियज्ञे देवानामासीत् ।
तेनाग्निना ते अयजन्त । स चाग्निस्तत्र साधनभावमुपगतः सन्
एतं पृथिवीलोकम् अजयत् । यस्मिन् लोके अग्निः । अतः स
ते लोको भविष्यति तञ्च जेष्यसि । पिव एताः प्रोक्षणी, अ-
पः । वायुः : सूर्यः पशुः व्याख्यातमन्यत् ॥ १७ ॥

का० (२०, ६, ८) उपगृह्णात्यपा पेरुरग्नि पशुरिति । अपा
पेरुरिति (६, १०) प्राकृतन मन्त्रेणाग्नि पशुरिति वकृतेन च प्रो
क्षणीरदवास्ये उपगृह्णातीति सुभार्थः ॥ अश्वदवत्यानि त्रीणि यजूषि ।
सृष्टिदेवानामग्नि पशुरासीत् तनाग्निरूपेण पशुना देवा अयजन्त
इजिरे स पशुभावमुपगताऽग्नि एत लोक पृथ्वालोकमजयत् य
स्मिन् लोकेऽग्नि हे अश्व ! स लोक ते तव भविष्यति त लोक
त्व जेष्यसि एता प्रोक्षणीरप पिव । तथा च श्रुति (१३, २, ७,
१३) यावानग्नाविजयो यावाह्लोको यावदैश्वर्यं तावास्ते विजय
स्तावाह्लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैन तदाहेति । वायु पशुरा
सीत् सूर्यं वदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैन तदाहेति । वायु पशुरा
सीत् सूर्यं पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोक स्वर्ग तावपि
ते । भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । व्यानाय
स्वाहा । अम्ये अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्च
न । ससंस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलयासिनीम् ॥ १८ ॥

परिपशव्ये हुन्वा प्राणाय स्वाहेति । तिस्रोऽपराः वाच

यति पत्नीनपन् । अन्वे । अनुष्टुप् । अन्वस्तुतिः । पन्वः
परस्परनामन्त्रपन्ने । हे अन्वे हे अम्बिके हे अन्वाने । न मां
नयति जश्वं प्रति प्रापयति कश्चन कश्चिदापि । मद्गमनेन च ।
ससस्ति । मम् स्वमे । अन्यां परिचुष्ट शैवे । कुन्तितोऽश्वः ।
अश्वकः । अङ्गुस्तितोऽपीर्ष्या हुत्स्यते । सुभद्रिकान् । कुन्ति-
ता सुभद्रा सुभद्रिका । इयनपीर्ष्या हुत्स्यते । काम्पोलवासिनीन्
काम्पोलनगरे हि सुभगा सुरूपा विदग्धा विनीताश्च स्त्रियो
भवन्ति ॥ १८ ॥

का० (२०, ६, ११) परिपशान्ये हुया प्राणाय स्वाहोति तिलो
ऽपराः । परिपशान्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहोति (६, ११) हे
आहुती हुन्वा प्राणायत्याद्यान्त्रव आहुतीहुहोति एकानश्वनंर
नादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थं । श्राणि चतुषि । प्राणाय अराण्य
ध्यानाय भाभिराहुतिनिरदय प्राणयन्त करोति । तथा च भुक्तिः
(१३, २०, ८, २) प्राणानेवास्मिन्नेतद्घाति तयो हास्यैतेन जीवनेव
पशुनष्ट भयतीति । का० (२०, ६, १२) घाचयति पत्नीनपन्न
स्तेऽन्व इति । स्वया पत्नीः पशुशांघनाय पान्नेजनीहस्ताः पशू
प्रति नयन्ननस्ते प्राणानेति (६, १२) प्राहृतं मन्त्रमन्वे इत्याश्वमे
धिः च घाचयतीति सूत्रार्थः । अश्वदेवन्यानुष्टुप् । पन्वः पर-
स्परं वदन्ति हे अन्वे ! हे अम्बिके ! हे अन्वातिके ! नामान्येतानि
कश्चन नयो मां न नयति अश्व प्रति न प्रापयति तर्हि किमर्थं गम्यते
तत्राह अदयकः कुन्तितोऽश्वोऽश्वकः अङ्गुस्तितोऽपीर्ष्या हुत्स्यते
सुभद्रिकां कुन्तिता सुभद्रा सुभद्रिका ईर्ष्या हुत्स्यते तां नारीना
दाय ससस्ति शैते सम् स्वमे ह्यादिः मद्गमनेऽश्वोऽन्यानादाय श-
यिष्यत इति मया गम्यते न तु मां कश्चिन्नयतीति भावः । किन्तु-
तां सुभद्रिकां काम्पोलवासिनीं काम्पोले नगरे वसतीति काम्पोल-
वासिनी ताम् तत्र हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति आपो
जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽन्वे अन्वालेऽम्बिके पूर्वे इति (पा० ६, १,
११८) प्रकृतिभाव ॥ १८ ॥

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा
प्रियपतिं हवामहे निधीनां त्वां निधिपतिं हवा-
महे वसो मम । आहमंजानि गर्भवमा त्वमंजासि
गर्भधम् ॥ १९ ॥

पत्न्यः त्रिःपरियन्त्यश्वम् । गणानां त्वा । स्त्रीगणाना-
म् । मध्ये त्वां युगपत् गणपतिं हवामहे आह्वयामः । एवमेव
प्रियाणां मनुष्याणां मध्ये त्वामेव प्रियपतिं प्रियं भर्तारं हवा-
महे । एवमेव निधीनां सुखनिधीनां मध्ये त्वामेव निधिपतिं
हवामहे । कथं कृत्वा । हे वसो । अश्व मम त्वं पतिर्भूयाः इति ।
महिषी अश्वमुपसंविशति । आहमजानि । आकृष्य अहम्
अजानि अज गतिक्लेषणयोः । क्षिपामि । गर्भधम् । गर्भस्य धा-
रयितृ रेतः । आत्वमजासि गर्भधम् । आकृष्य च त्वं हे अश्व
अजासि क्षिपसि गर्भधं रेतः ॥ १९ ॥

का० (२० ६, १३) अद्वं त्रिखि. परियन्ति पितृवन्मध्ये गणा-
नां प्रियाणां निधीनामिति । सर्वा पत्न्यः पान्नेजनहस्ता एव प्राण-
शोधनात्प्राक् अद्वं त्रिखिः परियन्ति मध्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं
परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः वसो ममेति त्रिष्वप्यनुपङ्गं ततश्चैवम्
प्रथम गणानामिति त्रिः प्रदक्षिण परियन्ति तत्र सऋन्मन्त्रेण द्विस्तू-
ष्णीम् ततः प्रियाणामित्यप्रदक्षिण त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः
एवं नवकृत्व इति सूत्रार्थः । श्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे
अद्व ! वयं त्वां हवामहे आह्वयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं गणानां
मध्ये गणपतिं गणरूपेण पालकम् प्रियाणां बहुभानां मध्ये प्रियपतिं
प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः
पालकं त्वां हवामहे । हे वसुरूप अद्व ! मम पतिस्त्वं भूया इति
शेषः । का० (२०, ६, १४) प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याह-
मजानीति । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु पत्नीभिरध्वर्युणा

यजमानेन प्राणशोधने कृते महिषी अश्वसमीपे शेते । अश्वदेव
त्यम् । हे अश्व ! गर्भधं गर्भं दधाति गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहम्
आ अजानि आकृष्य क्षिपामि अज गतिक्षेपणयो लोद तं च गर्भध
रेतः आ अजासि आकृष्य क्षिपसि ॥ १९ ॥

ता उभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयाव स्वर्गे लोके
प्रोर्णुवाथां वृषां वाजी रेतोधा रेतो दधानु ॥ २० ॥

ता उभौ । यौ आवां कृतसङ्केतौ तौ उभौ त्वं चाहञ्च ।
चतुरः पदः पादान् । द्वौ तव सम्बन्धिनी द्वौ च मम सम्बन्धि-
नी । सम्प्रसारयाव । एवं हि सम्बन्धे संवेशनप्रकार इत्यभिप्रा-
यः । अधीवासेन प्रच्छादयति । स्वर्गे लोके । एष वै स्वर्गो
लोको यत्र पशुः संज्ञपयन्ति । प्रोर्णुवाथाम् । ऊर्णोतिरा-
च्छादने । प्रोर्णुवनङ्कुरुतमित्पध्वर्षुराह । अश्वशिश्नमुपस्थे कुरु-
ते । वृषा वाजी वृषा सेक्ता वाजी अश्वः रेतोधा रेतसः धार-
यिता रेतो दधातु आसिञ्चतु ॥ २० ॥

पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां स-
म्प्रसारयाव तव द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः । का० (२०, ६,
१४) अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोक इति । अधीवासेनाश्व-
महिष्यौ छादयति अथ उपरिष्ठाद्याच्छादनक्षमं वासोऽधीवासः । अ-
श्वदेवत्यम् । अध्वर्युर्वदति । हे अश्वमहिष्यौ ! युवां स्वर्गे लोकेऽस्यां
यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथां वास आच्छादयतम् ऊर्णुम् आच्छादने एष वै
स्वर्गो लोको यत्र पशुः संज्ञपयन्तीति (१३, २, ८, ५) श्रुतेः ।
का० (२०, ६, १६) अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति । म-
हिषी स्वयमेवाश्वशिश्नमारुष्य स्वयोनौ स्थापयति ॥ अश्वदेव-
त्यम् । वाजी अश्वो रेतो दधानु मयि धीर्य्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्व
वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः धीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

उत्संक्रथ्या अवं गुदं धे हि समञ्जि चारया वृष-
न् । यः स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ २१ ॥

उत्सक्या । गायत्र्याऽऽवं यजमानोऽभिमन्त्रयते । उद्धते
 सकृन्नी यस्याः सा उत्सक्या तस्या उत्सक्याः । महिष्याः ।
 अवगुदन्धेहि । अवाचीनद्गुदम् रेतो धेहि सिञ्च । कथमिति
 चेत् । समञ्जिञ्चारया वृषन् । सञ्चारय अञ्जिम् अनक्ति व्यन-
 क्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिः पुंस्त्वजननमुक्तम् । हे वृषन् सेक्तः । कथं-
 भूतोऽञ्जिः । यः स्त्रीणाञ्जीवभोजनः । यस्मिन्सति स्त्रियो जी-
 वन्तीत्युच्यन्ते । यस्मिन् सति । भोजनादीन् भोगान् लभन्ते ।
 स जीवभोजनः ॥ २१ ॥

का० (२०, ६, १७) उत्सक्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते ॥
 अश्वदेवत्या गायत्री । हे वृषन् सेक्तः अश्व ! महिष्या गुदमव गु-
 दोपरि रेतो धेहि धीर्यं धारय कीदृश्याः उत्सक्याः उत् ऊर्ध्वं
 सकृन्नी ऊरु यस्याः सा उत्सक्या तस्याः । कथम् तदाह अ-
 ञ्जि लिङ्ग सञ्चारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिलिङ्गम् लिङ्ग यो-
 नौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति
 भोजनः जीवश्चासौ भोजनश्च जीवभोजनः यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रवि-
 ष्टे स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥ २१ ॥

यकासकौ शकुन्तिकाहलगिति वञ्चन्ति । आह-
 न्ति गभे पसो निगलंगलीति धारंका ॥ २२ ॥

इत उत्तरं दशानुष्टुभोऽभिमेथिन्यः पुंस्त्वजननमुक्तम् ।
 द्वितीयोपरिष्ठाद् बृहती अत्र च यो यत्र भण्यते स तत्र देवतात्व-
 मुपगच्छति । अध्वर्युः कुमारीमभिमेथयति । यकासकौ । अक-
 च्प्रत्ययोऽत्र कुत्सायाम् । अङ्गुल्या प्रदर्शयन्नाह । यका अस-
 कौ । शकुन्तिका । अल्पे कन्प्रत्ययः । अल्पीयसी पक्षिणीव ।
 आहलक् इति । प्रकारवचनम् । हलेहले इति द्युवन्ती । वञ्चति
 त्वरितं गच्छति । चपलेत्यर्थः । तस्या अपि । आहन्ति । ह-

न्तिर्गत्यर्थः । आगच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । आगमय-
ति प्रवेशयति । अत्यर्थं वाहन्ति । गभे पसः । गभ इति आग-
न्तवर्णविपर्ययः । पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः । भगे शिश्नमा-
हन्तीत्यर्थः । अथ तदा निगल्लतीति अत्यर्थं शुक्रं मुञ्चति धा-
रका योनिः । यद्वा शब्दानुकरणम् निगल्लतीति गिरते वा ।
निगिरति शिश्रं योनिः ॥ २२ ॥

का० (२०, ६ १८) अध्वर्युप्रहोद्गातृहोतृक्षत्तार कुमारीपत्नी
भि सवदन्ते यकामकाप्रिति दशार्चस्य ढाभ्या ढाभ्याऽ ह्ये-ह्ये
ऽसाप्रित्यामन्त्रयामन्त्रय । अध्वर्यादय पञ्च ह्ये-द्वयेऽसाधिति स
मुञ्चतनामोच्चारणपूर्वक समुप्रीष्टन्य यकासकाप्रिति दशार्चसम-
न्धिनीभ्या ढाभ्यामृभ्या कुमारीपत्नीभि सह सोपहास सवदन्ते
तत्र प्रथममध्वर्युं कुमारीं पृच्छति कुमारि ह्ये ह्ये कुमारि यकास-
कौ शकुन्तिर्गतीत्यर्थे ॥ कुमार्यादिद्वय्या दश तन्मध्ये द्वितीयाप-
रिष्टाद् बृहती अन्या नवानुष्टुभ ॥ अथयसर्वनासामञ्च् प्राक् टेरि-
ति अकच् शकुन्तियाम् । अल्पा शकुन्ति शकुन्तिका अल्प इति (पा०
५, ३, ८१) कन् । अहुल्या योनिं प्रदर्शयन्नाह । यत्र या असकौ
असौ शकुन्तिका अल्पपक्षिणीव आहलक् शब्दानुकरण हले हले
इति शब्दयन्ती यञ्चति गच्छति । स्त्रीणां शाघ्रगमने यानौ हलह-
लाशब्दो भवतीत्यर्थः । गभे धर्णविपर्ययं थापं भगे योनी शकुनि-
सदृश्या यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति स इति पसते स्पृ-
शतिकर्मण इति (निरु० ५, १६) यास्क पुम्प्रजननस्य नाम ह-
न्तिर्गत्यर्थं यदा भगे शिश्नमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्ग-
मिति धारका योनिर्निगल्लतीति नितरा गलति वीर्यं क्षरति यद्वा
नुकरणम् गल्लति शब्द करोति ॥ २२ ॥

यसोऽसकौ शकुन्तक आहलगिति यञ्चति । विव-
क्षत इव ते मुखमध्वर्यो मा नस्त्वमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

अध्वर्युं प्रत्याह कुमारी । यकोऽसकौ । यकः असकौ यः

असौ शकुन्तक इव आहलगिति वञ्चति । तस्य श्लीलं भाषिणः
किमन्यत् ब्रवीमि । विवक्षत इव ते मुखम् । असाधुवक्तुमि-
च्छत इव ते मुखं पश्यामि । अतो हे अध्वर्यो मा नः अस्मान्
त्वमभि भाषथाः ॥ २३ ॥

कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह । अद्भुत्या शिश्नं प्रदर्शयन्त्याह । हे
अध्वर्यो ! यकः यः असकौ असौ शकुन्तकः पक्षीव विवक्षतः व-
क्तुमिच्छतस्ते तव मुखमिव आहलगिति वञ्चति इतस्ततश्चलति-
त्यग्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते । अतो नोऽस्मान् प्र-
ति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः । प्रति-
लामीति ते पिता गभे मृष्टिमतंसयत् ॥ २४ ॥

ब्रह्मा महिषीमभि मेथति । माता च ते । हे महिषि यदा
माता च तव पिता च तव । अग्रं वृक्षस्य । वार्ष्यस्येति तद्धि-
तलोपः । वार्ष्यस्य पर्यङ्कस्य उपरितमम्भागम् रोहतः । मैथु-
नार्थमेकं पर्यङ्कमारोहत इति अश्लीलाभिप्रायं वचनम् । तदा
प्रतिलामीति तिल स्नेहने । स्नेहाम्यहमनेन कर्मणा । इति एव-
मिति प्रकारवचनं वदन् । तव पिता गभे भगे मृष्टिं मुष्ट्या-
कारं शिश्नम् अतंसयत् अक्षिपत् । एवन्तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

ब्रह्मा महिषीमाह । महिषि ह्ये ह्ये महिषि ते तव माता च पु-
नस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चकस्याग्रमु-
परिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे भगे मृष्टिं मुष्टितुल्यं
लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं तवोत्पत्तिरित्यश्लीलम् तसि
अलङ्कृतौ चुरादिः लिङ्गमुत्थानेनालङ्करोति वा । किं कुर्वन् प्रतिला
मीति वदन्निमित्तं शेषः तिल स्नेहने तव भोगेन स्निह्यामीति वदन् ।
एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः । वि-
चक्षत इव ते सुखं ब्रह्मन्मां त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

महिषी प्रत्याह । माता च ते । हे ब्रह्मन् । यदा माता च
ते अग्रे वृक्षस्य पर्यङ्कस्य क्रीडतः । तदा त्वमुत्पन्नः । तुल्योत्प-
त्तिरावयोः । यत्रोभयोर्दोषो न तमेकश्चोदयितुमर्हति । एवं स-
ति । यदसाधु वदितुमिक्षत इव ते सुखं पश्यामि तत् हे ब्रह्मन्
मा त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

सानुचरी महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह । हे ब्रह्मन् ! ते तव माता ते
पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याग्रे क्रीडतः रमेते तद्
तवोत्पत्तिरिति तथापि तुल्यम् । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि
घा समः नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे इति न्यायात्प्रयेदं
न वक्तव्यमिति भावः । एवं सत्यपि विवक्षतः यत्तुमिच्छोरिव ते
तव सुखं लक्ष्यत इति शेषः । हे ब्रह्मन् । त्व मा बहु वदः मा महि ॥२५॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय गिरौ भारं हरन्निव । अर्धा-
स्यै मध्यमेघतां शीते वाते पुनन्निव ॥ २६ ॥

उद्गाता वा वातामभिमेथयति ऊर्ध्वामेनाम् । कश्चित्पुरुषमा-
ह । ऊर्ध्वामेनां वा वाताम् उच्छ्रितां कुरु । कथमिव । गिरौ भा-
रं मध्ये निगृह्य हरेत् एवमेनां मध्ये निगृह्य । ऊर्ध्वामुच्छ्रापय ।
अथ यथेत्येतस्य स्थाने तथा च उच्छ्रापय यथा अस्यावाता
यः मध्यं योनिमदेशः एधताम् । एध वृद्धौ वृद्धिं यायात् । अ-
र्थेनां गृह्णीयाः । शीते वाते पुनन्निव । पावा खला व । पावा
हि धान्यवाते शुद्धं कूर्वन् । ग्रहणमोक्षौ क्षतिं करोति ॥ २६ ॥

उद्गाता वावातामाह । कश्चिन्नरं प्रत्याह । हे नर ! एनां वावा-
तामूर्ध्वामुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु । कथमिव गिरौ भारं हरन्निव
यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् य-

या तमुच्छ्रयति । तथैनामुर्ध्वां कुरु । कयमूर्ध्वां कार्य्या तदाह अ-
थेति निपातो यथार्थः यथा अस्त्यै अस्या वावाताया मध्यमेधतां
योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये
गृहीत्वोच्छ्रापयेत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह शीते वाते पुनन्निव यथा
शीतले वायौ वाति पुनन्धान्यपवनं कुर्वाणः कृपीबलो धान्यपात्रं
यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारं हरन्निव । अथा-
स्य मध्यमेजतु शीते वाते पुनन्निव ॥ २७ ॥

वावाता प्रत्याहोद्गातारम् । भवतोऽप्येतदेवम् । ऊर्ध्वमे-
नम् । उद्गातारमुच्छ्रयतात् ऊच्छ्रापय । अत्र स्त्री पुरुषायते ।
गिरौ भारं हरन्निव । अथैवं क्रियमाणस्यास्य मध्यं प्रजननम्
एजतु चलतु । अथैनन्निगृहीत्व शीतेव ते पुनन्निव । यवान् ॥ २७ ॥

वावातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे नर ! एन-
मुद्गातारमूर्ध्वमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्ववत् । अ-
थ यथास्य उद्गातारमध्यं लिङ्गमेजतु कम्पताम् एजृ कम्पने लोट् ।
शीते वाते उक्तम् ॥ २७ ॥

यदस्या अंहुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातंसत् । मुष्का-
विदस्या एजतो गोशफे शंकुलाचिव ॥ २८ ॥

होता परिवृक्तामभिषेययति । यदस्याः । यत् यदा अ-
स्याः परिवृक्तायाः । अंहुभेद्याः । अल्पयोनेः । अंहुः इन्तव्यः
भेद्यप्रदेशः प्रजननमस्या इति अंहुभेदी तस्याः अंहुभेद्याः ।
कृधु इति ह्रस्वनाम । ह्रस्वं शिशनम् । स्थूलञ्च उपातसत् उप-
सङ्गच्छेत् । अथ तदा अल्पत्वात् योनेः स्थूलत्वाच्च ह्रस्वत्वाच्च
दुष्प्रजननस्य । मुष्कां वृषणां इत् एवम् अस्याः प्रजननस्योपरि
एजतः । एजृ कम्पने । कम्पनङ्कुरुतः । कयमिव गोशफे गोष्प-

दे उदकपूर्णं । शकुलाविव मत्स्याविव ॥ २८ ॥

होता परिवृक्तामाह । यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः षु इस्व स्थूलञ्च शिश्नमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति गच्छेत् तंस उपक्षये तदा मुष्की घृण्णी इत् एव अस्याः योनेरुपरि पजत. कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनेरल्पत्वात् घृण्णा बाह्विस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः गोशफे जलपूर्णं गोः गुरे शकुली मत्स्याविव यथा उदकपूर्णं गोः पदे मत्स्यी कम्पेते । कृच्छिति हस्यनाम (निघ० ३, २, ६) । कीदृश्या अस्या अहुभेद्याः अहु भगं भेद्यं विदाम्यं यस्या सा अहुभेदी तस्याः अहुभिद्यते यस्या वा ॥ २८ ॥

यद्देवासो ललामगुं प्रविष्टीमिन्माविपुः । सकृथा देदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा ॥ २९ ॥

परिवृक्ता प्रत्याह । यद्देवासः । होतृप्रमुखान् सर्वानिव ऋत्विजः परिवदति । यदा एते देवासः शिश्नदेवाः शिश्नव्रीडिनः । ललामगुम् ललामेति सुखमभिधीयते सुखदुर्तुद्वच्छतीति ललामगुः शिश्नम् । यद्वा ललामेति पाण्डूमभिधीयते । शिश्नं हि योनिम्प्रविशत् पाण्डूमभवति । प्रविष्टीमिन्म् प्रवेश्य विष्टम्भ्य च । आविपुः आलिङ्गनचुम्बनादिभिर्निगृहीयुर्नारीम् । अथ तदा । सकृथा देदिश्यते नारी सकृथिकृतेन कुटिलगमनेन अतिदिश्यते लक्ष्यते नारी । नहि तस्याः किञ्चिदव्याप्तं पुरुषेण भवति अन्यत्र सकृत् इत्यभिप्रायः । कथमिवासत्यस्याक्षिभुवो यथा । द्विःभकारं सत्यम् अक्षिमभवमनक्षिमभवञ्चेति । अक्षिग्राह्यमक्षिमभवं तत्र हि सर्वं व्याप्तं भवति । अनक्षिमभवं श्रोत्रग्राह्यम् तत् साकाङ्गम् वस्तुराप्ततामपेक्षते । अतो विशिनष्टि अक्षिभुव इति । सत्यस्य अक्षिभुवः यथा अप्रितयत्त्वं तथेति ॥ २९ ॥

परिवृक्ता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा होत्रादय ऋत्विजो ललामगुं लिङ्गं प्र आविपुः योनौ प्रवेशयन्ति । अथ रक्षे गतौ कान्तौ तृप्तौ प्रीतौ द्युतौ श्रुतौ । प्राप्तौ श्लेषेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ गृहे वधे । इत्युक्तेरत्रावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् छन्दसि लुङ्ङ्हिट् इत वर्त्तमाने लुङ् व्यवहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । ललामेति सुखनाम ललामं सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्नः । यद्वा ललामं पुण्ड्रं गच्छति ललामगु लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं भवतीत्यर्थः । कीदृशं ललामगु विष्टीमिनं घ्राम क्लेदे विशेषेण स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमः घञ्प्रत्ययः विष्टीमः क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तम् अत इनिठनाविति अस्त्यर्थे इनिप्रत्ययः शिदनस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिदनक्रीडिनो भवन्तो ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्थ्या ऊरुणा ऊरुभ्यां देदिश्यते निर्दिश्यते अत्यन्त लक्ष्यते दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नाय्यङ्गस्य नरेण व्याप्तत्वादूरुमात्रं लक्ष्यते इयं नारीतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुवो यथेति सत्य द्विविधम् अक्षिभ्यां भवतीत्याक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रोत्रग्राह्यम् पृष्ठशौ तृतीयार्थे । यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वासो भवति तथा ऊरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यते इत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्ये तु सत्ये वस्तुराप्ततमत्वमपेक्षितम् ॥ २९ ॥

यद्दरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यन्ते । शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥ ३० ॥

सत्ता पालागलीमभिमेधयति । यद्दरिणः । यदा हरिणो मृगः यवं सस्यम् अतिभक्षयति । अथ तदा क्षेत्री । न पुष्टम्पशु । पशुमिति प्राप्ते विभक्तिलोपः । पुष्टम्पशुम् मन्यन्ते अवगच्छति । मम क्षेत्रम् भक्षितमिति यथा । एवम् शूद्रा यत् यस्य शूद्रस्य भर्तुः । अर्यजारा अर्यः वैश्यः जारो यस्याः सा अर्यजारा भवेत् तदा स शूद्रः क्षेत्री । न पोषाय ममेतदिति मन्यन्ते ।

नच तस्यान्धनायति । धनमिव च तां न मन्यते परस्योपभां
ग्यत्वात् ॥ ३० ॥

इत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो यदा
क्षेत्रस्य घान्य भक्षयति तदा क्षेत्रां पशु पशु हरिण पुष न मन्यते
मम घान्यमक्षणेन पशु पुष्टो जात सम्यगिति न जानाति किन्तु
मदीय क्षेत्र भाक्षितमिति दु गी भवतीत्यर्थं । पशुदान्दान् मुषा
सुलुगित्यमो लुक् । एष शूद्रा शूद्रजाति स्त्री यदा अर्य्यजारा म
घात अर्य्यं स्वामिधैर्य्ययोरिति निपातनादर्य्यो वैश्यो जार उपपत्ति
यस्या. सा अर्य्यजारा । शूद्राद्यामहत्पूर्वाज्जातिरिति (पा० ४, १,
४ या० १, २) शूद्राज्जात्यय टाप् । वैश्यो यदा शूद्रा गच्छति तदा
शूद्र. पोषाय न धनायते पुष्टिं न इच्छति मद्रार्य्या वैश्येन भुक्ता
सती पुष्टा जातेति न मन्यत किन्तु व्यभिचारिणी जातेति दु खितो
भवतीत्यर्थं अशनायोदन्येति क्यचि धनायतीति इच्छार्थं निपात ॥३०॥

यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते । शूद्रो य-
दर्यायै जारो न पोषमनुमन्यते ॥ ३१ ॥

पालागली प्रत्याह । यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते
क्षेत्रीति । यदुक्तं भवतोऽप्येतदेवमिति सोल्लुहमाह । रियास्तु
विशेषः । शूद्रः यत् अर्यायै अर्यायाः वैश्यायाः जारः जार-
यिता । तदा क्षेत्री वैश्यः आत्मनः पोषं नानुमन्यते । नहि सा
तस्य पोष्या निकृष्टश्च शूद्रः उत्कृष्टा वैश्या इति । सभासुमश्ली
लभाषणम् ॥ ३१ ॥

पालागली क्षत्तारमाह । यदा हरिणो यवमत्ति तदा बहु यथा तथा
पशुं पुष्ट न मन्यते इदं भवतोऽपि तुल्यम् इयान् विशेषः यत् यदा
शूद्र अर्यायै अर्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्य पोष पुष्टिं
नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किन्तु शूद्रेण नीचेन
भुक्तेति ह्लिश्यतीत्यर्थं । अदलीलभाषण समाप्तम् ॥ ३१ ॥

दधिक्राव्णो' अकारिपं जिष्णोरश्वस्य घाजिनः ।
सुरभिन्नो मुखो करत् प्रण आयुं'पि तारिपत् ॥३२॥

प्रऽत्विजो यजमानश्च सुरभिमतीमृचमन्तत आहुः वाचमेवं
पुनन्ति । दधिक्राव्णः । अनुष्टुप्प्रदेवत्या । यत् दधिक्राव्णः
अश्वस्य संस्कारार्थमश्लीलभाषणम् अकारिपम् अकार्पम् अ-
कार्पम् कृतयन्तः वचनव्यत्ययः । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनं
बोधयम् । उपरिष्ठाद्बहूनि पदानि बहुवचनान्तानि दृश्यन्ते ।
किम्भूतस्य दधिक्राव्णः । जिष्णुः जेतुः अश्वस्य अशनस्य
प्यापिनः घाजिनः । ओविजो भयचलनयोः येजनयतः तत्र
सुरभीणि सुगन्धीनि । अश्लीलभाषणेन हि दुर्गन्धीनि सुरानि
भवन्ति पापहेतुत्वात् । नः अस्माकं मुखानि । निकारलोप-
दृष्टान्दसः करत् करोतु यज्ञ इत्यध्याहारः । किञ्च । प्र णः
आयुं'पि तारिपत् । प्रतारिपत् प्रवर्द्धयतु च नः अस्माकम् ।
बहुवचनं बालयोवनष्टद्वयोऽपेक्षम् ॥ ३२ ॥

का० (२०, ६, २१) महिषीमुन्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्ण इत्या-
हुः । महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमश्वसमीपसुतामुन्था-
प्यं पुरुषा अध्वर्युमह्वीद्गातृहोतृक्षत्तारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः ॥
घामदेघात्मजदधिक्रावदृष्टाश्वदेवत्यानुष्टुप् । ययमध्वर्यादयः
अकारिपमकार्पम् कृतयन्तः वचनव्यत्ययः अश्लीलभाषणमिति शेषः
किमर्थम् अश्वस्य संस्कारार्थेति शेषः अश्वसंस्कारायाश्लीलभाषणं
कृतयन्त इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य दधिक्राव्णः दधाति धारय-
ति नरामिति दधिः आह्वनमहनेति किप्रत्ययः दधिः सन् कामती-
ति दधिक्रावा तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति घनिप्रत्ययः घिङ्य-
नोरनुनासिकस्यादिति । घातोराकारः । जिष्णोः जयनशीलस्य ।
घाजिनः यजति गच्छति घाजी घाजोऽस्यान्तीति वा घाजी । तस्य
घ नोऽस्माकं मुखानि मुखानि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु यज्ञ-

इति शेषः अश्लीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुपानि सुरमीणि य
 हः करोत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः (१३, २, ९९) सुरभिमतीमृन्म-
 न्ततोऽन्वाहुवांचमेव पुनत इति । सुरभिश्चाद्दिमकिलोपः । किञ्च
 नोऽस्माकमायुंषि जावनानि वात्ययीवनवाहकानि प्रतारिपत् प्र-
 तारयतु प्रवहंयतु लेटि रुपम् ॥ ३२ ॥

गायत्री त्रिष्टुब्जगंत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह । बृह-
 त्पुष्णिहा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३३ ॥

पत्न्योऽसि पथङ्कल्पयन्ति । गायत्री त्रिष्टुप् पङ्क्तिर्ऋग्भिः ।
 तत्राद्या उष्णिक् चतस्रोऽनुष्टुभः परा त्रिष्टुप् । गायत्री च
 त्रिष्टुप् च जगती च अनुष्टुप् च । अनुष्टुप् च पङ्क्त्या सह
 बृहती च । उष्णिहा सह ककुप् च । सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम्
 हे अश्व मदागमनमार्गभेदेन वर्त्पनिदर्शनं सूचीभिः क्रियते तेन
 यथा असिः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

का० (२०, ७, १) तिष्ठः पत्न्योऽसिपथान् कल्पयन्त्यश्वस्य
 सूचीभिर्लाहाराजतसीवर्णाभिर्मणिसंत्याभिर्गायत्री त्रिष्टुविति द्वा-
 म्याम् । गायत्री त्रिष्टुविति पङ्क्ते द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्या-
 घास्तिष्ठः पत्न्यः ताम्ररूप्यस्यर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधिकशतसंत्या-
 भिः सूचीभिरश्वाङ्गेऽसेः शासम्य मार्गान् कुर्वन्ति शासस्य मुष्-
 प्रवेशाय सूचीभिर्वितुद्य वितुद्याश्प्रत्यचं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रा-
 र्थः ॥ अश्वदेवत्याः पङ्क्त्यः आद्योष्णिक् । हे अश्व ! गायत्री त्रिष्टु-
 प् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती उष्णिहा सह ककुप् एता-
 नि छन्दांसि सूचीभिरताभिः त्वां शम्यन्तु संस्कृवंतु विकरणव्य-
 त्ययः असिपथार्थं त्वग्मेदनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च पदपदाः ।
 विच्छन्दा याश्च सच्छन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

द्विपदा याः । याः द्विपदाः याश्च चतुष्पदाः याश्च त्रिपदाः

याश्च पद्पदाः । याश्च विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः ।
विपमाक्षराः विपमपदाः छन्दोलक्षणेनानभिसम्बद्धाः । याश्च
सञ्छन्दाः अन्यूनातिरिक्ताक्षराश्छन्दसां जातयः ताः सर्वाः
सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम् ॥ ३४ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः । द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदा या
त्रिपदाः याः पद्पदाः याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः छ-
न्दोलक्षणहीनाः याः सञ्छन्दाः छन्दोलक्षणयुताः ताः सर्वाः छन्दो-
जातयः हे अश्व ! सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

महानाम्न्यो रेवत्यो विश्वा आशाः प्रभूवरीः ।
मैवीर्विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥

महानाम्न्यो रेवत्यः । महानाम्न्य ऋचः शक्य इति या
भ्यन्ते । रेवत्य एता अपि रेवत्यः । रैवतं साम भवति ।
विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । प्रभूवरीः प्रभूततमाः । मैवीः मेघे
भवाः विद्युतः तदुत्पन्नायाश्च वाचः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्य-
न्तु । शमनेन हविः कुर्वन्तु त्वाम् ॥ ३५ ॥

महत् नाम यासां ता महानाम्न्यः शक्यं ऋचः । रेवत्यः ऋ-
चः यस्यामृचि रैवतं साम गीयते सा रेवती । विश्वाः सर्वाः आशा
दिशः । कादृश्य आशाः प्रभूवरीः प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितु
समर्था भवन्ति प्रभूवर्यः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पा० ३, २,
७१) वनिष् ऋन्नेभ्य इति ङीप् घनो र चेति तस्य रेफः पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् । मेघे भवा मैध्यः पूर्वसवर्णः मेघोत्था विद्युतः वाचो वे-
दलक्षणा अन्या अपि । एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व ! त्वां शम्य-
न्तु हविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

नार्यस्ते पत्न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया । देवा-
नां पत्न्यो दिशाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥

नार्यस्ते । नृणामपत्यानि वहनि स्त्रीलक्षणानि नार्यः । ते

ऋतवस्न ऋतुधा पर्वं शमितारो विशासतु । संव-
त्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ४० ॥

यस्मिन् पक्षे कस्त्वा प्रजापतिस्त्वेति व्याख्यातं तस्मिन्पक्षे
प्रतार्यते । ऋतवस्ते । ऋतवश्च तव शमितारः ऋतुधा ऋतावृत्तौ
कालेकाले । पर्व । पर्वणि पर्वणि । संवत्सरस्य च तेजसा । श-
मीभिः कर्मभिः शम्यन्तु शमनेन हविर्भावमापादयन्तु त्वां हे अश्व ॥
यदा तु कः त्वां विशासितुं समर्थो मनुष्य एवं व्याख्यातम्
तदा ऋतवो देवाः ते शमितारः इत्येवं व्याख्येयम् ॥ ४० ॥

पञ्चानुष्टुभः । हे अश्व ! ऋतवः शमितारः ऋतुधा ऋतौ ऋतौ
काले काले ते तव पर्वं पर्वणि अस्थिग्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः वि-
शासतु मिथ्यानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य का-
लस्य तेजसा । किञ्च ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु पर्यविशासनेन
हविः कुर्वन्तु ॥ ४० ॥

अर्धमासाः परुंषि ते मासा आच्छद्यन्तु शम्य-
न्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं सूदयन्तु
ते ॥ ४१ ॥

अर्धमासाः । अर्द्धमासाः मासाश्च ते तव परुंषि पर्वणि
आच्छद्यन्तु आच्छिन्दन्तु शम्यन्तः शमनेन हविर्भावमापादय-
न्तः । किञ्च । अहोरात्राणि मरुतश्च विलिष्टन्दुःश्लिष्टं सूदयन्तु
पुद् सरणे पथ्यते । इह सन्धाने वर्तते वाक्ययोगात् सन्दधन्तु
ते तव ॥ ४१ ॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदमिमानिनो देवाः शम्यन्तः सं-
स्कुर्यन्तः सन्तो हे अश्व ! ते तव परुंषि पर्वणि आच्छद्यन्तु सम-
न्ताच्छिन्दन्तु प्रन्थिर्ना पर्यपर्यीति कोशः । किञ्च अहोरात्राणि अ-
होरात्रामिमानिदेवा मरुतश्च देवा ते तव विलिष्टं लिश अल्पीभावे

विशेषेणाल्पमङ्गम् तत् सूदयन्तु सन्वधतु सूद निरासे भद्र सन्धाना-
र्थः व्यर्थं मास्तु ॥ ४१ ॥

दैव्या अ॒ध्व॒र्यव॒स्त्वाच्छ॑यन्तु वि चं शासतु । गा-
त्राणि पर्व॒शस्ते॒ सिमाः॑ कृण्वन्तु शम्यन्तीः ॥ ४२ ॥

दैव्या अध्वर्यवः । ये च दैव्या दिव्या अध्वर्यवः अश्वि-
प्रभृतयः ते च त्वा त्वाम् । आछयन्तु वि च शासतु चकारो
भिन्नक्रमः । विशासतु च । किञ्च गात्राणि पर्वशः ते तव सिमाः
मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु शम्यन्तीः । मर्यादा दर्शनेन शमनं
कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

देवानामिमेदैव्याः अदिवनौ देवानामध्वर्यु इत्युक्तत्वात् अश्वि-
प्रभृतयो देवसम्बन्धिनोऽध्वर्यवः हे अश्व ! त्वा इवामाच्छयन्तु आ-
च्छिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः हविः कुर्वन्तु किञ्च ते-
तव गात्राणि विमक्तिव्यत्ययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि पर्वणि
सिमाः सीमा मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु कृ करणे स्वादिः कादृगीः
सीमाः शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

। द्यौस्ते॑ पृथि॒व्यन्तरि॑क्षं वा॒युश्छि॒द्रं पृ॑णातु ते ।
सूर्य॑स्ते॒ नक्ष॑त्रैः स॒ह लो॒कं कृ॑णोतु साधुया ॥ ४३ ॥

द्यौस्ते द्यौश्च ते तव पृथिवी च अन्तरिक्षञ्च वायुश्च छि-
द्रं पृणातु पूरयतु ते । किञ्च । सूर्यश्च ते तव नक्षत्रैः सह लोकं
स्यानं कृणोतु साधुया साधुम् । द्वितीयार्थे या छान्दसः ॥४३॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्नि-
वायुसूर्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अश्व । ते तव
छिद्रं पृणातु घचनन्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत् पूरयन्तु ।
किञ्च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव साधुया साधुं समाची-
नं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुलुगित्यादिना साधुशब्दात्परस्या-
मो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शमस्थ-
भ्यो मज्जभ्यः शम्वस्तु तन्वै तव ॥ ४४ ॥

शं ते । सुखं ते तव अस्तु हे अश्व परेभ्यः गात्रेभ्यः ।

शं सुखम् अवरेभ्यः । अस्तु । शम् अस्थभ्यः अस्थिभ्यः
मज्जभ्यश्च अस्तु । शञ्चास्तु तन्वै शरीराय । पृष्ठयर्थे छन्दसि
चतुर्थी वक्तव्येति पृष्ठयर्थे चतुर्थी तन्वाः तव ॥ ४४ ॥

हे अश्व । ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उद्येभ्यः शिरसादिभ्यः शं सु
खमस्तु । अवरेभ्य अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु ।
अस्थभ्यः तथास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिदर्शयति अस्यानुवृत्तौ छन्द-
स्यपि दृश्यत इति सूत्रेण हलादावप्यस्थिशब्दस्यानडादेशः । मज्ज-
भ्यः पृष्ठधातुभ्योऽपि शमस्तु किम्यहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्या-
पि शरीरस्य शमु सुखमेवास्तु । पृष्ठी चतुर्व्यर्थे आशिपि वा चतु-
र्थी । उ पवार्ये ॥ ४४ ॥

कः स्विदेकाकी चरन्ति क उं स्विज्जायते पुनः ।
किं स्विद्धिमस्पं भेषजं किम्यावपनं महत् ॥ ४५ ॥

इत उत्तरं ब्रह्मोद्यमष्टादशर्चम् उत्तरप्रत्युत्तरैः परस्परं स-
म्वादः ब्रह्मोद्यम् । तत्राद्या चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदासीत्पूर्वचि-
त्तिरित्याद्याश्च चतस्रोऽनुष्टुभः त्रिष्टुभोऽन्याः । होताध्वर्यु-
मृच्छति कः स्विदेकाकी ॥ ४५ ॥

का० (२०, ७, १०) प्राग्गपाहोमाद्गोताध्वर्युं च सदसि सं-
घदेते चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् । गपाहोमात्प्राक् च च-
तुस्रैर्गभिः पूर्ववदुक्तिप्रत्युक्त्वा सदोमध्ये गत्वा होता अध्वर्युंश्च सं-
घादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋवो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः
आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च (५३) अनुष्टुभः । हो-
ताध्वर्युं पृच्छति । व्याप्याता (९) ॥ ४५ ॥

सूर्यं एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अ-
ग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरात्रपनं महत् ॥ ४६ ॥

तन्प्रत्याह । सूर्य एकाकी चरति अग्रे व्याख्यातौ ॥ ४६ ॥
व्याख्याता (१०) ४६ ॥

किं स्विन् सूर्यसमं ज्योतिः किं समुद्रसमं
सरः । किं स्विन् पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न
विद्यते ॥ ४७ ॥

अध्वर्युर्होतारम्पृच्छति । किं स्विन्सूर्यसमं ज्योतिः । कि
ञ्च समुद्रसमं सरः । किं स्विन्पृथिव्यै पृथिव्याः वर्षीयः महत्तरं
कस्य च मात्रा परिमाणम् न विद्यते नास्ति ॥ ४७ ॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होतः ! स्विदिति तर्के सूर्यसमं
सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं
स्विन् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं स्विन् प्रि-
यस्थिरेत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न
विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्घौः समुद्रसमं सरः ।
इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

तं प्रत्याह । ब्रह्म सूर्यसमम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा । सूर्य-
समं ज्योतिः । घौः समुद्रसमं सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्
महत्तरः । गोस्तु मात्रा न विद्यते गवा हि यज्ञो धार्यते स जग-
तः कारणम् भवतीत्येतदभिप्रायम् । पृथिवी वा गौः ॥ ४८ ॥

होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समु-
द्रसमं सरो घौरन्तरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः सका-
शात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्धतरः । तु पुनः गो. धेनोः मात्रा न विद्य-
ते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

पृच्छामिं त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्थ । येषु विष्णुंस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवनं माविवेशां ३ ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामि त्वा । पृच्छामि त्वा भवन्तु चितये । चित्ती संज्ञाने परिज्ञानाय । हे देवसख उद्गातः । यदि त्वम् अत्रः पृष्टः सन्मनसा प्रश्नाविवेचनाय मूर्खमानर्यान् जगन्व-
अवगच्छसि । येषु विष्णुः यज्ञः त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयद-
क्षिणाग्निषु आ इष्टः यजेरेतद्रूपम् । तेषु विश्वं भुवनं भूतजात-
म् । आविवेश उत नेति । प्रश्ने प्युतः ॥ ४९ ॥

वा० (२०, ७, ११) ब्रह्मोद्गातारो च पृच्छामि त्वेति । ब्रह्मो-
द्गातारं पृच्छति पृच्छामीति चकाराद्यनुक्रमिं सदसि ब्रह्मोद्गा-
तारं स्रदते ॥ ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि । देवानां स-
खा देवसख । राजाह साग्रिम्यष्टच् हे देवसख देवानां मित्र उद्गा-
तः । त्वा त्वां चितये ज्ञानायाह पृच्छामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि
त्वं मनसा जगन्थ जानासि गमैर्लिद् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं
पृच्छसीत्यत्र आह विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीय-
दक्षिणाग्निषु पष्टः आ इष्टः यागेन तर्पितः यज्ञः कः तेषु त्रिषु पदेषु
विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्रश्ने प्युतः ॥ ४९ ॥

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं भुवनमा-
विवेशां । सद्यः पय्यमि पृथिवीमुत यामेकेनाह्नेन दिवो
अस्य पृष्टम् ॥ ५० ॥

प्रत्याह । अपि तेषु तेषु अहमस्मि अपि त्वञ्चेत्यपिशब्दः ।
तेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु । त्रिषु पदेषु । अहमस्मि त्व-
ञ्च केषु । येषु विश्वम्भूतजातम् आविवेश । आविष्टम् । यत्पु-
नरेतदुक्तम्भवता यदि त्वमत्र मनसा जगन्थेति । अत्र भूमः ।

सद्यः एककालमेव । पर्येमि परिगच्छामि पृथिवीम् उत अपि
च घाम् एकेन अद्नेन मनसा अस्य दिवः पृष्ठञ्च किमुत भूत-
जातानि तत्राविष्टानीति ॥ ५० ॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवेशेति य-
स्त्वया पृष्टम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव
स्थितोऽस्मि अपिशन्दात् त्वं च तत्रैवासि किमेतावदेव जानामि
किन्तु पृथिवीमुतापि च चां स्वर्गं दिवः स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागम-
पि सद्यः स्पर्शमेव एकेनाद्नेन मनसा पर्येमि परिगच्छामि सर्वं
जानामि किमुनभूतानि प्रविष्टानीति भावः ॥ ५० ॥

केष्वन्तः पुरुष आविवेश कान्यन्तः पुरुषे अर्पि-
तानि । एतद् ब्रह्मन्नुपवल्हामसि त्वा किञ्चिं स्वन्नः
प्रतिवोचास्यन्नं ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणम्पृच्छति । केष्वन्तः । केषु अन्तर्मध्ये पु-
रुषः आविवेश आविष्टः । प्रविष्टः । कानि चान्तः मध्ये पुरुषे
अर्पितानि । एतद् हे ब्रह्मन् उपवल्हामसि । वल्हा प्राधान्ये । इह
तु आह्वानपूर्वे संहर्षे वर्तते । उपसङ्गम्याह्वयोत्सिष्य वाहू पृच्छा-
मि भवन्तम् । किंस्विन्नः किं पुनरस्माकम्प्रति वोचासि मध्य
पुरुष आविवेश । किं च तानि प्राणार्थिनानि करणानि अन्तः
पुरुषे अर्पितानि । एतद् त्वा भवन्तं प्रति मन्वानः प्रतिजाना-
नः अस्मि अवस्थितः । नच मायया प्रज्ञया भवति उत्तरः उ-
द्गातृतरः मत् प्रति ब्रवीषि अत्र प्रश्ने ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् ! पुरुषं केषु पदार्थेषु अ-
न्तर्मध्ये अस्थित्येव प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमन्तर्ध्वं कानि यस्तूनि
अर्पितानि स्थापितानि । एतद् त्वा त्वां वयमुपवल्हामसि
उपवल्हामः स्पर्धया पृच्छामः वल्ह प्राधान्यपरिभाषणाहिं-
सादानेषु लद् इदन्तो मसि । अत्र प्रश्ने किं स्थित् त्वं प्रतिवो-

चासि प्रतिषदासि षच उमिति लेटि छान्दस उम् छेटोऽडाटाषिषि
(पा० ३, ४, ९४) माडागमः ॥ ५१ ॥

पञ्चस्वन्तः पुरुष आर्विवेश तान्यन्तः पुरुषे अर्षि-
तानि । एतत्त्वात्रं प्रतिमन्वानो अस्मि न मायया भ-
घस्युत्तरो मत ॥ ५२ ॥

प्रत्याह । पञ्चस्वन्तः पञ्चस्विति प्राणाः ख्यायन्ते । पञ्चमु
प्राणेषु मत्तः मामपेक्ष्य ॥ ५२ ॥

प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमण्डले
आपिवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि धोत्राधिकरणानि पुरुषे अन्तः
मध्ये अर्षितानि प्राणात्मनामन्योऽन्यापेक्षासिद्धिरित्यर्थः न चात्मा-
नमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते न प्राणानन्तरेणात्मेति बह्वृचश्रुतेः । यथा
पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चात्मनि प्रविष्टानि
तानि स्रष्टा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । उद्गातः । अहमत्र प्रभे त्वा
न्यां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं ददा-
मीत्यर्थः । किञ्च मायया युज्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवसि
मत्तो युद्धिमाप्रासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

का स्विदासीत् पूर्वचिंसिः किं स्विदासीद् बृह-
द्वयः । का स्विदासीत्पिपलिपिला का स्विदासीत्पि-
शाङ्गिला ॥ ५३ ॥

होताध्वर्यु पृच्छति । कास्विदासीत् ॥ ५३ ॥

का० (२०, ७, १२) पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदिति ।
ततः सदसो निष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदेः पश्चादुपविष्य
पूर्वो पूर्वोक्तौ होत्रध्वर्यु चतुर्भ्रग्भिः संवदेते इति सूत्रार्थः ॥ होता-
ध्वर्यु पृच्छति । व्याख्याता (११) ॥ ५३ ॥

दौरासीत् पूर्वचिंत्तिरश्वं आसीत् बृहद्वयः । अः

विं॒रासी॑त्पि॒लि॒प्पि॒ला रात्रिं॑रासीत् पि॒शङ्गि॒ला ॥ ५४ ॥

प्रत्याह । घौरासीत् । व्याख्याता ॥ ५४ ॥

व्याख्याता (१२) ५४ ॥

क ई॑मरे पि॒शङ्गि॒ला क ई॑ कुरु पि॒शङ्गि॒ला । क ई॑मा-
स्क॒न्द॑मर्पति॒ क ई॑ प॒न्थां॒ विस॑र्पति ॥ ५५ ॥

अध्वयुर्होतारम्पृच्छति । का ईमरे ईमिति चकारार्थे अरे
इत्यामन्त्रितविषयः उभावपि निपातौ । का च अरे होतः पि-
शङ्गिला । कश्च आस्कन्दम् अर्पति कश्च पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

अध्वयुर्होतारं पृच्छति । ईमिति निपातश्चार्थः अरे होतः । का
च पिशङ्गिला का च कुरुपिशङ्गिला कश्च आस्कन्दं णमुलन्तः आ-
स्कन्ध उतप्सुत्य अर्पति गच्छति ऋप गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप्
कश्च पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति विविधं गच्छति ॥ ५५ ॥

अ॒जारे॑ पि॒शंगि॒ला श्वा॒वित् कुरु॑पि॒शंगि॒ला । श-
श आ॒स्क॒न्द॑मर्प॒त्याहिः॒ प॒न्थां॒ विस॑र्पति ॥ ५६ ॥

प्रत्याह । अजारे अजा नित्या रात्रिः अरे अध्वर्यो पिश-
ङ्गिला । सा हि पिशं रूपम् गिलति भक्षयति । स हि तस्याः
प्रभावः । श्वावित् सेधा उच्यते कुरु पिशङ्गिला । कृत्वा उपल-
भ्योपलभ्य पिशं रूपं गिलति भक्षयति सा कुरु पिशङ्गिला ।
सा हि शतम्मूलानाम् स्वो भक्षणाय कुक्षौ स्थापयति । शतं च
भक्षयति । स हि तस्याः प्रभावः । शशश्च आस्कन्दम् आस्क-
न्यास्कन्ध अर्पति गच्छति । स हि तस्य स्वभावः । अहिश्च
स्वकीयं पन्थानं विसर्पति विकुर्वन् गच्छति ॥ ५६ ॥

अरे अध्वर्यो ! अजा पिशङ्गिला अजा नित्या माया रात्रिर्वा पि-
शङ्गिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशङ्गिला माया विश्वं ग्रसते

रात्रायपि रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा । द्वायित् सेधा कुरुपिशाङ्गि
ला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अचयये इति धातोरिगुपधेति कप्रत्यय
कुरु इति शब्दानुवृत्त्याणां पिशान् मूलाद्ययवान् गिलति पिशाङ्गि
मूलानां शत कुक्षी स्यापयति शत च भक्षयतीति सेधाया रमा
ष शश घन्यो जीवविशेष आस्कन्दमास्कन्धास्कन्द्य अर्पति स त
स्य स्वभाष । अहि सर्प पन्था पन्थान विसर्पति विशेषण ग
च्छति ॥ ५६ ॥

कत्यस्य विष्टाः कत्यक्षराणि कति होमांसः कति
धा समिद्धः । यज्ञस्यं त्वा विदथां पृच्छमत्र कति
होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५७ ॥

ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । कत्यस्य । अस्य यज्ञस्य कति
कति विष्टाः । विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ता विष्टा अन्नानि ।
कति च अक्षराणि कति च होमाः कतिधा च समिद्धः स
मिधः यज्ञस्य त्वा भवन्तम् विदथा आवेदनेन हेतुना पृच्छ
पृच्छामि । अत्र च यज्ञे कति होतारः ऋतुशः ऋतुयाज्यान्
यजन्ति ॥ ५७ ॥

का० (२०, ७, १३) उत्तरौ च कत्यस्येति । उत्तरौ पश्चादुक्तौ
ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्ऋग्भिः सवदेते ॥ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । अस्य
कति विष्टा कियन्ति अन्नानि का सख्या यास्ता ता कति विशेषेण
तिष्ठति यज्ञो यासु ता विष्टा अन्नानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अ
क्षराणि च कति । होमांस होमा कति । समिद्ध समिध कति
प्रकारा घकारस्य द्वित्वमार्पम् । यज्ञस्य विदथा वतीति विद वि
दस्य भाषो विदथा यज्ञावेदितृत्वेन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामद्
पृच्छमपृच्छम् पृच्छामि पृच्छतेर्लङ् अडभाष भार्प । ऋतुशः । ऋ
तौ ऋतौ कति होतार यजन्ति ॥ ५७ ॥

पदस्य विष्टाः शतमक्षराण्यशीतिहोमांसः समिधो

ह तिस्रः । यज्ञस्य ते विद्या प्रब्रवीमि सप्त होतार-
ऋतुशो यजन्ति ॥ ५८ ॥

प्रत्याह । पडस्य । रससंख्ययोपसञ्जिहीर्षुराह । अस्य य-
ज्ञस्य पद् विष्टाः अन्नानि सर्वान्नानां पद्मसात्मकत्वात् । शतम-
क्षराणि । छन्दसामुद्धारेणाप सञ्जिहीर्षुराह । चतुर्दशछन्दांसि
गायत्रीप्रभृतीनि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि । चतुरुत्तराणि अतिघृ-
तिपर्यन्तानि । अतिघृतिस्तु पद्सप्तत्या भवति एतैः प्रायशो य-
ज्ञस्तायते । तत्र गायत्री अतिघृतिश्च शतम् । एवमुष्णिक् घृतिश्च
शतम् एवमन्येष्वपि छन्दस्सु इत्येतदभिप्रायम् । अशीतिर्होमाः ।
एकविंशतिरश्वमेधे यूपाः । तत्राग्निष्टे अश्वस्तूपरोगोमृगान् नि-
युनक्ति । इतरेषु षोडश षोडश । तत्र विंशतियूपैः चतस्रोऽशी-
तयो भवन्ति तदभिप्रायमेतत् । कतिधा समिद्ध इति यदुक्तम्
अत्र ब्रूमः । समिधो ह तिस्रः । याभिः समिद्धिः संदीप्तो यज्ञः
तास्तिस्रः । अश्वस्तूपरोगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः यज्ञस्य ते
तव विद्या वेदनेन । ब्रवीमि सप्त होतारः वपद्कर्तारः ऋतुशः
ऋतुयागेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गाता प्रत्याह । रससंख्यया अन्नसंख्यामाह अस्य यज्ञस्य
पद् विष्टाः अन्नानि सर्वेषामन्नानां पद्मसात्मत्वात् पडेवात्तानीत्यर्थः ।
अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते तानि च छन्दां-
सि गायत्र्यादीन्यतिघृत्यन्तानि चतुर्दश चतुर्विंशत्यक्षरादीनि च
तुर्धर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति ।
तथा हि । गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा अतिघृतिः पद्सप्तत्यक्षरा एवं
द्वे मिलित्वा शतमक्षराणि उष्णिक् २८ घृतिः ७२ एवं शतम् अनु-
ष्टुप् ३२ अत्यष्टिः ६८ एवं शतम् अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम्
अतिशकरी ६० पङ्क्तिः ४० एवं शतम् शकरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं
शतम् अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि अनेनाभिप्राये-

ण शनमक्षराणीत्युक्तम् । होमा अशीनि' अद्यमेध एकीविरतिर्पू
 पा तत्राग्निष्टे मध्यमयूपेऽश्वत्परगोमृगाग्निद्युनक्ति इतरेषु पाडश
 पशून् तत्र विशतियूपेषु घतघ्नोऽशांतय पशवा भवन्तीत्यभिप्राये
 णाक्तम् अशीतिहोमा । ह स्फुट तिष्ठ समिध अदन्तुपरगोमृगा
 प्राजाप या पशव तद्रूपाभि समिद्धिर्यशो दीप्त इति तिष्ठ समि
 ध उक्ता । यद्यस्य चिद्वधा वेदनेन हेतुना ते तुभ्य प्रदधीमि प्र
 दामि । किञ्च सप्तदोतारो घपट्कर्त्तार ऋतुश ऋतुयाणु
 यजन्ति ॥ ५८ ॥

को अस्य वेद भुवनस्य नाभि को द्यावापृथिवी
 अन्तरिक्षम् । कः सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को वेद
 चन्द्रमसं यतो जाः ॥ ५९ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । को अस्य कः अस्य वेद जा
 नाति । कथं द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद । कथं सूर्यस्य वेद
 जानाति । बृहतः महतः जनित्रजन्म । कथं वेद चन्द्रमसम् च
 न्द्रमसः इति विभक्तिव्यत्ययः । यतो जाः यतो जन्म ॥ ५९ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् ! अस्य भुवनस्य भूतजात
 स्य नाभिं नभ्यते यत्र स नाभिर्न्यधनस्थानं कारणमिति यावद् नामौ
 हि सर्वा नाख्या यथ्यन्ते नम हिंसायामत्र चन्द्रनार्थं, आणादिरू
 हप्रत्यय भूतजातस्य कारण को वेद जानाति । द्यावापृथिवी द्यावा
 पृथिव्यो अन्तरिक्षं च को वेद । बृहतो महता जनित्रजन्म को वेद सूर्य
 स्योत्पत्तिं कस्मादित्यर्थं जनेत्रप्रत्यय । यतो जायत उत्पद्यते
 इति यतो जाः यत इत्युपपदे जनसनपनन्नमगमो विडिति विद्रप्रत्य
 य विद्वनोरनुनासिक्स्येति नकारस्यात्वम् प्रथमा द्वितीयायां य
 तो जा यत उत्पन्न चन्द्रमसमिन्दु को वेद यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्त
 का वेदेत्यर्थं ॥ ५९ ॥

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभि वेद द्यावापृथिवी अ-

न्तरिक्षम् । वेद् सूर्यस्य बृहतो जानित्रमथो वेद् च
न्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

प्रत्याह । वेदाहम् । वेद जानामि अहम् अस्य भुवनस्य
नामिम् नहनम् वन्वनं परं ब्रह्म । वेद च धावापृथिवी अ-
न्तरिक्षं च ब्रह्मणो विकारभूतम् । वेद च सूर्यस्य बृहतः जनि-
त्रम् परमात्मलक्षणम् । अथो अपि च वेद जानामि चन्द्रमसं
यतोजाः चन्द्रमसः यतो जन्म परमात्मनः यज्ञाद्वा ॥ ६० ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नामिं कारणमह वेद जानामि वि-
दो लटो वा परब्रह्मैव जगत्कारण जानामीत्यर्थः । धावापृथिवी
अन्तरिक्षं च वेद् ब्रह्मणो विकारभूत जानामि । बृहतः सूर्यस्य ज-
नित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद ॥ अथो अपि च यतोजां चन्द्रमसमह
वेद् परमात्मनो जात चन्द्रमहं वेदमीत्यर्थः ॥ ६० ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र
भुवनस्य नामिः । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः
पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

अध्वर्यु यजमानः पृच्छति पृच्छामि त्वा । पृच्छामि त्वा
भवन्तम् परम् अन्तं पृथिव्याः । पृच्छामि च तत्र भुवनस्य ना-
मिः नहनम् । पृच्छामि च भवन्तम् वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रे-
तः । पृच्छामि च वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानम् ॥ ६१ ॥

का० (२०, ७, १४) यजमानोऽध्वर्यु पृच्छामि त्वेति । यज-
मानोऽध्वर्यु पृच्छति । हे अध्वर्यो ! पृथिव्याः परमन्तमधिभूतं
पर्यन्तं त्वा त्वामह पृच्छामि द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन् स्थले भुवन-
स्य भूतजातस्य नामिः कारणतदपि त्वां पृच्छामि । वृष्णः सेक्तुः
अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि । वाचो वाण्याः त्रयोदक्षणायाः
परममुरकृष्ट व्योम स्थानं त्वां पृच्छामि ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवन-
स्य नाभिः । अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतः ब्रह्मा-
यं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

प्रत्याह । इयं वेदिः । इयं वेदिः परः अन्तः पृथिव्याः ।
वेदिर्हि सर्वम् पृथिवीरूपा भवति । अयं च यज्ञः भुवनस्य ना-
भिः नहनम् यज्ञाद्भिः प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतिः । अयं च सो-
मः चन्द्रमाः लता सोमो वा वृष्णः सेवतुः अश्वस्य रेतः । अयं
च ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानम् । त्रिवेद-
योगात् । समाप्तं ब्रह्मोद्यम् ॥ ६२ ॥

का० (२०, ७, १५) इयं वेदिरित्यध्वर्युः । अध्वर्युः यज्ञमान
प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽध्वर्युः वेदे स-
र्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमे-
धः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्भिः प्रजाः प्रजाय-
न्त इति श्रुतेः । वृष्णः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताश्वस्य
धीर्याज्ञातित्यर्थः । अयं ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः प-
रमं व्योम स्थानम् ब्रह्मणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः ॥ ब्रह्मोद्यं स
माप्तम् ॥ ६२ ॥

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्पुर्णवे । दधे ह गर्भ-
मृत्विग्यं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

महिम्नः पुरोऽनुवाक्या । सुभूः स्वयम्भूः । अनुष्टुप् प्रा-
जापत्या । साधु भवनः स्वयम्भूः स्वेच्छया गृहीतशरीरः । प्र-
थमः अनादिनिधनः पुरुषः । किमकरोदित्याह । अन्तर्महत्पु-
र्णवे दधे ह । अन्तर्महतोऽर्णवस्य हेति निपातः पुराकल्पद्योत-
नार्थः । किन्दधे । गर्भम् ऋत्विग्यम् प्राप्तकालम् । कथम्भूतं ग-

भम् । यतो जातः प्रजापतिः । यस्माद् गर्भात् जातः प्रजापतिः
अनन्योपमः ॥ ६३ ॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या च ।
उदिते ब्रह्मोद्यं सम्प्रपद्याध्वर्युर्हिंरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं महि-
मानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्धिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्यथास्य
पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति (१३, ५; २, २३) श्रुतेः । प्रजा-
पतिदेवत्यानुष्टुप् । ह इति प्रसिद्धम् प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादि-
निधनः पुरुषः महति अर्णवे कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये ग-
र्भे दधे स्थापितवान् कीदृशः सुष्ठु भूरुपत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वो-
त्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वेच्छाधृतशरीरः कीदृशं गर्भम्
ऋत्वियम् ऋतुः प्राप्तो यस्य घस्प्रत्ययः प्राप्तकालम् यतो गर्भात् प्र-
जापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

होतां यक्षत्प्रजापतिं सोमस्य महिम्नः । जुप-
तां पियतु सोमं होतर्वर्ज ॥ ६४ ॥

प्रेषः । होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । प्रजापतिम् सो-
मस्य महिम्नः संवन्धिनम् । स चेज्यमानः सन् जुपतां प्रीत्या
परिगृह्णातु पियतु च । सोमं त्वमपि च हे मनुष्यहोतः ।
यज ॥ ६४ ॥

महिम्नः प्रेषः । होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रेष इति (१३, ५, २,
२३) श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिम्नः सोमस्य महिमसंबन्धस्य सोम-
ग्रहस्य सम्यन्धिनं प्रजापतिं होता दैव्यो यक्षत् यजतु । इज्यमानः
स प्रजापतिः जुपतां सोमं महिमग्रहं पियतु च । हे मनुष्यहोतः ।
त्वमपि यज ॥ ६४ ॥

प्रजापते न त्वेदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि
ता धंभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु । वयं स्या-

म पतयो रघीणाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीषायां वाजसनेयिसंहितायां
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

प्रजापते न । व्याख्यातो मन्त्रः ॥ ६५ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

पूरंस्य माहिम्नो याज्या । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति हांता
यजतांति (१३, ५, २, २३) श्रुतेः । व्याख्याता (१०, २०) ऋ
गियम् ॥ ६५ ॥

धीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्चमेधिकः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव
 आग्नेयो रराटे पुरस्तात्सारस्वती मेघधस्ताद्वन्वोरा-
 दिवनावधोरांमौ बाहोः सौमापौष्णः श्यामो नाभ्यां
 सौर्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्टौ लोम-
 शसंक्रथौ सक्थ्यो बांधव्यः श्वेतः पुच्छ इन्द्राय स्व-
 पस्याय वेहद्वैष्णवो वामनः ॥ १ ॥

इत उत्तरं श्रुतिरूपाः मन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देव-
 तासंबन्धाभिधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते । अशस्तूपरो गोमृगस्ते
 प्राजापत्या इति शतपथोऽप्येतमध्यायं श्रुतिकृत्याह । अश्वस्तू-
 परो गोमृग इति तन्मध्ये सूप आलभत इत्यादिना ग्रन्थेन दि-
 द्वात्रं(१)प्रदर्शयन् सूत्रकृता चायमध्यायः सूत्रीकृतः येनैवमाह
 अग्निष्टे अश्वस्तूपरो गोमृगान्निधुनक्ति । यथोक्तमश्वदां देवता
 इति । तत्र वैष्णवो वामन इत्येवमन्ताः पर्यङ्गाः । अश्वस्तूपरो
 निःशृङ्गः गोमृगो गवयः एते प्राजापतिदेवत्याः । कृष्णग्रीवश्चाग
 आग्नेयः पुरस्तात्पलाटे (२)अश्वस्य बन्धनीय इति शेषः । (३)एवं

(१) दिङ्मात्रप्रदर्शनं कुर्वन् इति पाटान्तरम्" वाराणसीस्थराज-
 कीयसंस्कृतपाठशालायोर्व्वटमाप्यपुस्तकेऽस्ति ॥ मुम्वई-
 मुद्रितपुस्तके नास्ति ॥

(२) अश्वस्यैव इति पा० ॥ वाराणसी० पु० अस्ति । मुम्वई
 मु० पु० नास्ति

(३) सारस्वती मेघो अश्वस्य हन्वोरधस्ताद्वन्धनीया इति पा० ॥
 वाराणसी० पु० अस्ति । मुम्वईमु० पु० नास्ति ।

सारस्वती मेपी अरस्ताद्धन्वोः अश्विनो अपोरामा (१) अर. ८
छागा पूर्वपादयोः । सोमपूपदेवन्यो नाभ्याम् वन्यः । सूर्यं
क्तयः श्वेतः यमदेवतः कृष्णश्च पार्श्वयोः लोमयुते सूर्यनी यो
स्तौ त्वष्ट्रदेवन्यौ सकृद्योः । रायव्यः श्वेतः पुच्छे स्वपम्याव
शोभनरूपेण इन्द्राय वेदन् विष्णुदेवत्यो वामनश्च पशुः अक्षय
पुच्छ एव । एते पर्यङ्गाः । एवमग्रेऽपि देवतापशुस्यो ज्ञेयः ।
ललाटादिषु पशुबन्धनायाश्वशरीरं रज्जुभिर्वेष्टनीयम् । एते
मध्यमयूय ॥ १ ॥

श्रुतिरूपमन्त्रा आश्वमेधिकाना पशुना देवतामन्वन्धविशेषिता
ऽध्यापनाच्यन्त । तत्राद्यमद्य एकविंशतिर्युपाः सन्ति तत्र मध्यमो
युपाभिष्टमश्च तत्र सप्तश पशवो नियोजनीयाः । तान् देवता
सन्धन्वकथनपूर्वकमाह । अक्षयस्य गोमृगस्ते प्रजापत्या अश्व
तूरः शृङ्गापात्तकालेऽपि शृङ्गशेन गोमृग गत्रय एते प्रजा
पातदेवता ततः प्रजापतय जुष्ट नियुनन्तीति मन्त्रेण बन्धनीयः ।
एवमग्रेऽपि या यदेवय पशु म अमुष्म जुष्ट नियुनन्तीयादिम
न्त्रैर्वन्धनीयः । आग्नेयाभिष्टदेवतः कृष्णश्रीरः श्यामरूपगण्डोऽङ्ग अ
श्वस्य पुरस्तात् ललाट उपायन बन्धनीयः । हन्योरघस्ताम्भार
स्वती मेपी बन्धनाया । आदिपतापोरामा अचोमामो गुरुवन्धनी
वाहो अश्वस्य पूर्वपादयारकं कः । सोमपूपदेवत्य श्यामः शृङ्ग

(१) अत्राय पाठक्रमः पाराशरामान्य राजकीयमन्त्रपाठशाला
याः गटनाप्यपुस्तकेऽस्ति । मुख्यमुद्रित पुस्तक तु नास्ति । तथा ।
अथः शृङ्गा छागा अक्षय वाहोरग्रशयोरन्धनीयां सोमार्पण
सोमपूपदेवत्यः श्यामः छागः अक्षय नाभ्या बन्धनीयः ॥ सोमार्पणी
श्वेतः कृष्णश्च सूर्यदेवन्यः श्वेतः पशुः यमदेवन्यः कृष्णश्च अक्षय
पार्श्वयोरन्धनीयौ लोमशानि सफरीनि ययोर्ना लोमशमर्क्यौ
त्वष्ट्रदेव्यौ पशुः अक्षय पुच्छे एव एते पर्यङ्गाः । एवमग्रेऽपि
देवतापशुस्यो ज्ञेयः अक्षय ललाटादिषु पशुबन्धनायाश्वशरीरं
रज्जुभिर्वेष्टनीयम् एते मध्यमयूय इति ॥ १ ॥

कृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां बन्धनीय । श्वेतः कृष्णश्च सौर्य्यामौ
 श्वेतः पशुः सूर्य्यदेवतो दक्षिणपादौ बन्धनीय । यमदैवतः कृष्णो
 ऽद्वयामपादर्वे । व्याघ्रो त्र्यष्टदेवतौ लोमशसक्त्यौ बहुरोमपुच्छिकौ
 पशुः अश्वस्य सक्त्योरुर्वौ । पश्चात्पदयोरेकैकः । वायव्यः श्वेतवर्णः
 पशुरद्वयस्य पुच्छे । स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेव
 तो वेहद् गर्भघातिनी वृष्णो वामतः पशुश्च पुच्छ एव अङ्गान्तरा-
 नुक्तेः । एवमदयादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यङ्ग्या उच्यन्ते ।
 अत्राश्वस्य शरीर तरणाय तुम्राफलवद्रज्जु यध्वा गुम्फनीयम् ।
 ततः कृष्णग्रीवः आग्नेयो रराट इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्था-
 ने सम्यङ्गाया रज्ज्वां बन्धनीया ततो रोहितो धूम्ररोहित इत्या-
 दयो द्वादशसत्याका शितिबाहुरन्यत शितिबाहुः समन्तशितिबा-
 हुस्ते बार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यम एव यूपे नियोज्याः सप्तदशैव प-
 शून्मध्यमे यूपे आलभत इति (१३, ५, १, १५) श्रुतेः । तत्र त्रयोऽश्वत्-
 परगोमृगाः द्वौ चाग्नेयावेकादशिनौ द्वादश रोहितादयः एव सप्तदश
 मध्यमे यूपे । ततः पृपती क्षुद्रपृपतीत्यादीनां श्वेता सौर्या इत्यन्ता-
 नां (१९) शतत्रयसत्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पशूनेकैकस्मिन्
 यूपे युनक्ति ॥ एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश पञ्चदशैते पशवः एकैक-
 श्वेकादशिनः । एव मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश षो-
 ढश पशवो भवन्ति षोडश षोडशैतरेष्विति (१३, ५, १, १५)
 भवणात् ॥ १ ॥

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या ध-
 म्भुररुणधम्भुः शुक्रधम्भुस्ते चारुणाः शितिरन्ध्रोऽन्यतः
 शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः शितिबा-
 हुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः
 पृपती क्षुद्रपृपती स्थूलपृपती ता मैत्रावरुण्युः ॥ २ ॥

रोहितो धूम्ररोहित इत्यादयः श्वेता वायव्याः श्वेताः
 सौर्या इत्येवमन्ता इतरेषु यूपेषु रोहितादिषु ये गुणवचनाः श-

द्वास्ते गुणिनं (१)पशुं लक्षयन्ति ॥ २—१९ ॥

रोहित सर्वरक्त धूम्ररोहित धूम्रवर्णमिथो रक्त तृतीय कंक
 न्युरोहित धदरसदृशरक्त ते त्रय सौम्या सोमदेवत्या सोमाव
 जुष्ट नियुनर्ज्मत्यादिम श्रेण प्रत्येक मध्यमे यूप एव नियान्या ।
 सता धमरु कपिलवर्णं अरण्यमरु अरण्यवर्णमिथो कपिल शुक्ल
 मरु शुरुपाक्षिसमवर्णं कपिलश्च ते त्रयो धारणा वरणदेवत्या म
 ध्यमयूप एव । शिति कृष्ण रन्ध्र छिद्र यस्य स शितिरन्ध्र अन्यत
 इत्यनूपादवं शितिरन्ध्र समन्त सर्षत शितिरन्ध्र एते सारस्वता
 मध्यम एव । शितियाहु देवतपूर्वपाद अन्यत शितियाहु एकस्मि
 षेत्र पाद्वे शितिपाद समन्तशितियाहु सर्वश्वेतवाहु शिता घव
 लमचकी एत पाहंस्रया बृहस्पतिवया मध्यमे एव ॥

अथ द्वितीययूपे । पृषती विचित्रवर्णविन्दुयुक्तशरीरा ह्युष्टपृषती
 सूक्ष्मविचित्रविन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एत स्त्री
 पशवो मित्रावरणदेवता द्वितीये यूपे नियोज्या ॥ २ ॥

शुद्धवाल. सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आंश्विना
 श्वेत. श्वेताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये कूर्णा यामा
 अंचलिस्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

(२)

(१) पशुमुपलक्षयन्ति इति पा० वाराणसी० पु० अस्ति । मुर्ग्या
 मु० पु० नास्ति ।

(२)अत्र महाधरोत्तमर्थ विलिखामीति पाठ औच्चटभाष्ये कस्मिँ
 धिदादर्शे केन चिद्विष्णव्या समुद्भूत इत्यनुमीयते पर तु मु
 र्ग्यामुद्रितपुस्तके शोधकन मूलभाष्य एव हठात् साश्वेदित
 इति वाराणसीस्थरानकीयसद्वृत्तपाठशालीयौच्चटभाष्यपुस्तकदर्श
 नात् सुस्पष्ट भवति । स च पाठो मया त्यक्तः महाधरभाष्यस्यापि
 सत्येन पुनस्तत्साधिवेशस्याप्रयोनकत्वादिति सुधीभिर्धिभावनं य
 मिति । इत पर घट्टपु स्थलपु औच्चटभाष्यं भाष्यकृता कृतमेव ना
 स्तीति पूर्वोक्तौच्चटभाष्यपुस्तकदर्शनात् सुस्पष्ट भवतीति धोष्यम् ॥

शुद्धवाल शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः माणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः
ते त्रयः आदिदेवत्याः द्वितीये । श्वेतः श्वेतवर्णः श्वेताक्षः श्वेतनेत्रः
भरणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदेवता द्वितीये ।
कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्णश्चन्द्रे च वृक्षे चेति विदोक्तेः कर्णाश्च-
न्द्रसदृशश्वेतकर्णास्त्रयः पशवः यद्व्यचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात्
यामाः यमदेवता द्वितीये । अवलिप्ताः समर्वास्त्रयो रौद्राः । एते
द्वितीये पञ्चदश ॥ अथ तृतीये यूपे । नमोरुपाः आकाशधन्नालवर्णाः
पार्जन्याः पार्जन्यदेवता पशवस्तृतीयं नियोज्याः ॥ ३ ॥

पृश्निंस्तिरश्चीनं पृश्निरूर्ध्वं पृश्निंस्ते मारुनाः फ-
ल्गुर्लोहितोर्णा पलक्षी ताः सारस्वत्युः श्लिहाकर्णः शु-
ण्ठाकर्णोऽद्भ्यालोहकर्णस्ते त्वाप्राः कृष्णग्रीवः शितिक-
क्षोऽञ्जिसूक्ष्मस्त ऐन्द्राग्नाः कृष्णाञ्जिरत्पाञ्जिर्महा-
ञ्जिस्त उंपस्याः ॥ ४ ॥

पृश्निः विचित्रपर्णा तिरश्चीनानि पृश्नीनि विन्दवो यस्य सः
परमूर्ध्वानि पृश्नीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुदेवत्यास्तृती-
ये । फल्गुः अपुष्टदारीरा लोहितोर्णा रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता
पलक्षशब्दो बलक्षार्थः श्वेतपर्याय तास्तिन्त्रोऽजाः सारस्वत्यः स-
रस्वतदेवतास्तृतीये । श्लिहाकर्णः श्लिहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णा
यस्य स श्लिहाकर्णः अन्येषामपि दृश्यत इति (पा० ६, ३, १३७)
सहितायां दीर्घः शुण्ठाकर्णः ह्रस्वकर्णः अद्भ्यालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः
ते त्रयस्ताप्राः त्र्यष्टृदेवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतक-
क्षः अञ्जिसफ्य. अञ्जि पुण्ड्र सफभोरुर्वोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः
इन्द्राग्निदेवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥ कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः
अल्पपञ्जिः महापञ्जिः अल्पमञ्जिः यस्य मद्दक्षि यस्य स तथा ते त्रय
उपस्याः उपोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्यवयो वाचेऽविज्ञा-

ता अदित्यै सरूपा धात्रे रत्सतर्युं देवानां पत्नीभ्य ॥५॥

विचित्रवर्णास्तिम्न स्त्रीपशवो वैश्वदेव्य विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे रोहिण्य । रत्नवर्णा इयवय सार्धंसयत्सरास्तिष्ठाऽजा धात्रे धाम्दवताश्चतुर्थ । अविष्ठाता वृष्णग्रायादिचिद्धविमानशूयास्त्रय पशयाऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपा समानरूपास्त्रय पशवा धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थ । एव पञ्चदश । अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो घत्सतर्यं बालछाग्यो देवाणां पत्नीभ्य तद्देवता पञ्चम ॥ ५ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्रवो घसूनाऽ रोहि
ता रुद्राणां श्वेता अंबरोकिणं आदित्यानां नभो
रूपाः पार्जन्याः ॥ ६ ॥

कृष्णग्रीवा कालकण्ठास्त्रय पशव आग्नेया अग्निदेवता पञ्चमे शितिभ्रव श्वेतवर्णभ्रुकुक्तास्त्रया घसूना घसुदेवता पञ्चमे । रोहि ता रत्नवर्णास्त्रय रुद्राणां रुद्रदेवता पञ्चमे । श्वेता अंबरोकिण अंबरोकिण यद्वा अघाधस्ताद्रोक छिद्र येषां ते छिद्र निर्व्यधत्स रोक् ते त्रय आदित्यानां तद्देवता पञ्चमे । अथ पष्ठे यूपे । नभोरू पा पार्जन्यास्त्रय पष्ठे ॥ ६ ॥

उन्नत ऋषभो घामनस्त ऐन्द्रावैष्णवा उन्नतः शि
तिवाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्रावार्हस्पत्याः शुक्ररूपा वा
जिनाः कल्मषा आग्निमारुताः श्यामाः पौष्णाः ॥७॥

उन्नत उच्च ऋषभ पुष्ट घामन यद्वन्यपि घयसि गते वृद्धिर हित ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवा इन्द्रविष्णुदेवता पष्ठ । उन्नत शिति वाहु श्वेतपूर्वपाद् शितिपृष्ठ श्वेतपृष्ठ त त्रय ऐन्द्रावार्हस्पत्या । इन्द्रवृद्धस्पातिदेवता । पष्ठे । शुक्ररूपा शुक्रपक्षिसमवर्णा त्रयो वा जिना वाजिदेवता पष्ठे । कल्मषा कवुरास्त्रय पशव आग्निमारु ता पष्ठ । एव पञ्चदश । अथ सप्तमे यूपे । श्यामा शुक्लकृष्णवर्णा पौष्णा यूपदेवता सप्तमे ॥ ७ ॥

एतां ऐन्द्राग्ना द्विरूपा अग्नीषोमीयां वामना अ-
नड्वाहं आग्नावैष्णवा वशा मैत्रावरुणयोऽन्यतएन्धो
मैत्र्यः ॥ ८ ॥

एताः कर्तुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः घर्णद्वयो-
पेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्या सप्तमे । वामना अनड्वा-
हः त्रय आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः सप्तमे । वशाः वन्ध्याः
तिन्नोऽज्ञाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे ॥ अथाष्टमे यूषे अन्यतएन्धः
एकपादर्वं कर्तुरवर्णास्तिन्नोऽज्ञा मैत्र्य मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया वभ्रवः सौम्याः श्वेता वां-
घव्या अविज्ञाना अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्य्यो दे-
वानां पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । वभ्रवः कपिलवर्णास्त्रयः सौ-
म्या सोमदेवत्याः अष्टमे श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे ।
अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे ॥ अथ न-
वमे । सरूपाः धातृदेवत्याः नवमे । वत्सतर्य्यः देवपत्नीदेवत्या-
स्तिन्नः नवमे ॥ ९ ॥

कृष्णा भौमा धूम्रा आन्तरिक्षा वृहन्तो दिव्याः
शबला वैशुताः सिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥

कृष्णाः भौम्याः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः अन्त-
रिक्षदेवत्याः नवमे । वृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्या शुदेवत्याः नवमे ॥
अथ दशमे शबलाः कर्तुरास्त्रयः वैशुताः विशुदेवत्याः दशमे । सिध्मा
सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्या दशमे ॥ १० ॥

धूम्रान् वसन्तायालभते श्वेतान् ग्रीष्मायं कृष्णा-
न् वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदे पृषतो हेमन्तायं पिशाङ्गाञ्छि-
शिराय ॥ ११ ॥

धूम्रवर्णान् श्रींनजान् घमन्ताय षसन्तवेषतानात्मते
 ति दशमे । श्वेतान् श्रींन् श्रींश्याय दशमे । कृष्णवर्णान्
 षषाम्य दशमे ॥ अर्धकादशे अरणान् रक्तान् श्रींन् शरदे ५
 पृषत नानावर्णविन्दुयुक्तान् श्रींन् ह्रमन्ताय एकादशे ।
 लाहितमिश्रकपिलवर्णान् श्रींन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

अथत्रयो गायत्र्यै पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यघाहो ज
 गत्पै त्रिवत्सा अनुष्टुभे' तुर्यवाहं उष्णिहे ॥ १२ ॥

सार्धनवत्सरास्त्रय गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसवत्सरास्त्रय
 त्रिष्टुभ एकादशे ॥ अथ द्वादशे यूपे । दित्यघाहः द्विसवत्सरास्त्रय
 जगत्पै द्वा० । त्रिव सा त्रिवर्षा त्रयोऽनुष्टुभ द्वा० । तुर्यवाह सा
 र्धद्विसवत्सरास्त्रय उष्णिह द्वा० ॥ १२ ॥

पष्ठगाहो' विराजं उक्षाणो' बृहत्या ऋषभाः ककुभे
 ऽनङ्गाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥

पष्ठगाहं चतु सवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा० । उक्षाण सेचनसम
 र्था युवानस्त्रय बृहत्यै द्वा० ॥ अथ त्रयोदशे यूपे । ऋषभा उक्षा
 ऽप्यधिकवयस्का त्रय ककुभे त्रयोदशे । अनङ्गाह शषट्वहन
 समर्था भजास्त्रय पङ्क्त्यै त्रयो० । धेनव नवप्रसूता भजास्त्रि
 षतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया घभ्रवंः सौम्या उपध्वस्ता
 सावित्रा घत्सनर्युः सारस्वत्युः श्यामाः पौष्णा ५
 घ्नयो मारुता घष्टरूपा वैश्वदेवा घशा षावापृथि-
 यीषाः ॥ १४ ॥

अथ चानुर्मास्यदेवाः पशव श्वेता सौर्या इत्यन्ता । तत्र प्रथ
 म वेदवदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवा त्रय आग्नेया त्रयो० ।
 घभ्रव कपिलास्त्रय सौम्या ॥ अथ चतुर्दशे यूपे उपध्वस्ता उ
 पध्वसनमघ पतन तद्गुणविशिष्टा वर्णा-तरमिथिता चा त्रय स

श्वेतदेवताः चतु० । वत्सतर्य्यः तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु० । श्या-
गाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु० ॥ पृश्नयः तनुकाया
त्रैचित्रवर्णा वा त्रयो महद्देवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः च-
तु० ॥ अथ पञ्चदशे । धशाः वन्ध्यास्त्रिंशो घावापृथिवीयाः घावा-
पृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥

उक्ताः संञ्चरा एतां ऐन्द्राग्नाः कृष्णा वारुणाः
पृश्नयो मारुताः कायास्तूपराः ॥ १५ ॥

अथ चरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । सञ्चरशब्देन कृष्णग्रीवा
आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च स-
ञ्चराणि हवींषि भवन्तीति वत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्व-
सु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां
सम्यन्धिनाम् आद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः स-
माना एव भवन्ति । तेन सञ्चरा उक्ताः आग्नेयादयः पञ्चदश पशव
उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः वन्नवस्त्र-
यः पञ्च० । सावित्रा उपध्यस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः वत्सतर्य्यः
तिस्रः पञ्च० ॥ अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते
सञ्चराः उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः षो० ।
कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः चरुणदेवताः षो० । पृश्नयः तनुका-
यास्त्रयः मारुताः षो० । त्रयः तूपरा निःशृङ्गाः कायाः कदे-
वताः षो० ॥ १५ ॥

अन्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते मरुद्भ्यः
सान्तपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो वपिक-
हान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संपंसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतंवदूभ्यो-
ऽनुसृष्टान् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशे । अथ साकमेघपशवः । प्रथमजान् मातुः प्रथम-
गमै जातान् श्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये
आलभते नियुनक्ति सप्त० । घातसमूहो वात्या तथा सह चर्तन्त

इति सवात्या घातमण्डलामध्यस्थान् श्रीनजान् सान्तपनेभ्य म
रुद्भ्य सप्त० । यद्विहान् चिरप्रसृतान् श्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्य-
सप्त० । मरुष्टान् सह सृष्टान् श्रीन् प्राडिभ्यो मरुद्भ्य सप्त० । अनु
सृष्टान् अनु क्रमेण जातान् श्रीन् स्वतवद्भ्या मरुद्भ्य सप्त० ॥१६॥

उक्ताः संश्वरा एता ऐन्द्राग्नाः प्राशुद्धा माहेन्द्रा
बहुरूपा वैश्वकर्माणाः ॥ १७ ॥

अषाष्टदशे यूपे महाहवि पशय वृष्णग्रीवादय पञ्चदश पूर्ण
पत् ॥ अर्थकानविंशतितम एता कर्बुरात्रय एन्द्राग्ना एकोन० ।
प्राशुद्धा सहिताया दीघ प्रवृष्टशुक्लयुक्ता माहेन्द्रा महेन्द्रदयता ए
कोन० । बहुरूपास्त्रया वैश्वकर्माणा विश्वकर्मादेवता एकोन० ॥ १७ ॥

धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितृणां सोमवतां बभ्रवो
धूम्रनीकाशाः पितृणां बर्हिषदां कृष्णा बभ्रुनीकाशाः
पितृणामग्निप्राप्तानां कृष्णा पृषन्तस्त्रैयम्यकाः ॥ १८ ॥

अथ विष्पेष्टिदेवतापशय । धूम्रा वृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णा
बभ्रुनीकाशा कपित्थवणसदृशास्त्रय पशय सोमवता पितृणा नि
याज्या एकोन० । बभ्रव कपिला धूम्रनीकाशा धूम्रा इव नितरा
काशान्ते इति तादृशास्त्रय बहिषदा पितृणामेकान० ॥ अथ विंश
यूपे । कृष्णा बभ्रुनीकाशा अग्निप्राप्ताना पितृणा विंशे । कृष्णा पृ
षन्त विन्दुयुक्ता त्रैयम्यका त्रैयम्यकदेवता विंशे ॥ १८ ॥

उक्ताः संश्वरा एताः शुनासीरीयाः श्वेता वाय-
व्याः श्वेताः सौर्याः ॥ १९ ॥

अथ शुनासीरीयपशय । तत्र संश्वरा आग्नेयादय पञ्चदशो
का । तेन वृष्णग्रीवा आग्नेया विंशे । बभ्रव सौर्या विंशे । उप
ध्यस्ता सावित्रा विंशे ॥ अथैकविंश यूपे । वसतर्य्य सारस्वत्य
एकविंशे । श्यामा पीष्णा एक० । एता कर्बुरा शुनासीरिया शु
नासीरदेवता एक० । श्वेता त्रयो वायव्या वायुदेवत्या एक० ॥

श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एक० ॥ एवं समाप्ताः यूपाः । इत्य-
श्वाद्याः सोऽर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभने श्रीष्माय कलवि-
ङ्कान् वर्षाभ्यंस्तिरिञ्जुरदे वर्त्तिका हेमन्ताय कक-
राञ्छिशिराय विकंकरान् ॥ २० ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यादयः विश्वेषां देवानां
पृपन्त इत्येवमन्ता यूपान्तरेषु त्रयोदश त्रयोदशारण्याः पशव
आलभ्यन्ते ॥ (१) तत्र ये पशवो न ज्ञायन्ते ते निगमनिघण्टु
निरुक्तव्याकरणेभ्यो ज्ञातव्याः तत्सम्यग् विद्भ्यश्चाटवि-
फेभ्यः) ॥ २०—४० ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४(२) ॥

अथारण्याः पशव उच्यन्ते ॥ अत्रैकींशतिर्यूपाः तेषां यूपानां
विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण कपिञ्जला-
दयस्त्रयोदश त्रयोदश पशव आलम्भनीयाः । अत्र यूपान्तरालेष्वार-
ण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानयसूत्रे नाडीषु प्लुषिमशकान् क-
रण्डेषु सर्पान् पङ्क्रेषु मृगन्याघ्रांसिहान् कुम्भेषु मरुमत्स्यमण्डू-
कान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नःपु चांदकानि यथार्थमि-
तरानिति । ये पशवो येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपा-
येन स्थापनीया इति तान्पर्यम् ॥ अत्र येषामारण्यजीववाचिपदाना-
मर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणोणादिवृत्त्यभिधा-

(१) अथ पाठो वाराणसी० पु० अस्ति ॥ मुम्बईमु० पु० नास्ति

(२) अत्राध्याये स्थलत्रये एव श्रीमतोऽप्यटेन भाष्यं कृतमिति
वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयौऽत्रभाष्यपुस्तकदर्शनात्
तथान्यत्र मुद्रितपुस्तकेषु चात्रैवाध्याये तृतीयमन्त्राद्यस्तात् (मही-
धरोक्तमर्थं विलिखामीति) लेखाच्च सुस्पष्टप्रतीयते" इति ।

नप्रन्थेभ्यो विलोक्याद्यगन्तव्याः आंघ्रीकेभ्यश्च लक्षणीयाः ॥ तत्र
 प्रथमोत्पन्ने यूपान्तराले श्रीन् कपिश्रलान् यमन्ताय आलमते नियु-
 नक्ति । श्रीन् कलाविद्वान् चटकान् श्रीष्माय । तिसिरीन् श्रीन् वर्षा-
 भ्यः । वसिष्ठा पक्षिविशेषान् शरदे । ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये
 एकं ककर हेमन्ताय ॥ अथ द्वितीयेऽवकाशे शिष्टौ द्वौ ककरी प-
 क्षिविशेषौ हेमन्ताय । श्रीन् विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूका-
 न्दुभ्यो मत्स्यान् मित्राय कुलीपयान् वरुणाय ना-
 प्रान् ॥ २१ ॥

श्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्रायालमते । श्रीन्मण्डूका-
 न् भेकान् पर्जन्याय । प्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भरः । अथ
 तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः । श्रीन् कुलीपयान् जलजान्
 मित्राय । श्रीन् नाकान् नका एव नाकास्तान् जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

सोमाय ह्यंसानालभते वायवे घलाका इन्द्राम्नि-
 भ्यां क्रुञ्चान् मित्राय मद्गून् वरुणाय चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

श्रीन् हंसान् सोमाय । तिष्ठो घलाकाः चक्रपत्नीः वायवे ॥ अथ
 चतुर्थेऽवकाशे । श्रीन् क्रुञ्चान् पक्षिणः इन्द्राम्निभ्याम् । श्रीन् मद्गून्
 जलकाकान् मित्राय । श्रीन् चक्रवाकान् वरुणाय ॥ २२ ॥

अग्नये कुटस्नानालभते वनस्पतिभ्य उलूकानग्नीषो-
 माभ्यां चापानदिवभ्यां मयूरान् मित्रावरुणाभ्यां
 कपोतान् ॥ २३ ॥

श्रीन् कुटस्नान् कुफकुटानग्नये । ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये ए-
 कमुलूकं वनस्पतिभ्यः ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकी काकचैरिणौ
 श्रीन् चापानग्नीषोमाभ्यां श्रीन् मयूरानदिवभ्यां श्रीन् कपोतान् मि-
 त्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सोमाय लवानालंभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोपादी-
देवानां पत्नीभ्यः कुलीकां देवजामिभ्योऽग्नये गृहपतये
पारुष्णान् ॥ २४ ॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय ॥ अथ पष्ठेऽवका-
शे एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे । तिस्रो गोपादीः
गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षि-
णीः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः । त्रीन् पारुष्ण-
संज्ञान् गृहपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥

अहे पारावतानालंभते राश्व्यै सीचापूरहोरात्रयोः
सन्धिभ्यो जत्तूर्मासेभ्यो दात्यौहान् संवत्सराय मह-
तः सुपर्णान् ॥ २५ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन् पारावतान् कलरवानहे तिस्रः सीचा-
पूः पक्षिणीः राश्व्यै तिस्रो जत्तूः पात्रात्याः पक्षिणीः अहोरात्रयोः स-
न्धिभ्यः । त्रीन् दात्यौहान् कालकण्ठान् मासेभ्यः त्रयाणां महतां
सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥ अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महान्तौ सु-
पर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्यां आखूनालंभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्क्त्रान् दिवे
काशान् दिग्भ्यो नकुलान् वसुकानवान्तरदिशाभ्यः २६

भूम्यै आखून् भूपकान् त्रीन् पाङ्क्त्रान् भूपकजातिविशेषानन्त-
रिक्षाय काशान् तन्नेदानेव दिवे त्रीन् नकुलान् दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्ट-
मे ॥ अथ नवमे एकम् । त्रीन् वसुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

वसुभ्य ऋश्यानालंभते रुद्रेभ्यो रुसुनादित्येभ्यो
न्यङ्कून् विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान् साधेभ्यः कु-
लुङ्गान् ॥ २७ ॥

त्रीनृप्यान् वसुभ्यः ऋष्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुद्रन् ।

श्रीन् न्यङ्कनादित्येभ्य ॥ अथ दशमेऽवकाशे श्रीन् पृषतान् विद्येभ्या दवेभ्य श्रीन् बुलुङ्गान् साध्येभ्य ॥ २७ ॥

ईशानाय परंस्वत आलंभते मित्राय गौरान् चरुणाय माहिपान् वृहस्पतये गययोस्त्वष्ट्रे उष्ट्रान् ॥ २८ ॥

परस्वत मृगविशेषानीशानाय । श्रीन् गौरान् मृगान् मित्राय श्रीन् माहिपान् चरुणाय तत्रैरु दशमे ॥ अथैकादशेऽवकाशे श्रीन् गययान् गोसदृशानारण्यपशून् वृहस्पतये श्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुवान् हस्तिन आलंभते वाचे प्लुषिष्यक्षुपे मशकान् चक्षुष्यभृङ्गाः ॥ २९ ॥

प्रजापतये पुरुवान् हस्तिन श्रीन् । श्रीन् प्लुषीन् यशतुण्डान् वाचे त-मध्ये द्वौ प्लुषी एकादशे ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे एक प्लुषिम । श्रीन् मशकान् चक्षुष । त्रयो शुक्ला थोत्राय नियोज्या ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो चरुणायारण्यो मेपो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः शार्दूलाय रोहिदपभाय गवयी क्षिप्रश्येनाय वर्तिका नीलङ्गोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥ ३० ॥

प्रजापतये च वायवे च पञ्च गोमृग गवय । एक आरण्यो मेपो चरुणाय । एक कृष्णो मपो यमाय । एको मर्कट मनुष्यराजाय । एको रोहिदप्य शार्दूलाय । एका गवयी ऋग्भाय तदाख्यदेवाय ॥ अथ त्रयादशेऽवकाशे एका वर्तिका क्षिप्रश्येनाय देवाय । एक कृमिर्कट नीलङ्गो नीलङ्गवे । शिशुमार एको जलचर समुद्राय । हस्ता हिमवत ॥ ३० ॥

मयुः प्राजापत्य उलो ललिक्ष्णो वृषदंशस्ते धात्रे दिशां कङ्को भुङ्गाग्नेयी कलविङ्गो लोहिताहि पुष्कर-

सादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे क्रुञ्चः ॥ ३१ ॥

मयुः प्राजापत्यः तुस्कमदनः किन्नरः प्रजापतिदेवतः । उलो मृ-
गविशेषः हलिष्णः सिंहविशेष इपदंशो घिडालः ते त्रयो धात्रे ।
एकः वृद्धः एकः दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्गा पक्षिणी आग्नेयी अ-
ग्निदेवत्या । कलविद्धः चटक्रुः लोहिताहिः रक्तवर्गसर्पः पुष्करसा-
दी पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्व-
ष्ट्रदेवताः । अथ चतुर्दशोऽवकाशे एतः क्रुञ्च वाचे ॥ ३१ ॥

सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका ते पौ-
ष्णाः क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः पिट्टो न्यङ्कुः कङ्क-
टस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः ॥ ३२ ॥

कुलुङ्गः कुरङ्गो हरिण एतः सोमाय । आरण्यो वनजोऽजदला-
गः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदेवत्याः । क्रोष्टा
शृगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिट्टो मृगाविशेषः
न्यङ्कुः अपि कङ्कटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रति-
श्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

सौरी बलाका शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते
मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् इवाविद्धीमी शा-
र्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुक्रः पुरुष-
वाक् ॥ ३३ ॥

बलाका वक्रलो सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः ॥ अथ पञ्च-
दशोऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदे-
वत्याः पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः शुकी सरस्वत्यै । इवा-
वित् सेधा मौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः वृकः चित्रकः पृदाकुः
सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुक्रः सरस्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दर्षिदा ते वायवे-

घृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज आन्तरिक्षः प्लवो
मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये चावापृथिवीयः कूर्मः ॥ ३४ ॥

सुपर्ण गरुमान् पार्जय पर्जन्याय आति आढी घाहम दावि
दा काष्ठकुट्ट ते त्रय पक्षिविशेषाः वायव्ये । घृहस्पतये वाचस्पतये
वाचो वाण्या पतये इत घृहस्पतिविशेषणम् ईदृशाय घृहस्पतये
पैङ्गराज पक्षिविशेष ॥ अथ पाददोऽवकाशे अलज पक्षिविशेष
आन्तरिक्ष अन्तरिक्षदेवत । प्लव जलपक्षी मद्गु कारण्डव म
त्स्य ते नदीपतये । कूर्म कच्छप चावापृथिवीय चावापृथि
वीदेवत ॥ ३४ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्गाघाटस्ते
घनस्पतीनां कृक्याकुं सावित्रो हृषसो वातस्य
नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य ह्रियै शल्यकः ॥ ३५ ॥

पुरुषमृग पुमृग चन्द्रमस । गोधा कालका पक्षिविशेष दा
र्गाघाट सारस त घनस्पतीनाम् । कृक्याकु ताम्रचूड सावित्र
सवितृदेवत हस वातस्य नाक्र मकर कुलीपय ते त्रयो जलच
रविशेषा अकूपारस्य समुद्रस्य त्रयाणा मध्ये द्वी पोडरो ॥ अथ
सप्तदशोऽवकाशे एक कुलीपय अकूपारस्य । शल्यक दशाविन्
ह्रियै देव्यै ॥ ३५ ॥

पृणहो मण्डूको मृषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां लो-
पाश आश्विनः कृष्णो रात्र्या ऋक्षो जतूः सुपिली-
का त इतरजनानां जहका वैष्णवी ॥ ३६ ॥

पृणी मृगी मह आलभ्या । मण्डूको मृषिका तित्तिरि ते त्रय
सर्पाणाम् । लोपाशा घनचरविशेष आश्विन अश्विदेवत । कृष्णो
मृग रात्र्यै । ऋक्ष भल्लुक जतू सुपिलाका एतौ पक्षिविशेषौ ते
त्रय इतरजनानां देवानाम् । जहका माघसद्वोचनी वैष्णवी वि
ष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणामपासुद्रो मासां कश्यपो रोहित् कुण्डूणाची गोलत्तिका तुऽप्सरसां मृत्यवे ऽसितः ॥ ३७ ॥

अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः ॥ अथाष्टादशोऽवकाशे । ऋषयो मृगविशेषः मयूरः यर्हा सुपर्णो गदत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्रः जलचरः कर्कटसंशः अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित् ऋष्यः कुण्डूणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसम् । असितः कृष्णः पशुमृत्यवे ॥ ३७ ॥

वर्षाहूर्शतूनामाखुः कशो मान्थालस्ते पितृणां वलायाजगरो वसूनां कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते निश्रंत्यै वरुणापारण्यो मेघः ॥ ३८ ॥

वर्षाहः वर्षाभूः मेकां ऋतूनाम् । आखुः मूरुः कशः मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितृणाम् ॥ अथैकोनविंशे । अजगरो महासर्पः वलाय । कपिञ्जलो वसूनाम् । कपोतः उलूकः शशः ते निश्रंत्यै । आरण्यो मेघो वरुणाय ॥ ३८ ॥

श्वित्र आदित्यानामुष्ट्रो घृणीवान् वार्धनिस्ते मृत्या अरण्याय सृमरो रुरुं रौद्रः कयिः कुटर्दात्पौहस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥ ३९ ॥

श्वित्रः श्वेनः पशुतादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घघ्रीवः घृणिवान् तेजस्यो पशुविशेषः संहितायां घृणिशब्ददीर्घः वार्धनिस्ती कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मृत्यै देव्यै । सृमरः गवयोऽरण्याय देवाय । रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः कयिः पक्षिविशेषः ॥ अथ विंशोऽवकाशे । कुटर्कः कुम्कुटः दात्पौहः कलकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवनाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षु
स्ते रक्षसांमिन्द्राय सूकरः सिंहो मारुतः कृकलासः
पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृ
पतः ॥ ५४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां चाजसनेपिमांहितायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

खड्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवत । एक कृष्ण श्वा सारमेय
द्वितीय कर्णो लम्बकर्णो गर्दभ तृतीयस्तरक्षु मृगादन ते त्रयो र
क्षसां पशव । सूकर इन्द्राय । सिंहो मारुत मरुदेवत । कृकला
स सरट् पिप्पका पक्षिणी शकुनि पक्षी ते त्रय शरव्यायै । एक
पृपत मृगविशेषो विश्वेषा देवाना पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो
जुष्ट वियुनज्मीति योज्य ॥ एव षष्ट्याधिक शतद्वयमारण्या पश
व उक्ता ॥ अत्र द्वाविंशतिरेकदाशिन सत्तविंशत्यधिकानि त्रीणि
शतानि अश्वदादय सौर्यन्ता षष्ट्याधिक शतद्वय कपिञ्जलादय
पृपतान्ता आरण्या पशव सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिका
नि पशवो भवन्ति । इलोकश्च । षट् शतानि । नियुज्यन्ते पशूनां
मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवाभिध्याधिकानि चेति ॥ ते
प्यारण्या सर्वे उत्सृष्टव्या न तु हिंस्या ॥ ४० ॥

श्रीमन्महाधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवाचक ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैर्मृदं वस्वैस्तेगान् दधंष्ट्रा-
भ्यां सरस्वत्या अग्रजिह्वं जिह्वायां उत्सादमवक्रन्दे-
न तालु वाजधं हनुभ्यामप आस्येन वृषणमाण्डाभ्या-
मादित्याँ श्मश्रुभिः पन्थानं भ्रूभ्यां चावांष्ट्रधिष्वी व-
त्तोभ्यां विद्युतं कनीनकाभ्यां शुक्लाय स्वाहा कृ-
ष्णाय स्वाहा पार्याणि पक्ष्माण्यवाय्या इक्ष्वोऽवा-
य्याणि पक्ष्माणि पार्याँ इक्ष्वं ॥ १ ॥

शादं दद्भिः । इयमपि श्रुतिर्देवतास्वाङ्गयोश्चोदनां विदधा-
ति । शादो देवताविशेषः दन्ता अश्वाङ्गम् । शादं दद्भिः प्री-
णाति । देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते । अश्वाङ्गभोग्यं
तृतीयया कर्णविभक्त्या निर्दिश्यते । एवं हि विभक्तयोः सामर्थ्यं
भवति । युक्तञ्च होमकाले अङ्गाभिधानम् देवतायै होमः । आह
च श्रुतिः । आज्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवताभ्य
आहुतिर्जुहोतीति । दद्भिः शादाय स्वाहा । (१) दन्तमूलैरवकाय
स्वाहा इत्येवम्प्रयोगाः । क्वचिच्च देवता केवला भवति । यथा
शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति । क्वचिच्चान्यया विभक्त्या नि-
र्देशो द्रव्यदेवतयोः । यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिति । एवं
द्रव्यदेवतमप्रसिद्धम् (२) यज्ञपाश्र्वादिभ्योऽवगन्तव्यमिति पृथि-
वी त्वचेति पाश्र्व् ॥ १-८ ॥

(१) दन्तमूलैरवकायै इति पा० ॥

(२) यज्ञपाश्र्वं परिशिष्टं ग्रन्थविशेषः तदादिभ्यः ।

प्रणम्य कमलानाथ गणेश गिरिजां गिरम् ।

पञ्चविंशोऽयमध्याये वेददीपा मयेयंते ॥

का० (२०, ८, ५, ६) स्विष्टकृद्ग्नस्वत्यन्तरे शून्यः
 हुत्या देवताश्चाङ्गेभ्या जुहोत्यमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवतः शा
 दप्रभृतित्प्रगन्तेभ्यो धिमुष्याश्च परम्य इति । स्विष्टकृद्ग्नस्वत्यो
 रन्तरं यनस्नानियागानन्तरं स्विष्टकृद्ग्यागान् पूर्वं शूरे श्रपित मांस
 प्राजापत्योऽश्च इति पचतात् प्रजापतये हुत्या अमुष्यै स्वाहेति
 प्रतिदेवतं शादादित्यगन्तभ्यो देवताश्चाङ्गेभ्यो देवताभ्योऽङ्गाङ्गे
 भ्यश्च घृतं जुहुयात् अनादेशे घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दद्भि-
 रित्यादि पृथिवीं त्वचेत्यन्तं सहिताभागो ब्राह्मणं न मन्त्राः । शा
 दादयो देवा दन्ताश्चक्षुरानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्या गृहीत्या
 शादाय स्वाहा दद्भ्य स्वाहा अथकाभ्यः स्वाहा दन्तमूले
 भ्यः स्वाहेत्यादि पृथिवीं स्वाहा त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकं
 पत्रं शास्त्रान्तरोदितं । स्वपक्षं तु शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेत्या
 दिशोममन्त्राः । देवता भोक्त्री दितीयया निर्दिश्यते अङ्गाङ्गं भोग्य
 तृतीयया करणमिभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित् केरला देवतैव यथा
 शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति क्वचिदन्यविभक्त्यैव द्वयदेवतयो
 निर्देशं यथा अग्ने पक्षतिचायोर्निपक्षतिरिति । तथा च श्रुतिः (१३,
 ३, ५, १) शादं दद्भिर्यका दन्तमूलैरित्याज्यमवदानानि कृत्वा
 प्रत्याख्याय देवताभ्यः आहुतीं जुहोति या पत्रं देवता अपिभागास्ता
 भागधेयेन समर्धयतीति । अम्यायमर्घं । शादं नाम दे-
 वमश्वस्य दद्भिर्दन्तैः प्रीणामीति शेषः स्वाहाकारो दानार्थं ततश्च
 शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेति एवमन्यान्यापि योज्यानि । आज्यम-
 वदानानि कृत्वा आज्यमेवाश्चाङ्गत्वेन परिकल्प्य प्रत्याख्यायमव
 दानमवदानं प्रति शादादिदेवता आङ्गाण्यस्यायाज्याहुतीं जुहोति
 सङ्कटिनाङ्गाङ्गभागा घृताहुतीं शादादिभ्यो ददाति एव कुर्वन्न
 पिभागा कटिपतभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीत्यर्थः ॥ अथ-
 सहितार्थः । दाद्भिरद्वयदन्तैः शादं दद्य प्रीणामि । दन्तमूलैर्यकां
 देवता प्रीणामि । वस्वैर्दन्तपीठैर्मृद् दद्यता प्रीणामि वस्वैः स्वाह-
 न्तपीठिका । शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः, आदित्यादयः प्रसिद्धाः ।
 द्वाभ्यां तेषां देवतां प्रीणामि । सरस्वत्यै अप्रजिह्वाम अत्र चतुर्व्यां

देवतोद्देशः प्रथमयाद्गम्य अतो विभक्तिव्यत्ययः जिह्वाया अग्रमग्र-
जिह्वं जिह्वंप्रेण मरस्वतीं प्रीणामि । जिह्वायाः उत्सादम् अत्र पच्छ्या-
ऽश्वाङ्गेद्देशः द्वितीयया देवस्य विभक्तिव्यत्ययः जिह्वयोत्सादं देवं
प्रीणामि । अवकन्देन तालु अत्र देवं तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः
तालुना अवकन्दं देवं प्रीणामि । वाजं हनुभ्यां हनुभ्यां वक्त्रैकदे-
शाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि । आस्येन मुखनापो देवताः प्रीणामि ।
आण्डाभ्यां वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । इमश्रुभिर्मुग्गकेशैरा-
दित्यान् प्रीणामि । मूत्रभ्यां ललाटगरोमपङ्क्तिभ्यां पन्थानं देवं प्री-
णामि । यत्ताः पश्मपङ्क्तिः ताभ्यां द्यावापृथिव्यां देवते प्रीणामि ।
कर्णानकाभ्यां नेत्रमध्यगृष्णगोलाभ्यां विद्युतं देवतां प्रीणामि ।
शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न त्वद्गम शुक्लाय कृ-
ष्णाय देवाय सुदुतमस्तु यद्वा चतुर्थ्याऽश्वाङ्गमेव निर्दिश्यते प्राजा-
पत्याऽश्व इति वचनाद्देवाऽध्याहर्त्तव्यः शुक्लन कृष्णेन चाश्वान्नेन
प्रजापतिं प्रीणामि एव लोमभ्यः स्वाहत्यादावपि बोध्यम् । पार्श्याणि
पश्माणि अत्र तद्धितेन देवतोद्देशः पश्माणि नेत्रोपरिलोमानि पा-
र्याणि पारदेवत्यानि ततः पश्मभिः पारं प्रीणामि । इक्ष्वो नेत्रापो-
मागरोमाणि अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि । विपरीतं वा
अत्रार्याणि अवारदेवत्यानि पश्माणि इक्ष्वः पार्याः पारदेवत्याः॥१॥

चातं प्राणेनापानेन नासिके उपयाममधरेणौष्ठेन
सदृत्तरेण प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन वाह्व्यं निवेप्यं
मूर्ध्ना स्तनपित्तुं निर्वाधेनाशनिं मस्तिष्केण विद्युतं
कर्णानकाभ्यां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राभ्यां कर्णां
तेदनीमधरकण्ठेनापः शुष्ककण्ठेन चित्तं मन्याभि-
रदिनिष्ठीर्णा निर्द्धतिं निर्जर्जल्पेन शीर्ष्णा संक्रो-
शः प्राणान् रेष्माणं स्तुपेन ॥ २ ॥

अश्वस्य प्राणवायुना चातं प्राणामि । अपानवायुना नासिका-
संघे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि ।

उपरितनेन ओष्टेन सत्संशं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति (पा० ६, ३, १२२) अनोर्दीर्घः अनुकाशेनाघस्तनदेहकान्त्या बाह्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन निवेप्य देवं प्रीणामि । निश्चित घञ्यते निर्वाधः शिरोऽस्थिमध्यमंलग्नो मज्जामागः तेन स्तनयित्तुं देवं प्रीणामि । मस्तके भयं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः मस्तिष्कं गोर्दमित्यमरः (२, ६, ६५) मस्तकमिष्यति गच्छति मस्तिष्कम् इय गतौ मस्तकमज्जेति शीरस्वामी तेन मस्तिष्केणाशानि देवं प्रीणामि । विद्युतं कर्नीनकाम्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अत्राद्याद्वात्मिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णशङ्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णां देवीं प्रीणामि । कण्ठाघोभागेन तेदर्ना देवतां प्रीणामि । शुष्कघ्वासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मासो द्वेशः तेनापो देवताः प्रीणामि । पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्येति (२, ६, ६५) अमरः ग्रीवापश्चाद्वागे कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या संज्ञायां समजनीति (पा० ३, ३, ९९) फयप् ग्रीवापश्चाद्वाडीभिश्चित्तं प्रीणामि । शीर्ष्णां शिरसादिति देवतां प्रीणामि शीर्षस्य शीर्षभादेशः शसादी । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्ऋतिं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि सहस्रोशानि गच्छतोऽद्वयस्य यान्यहानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्कैः प्राणान् देवान् प्रीणामि । स्तुप उच्छ्राये स्तुपेन उच्छ्रितेन शिष्याभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणामि ॥ २ ॥

मशकान् केशैरिन्द्रं स्वप्सा घहेन बृहस्पतिं
 शकुनिसादेनं कूर्माञ्छफैराक्रमणं स्थूराभ्यामृक्षला-
 भिः कपिञ्जलान् जवं जह्वाभ्यामध्वानं बाहुभ्यां जा-
 म्बीलेनारण्यमग्निमनिरुग्भ्यां पूषणं दोर्भ्यामश्विना-
 घंसाभ्यां रुद्रं रोराभ्याम् ॥ ३ ॥

केशैः स्कन्धस्यरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । घहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कीदृशेन घहेन स्वपसा अप इति कर्मनाम

शोमनमपः कर्म पर्याणधारणनखहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् पद्भ्यु विशरणगत्यादौ घञ् षेगवत् कृदनं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफं क्लृप्ते खुरः पुमान् खुरैः कूर्मान् देवान् प्राणामि । रलयोरैक्यम् स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाट्यः ऋक्षलास्ताभिः कपिञ्जलान् देवान् प्रीणामि । गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानूर्ध्वभागौ बाहू ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारो जानुमध्यभागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वधो दोषौ करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोरावंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्राणामि ॥ ३ ॥

अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सोमस्य चतुर्थ्यादित्ये पञ्चमीन्द्राण्यै षष्ठी मरुतां षष्ठमी बृहस्पतेरष्टम्युर्यमूणो नवमी धातुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ ४ ॥

अत्र षष्ठ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः । अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु । पक्षः साध्यविरोधयोः बले काले पतत्रे च रुचौ पाद्वे प्रकल्पित इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची पक्षस्य मूलं पक्षतिः पक्षात्तिरिति (पा० ५, २, २५) मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलमूतान्यस्थानि बद्ध्वाक्रिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विंशतिरश्वस्य बद्ध्वाक्रय इति (कौपीत० ब्रा० १०, ४) श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवतासम्बन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वस्थां देवता आह अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वस्थि अग्नेरस्तु विभक्तिव्यत्ययो ऽपि पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । धायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः तृतीयं दक्षिणपार्श्वस्थि धायोर्देवस्यास्तु । षष्ठमग्रेऽपि व्याप्त्ये २ । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य ।

अदित्ये चतुर्थी पञ्चम्यां पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः नवमी पक्षतिरथ्यमणो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः यरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वस्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

इन्द्राग्न्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य तृतीयापां चतुर्थी निर्ऋत्यै पञ्चम्यग्नीषोमयोः षष्ठी सर्पाणां सप्तमी विष्णोर्ऋष्टमी पूष्णो नवमी त्वष्टुर्दशमिन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यम्यै त्रयोदशी द्यावापृथिव्योर्दक्षिणं पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

अथ वामपार्श्वस्थां देवानाह । प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वस्थि इन्द्राग्न्योर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टुः एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी यरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयोदशी पक्षतिः यमसम्बन्धिनी चतुर्थी प्रथमार्था । अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्योरस्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

मरुतां स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा ककिंसा रुद्राणां द्वितीयादित्यानां तृतीया वायोः पुच्छमग्नीषोमयोर्भासदौ क्रुञ्चौ ओणिभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणं स्थूराभ्यां वलं कुष्ठाभ्याम् ॥ ६ ॥

अथाहान्तराणां देवता भाह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशे मरुतो देवान् प्रीणामि । अश्वपुच्छोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति

तासां देवता आह । कीकसं कुल्यमस्थि-चेत्यमरः (२, ६, ६८)
 कीकसनि शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा कीकसा प्रथमानि
 कीकसानि पुच्छोपरिस्थाद्यास्थिपङ्क्तिर्विश्वेषां देवानां प्रथमकीकसै-
 विश्वान् देवान् प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीये रुद्रान्
 प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयेः कीकसैरादि-
 त्यान् प्रीणामि । चायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ
 भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावग्रीपोमयोः भासदभ्यामग्रीपोमौ
 प्रीणामि । क्रुञ्चौ श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववद्भात तृतीया कटिः श्रोणिः
 ककुभतीत्यमरः (२, ६, ७४) श्रोणिभ्यां दक्षचामाभ्यां कटिप्रदेशा-
 भ्यां क्रुञ्चौ देवौ प्रीणामि । इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम् सकृधि ह्यीवे
 पुमानूहरित्यमरः (२, ६, ७३) ऊरुभ्यामिन्द्रावृहस्पती देवौ प्रीणा-
 मि । मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छत ऊरुभ्यां संयोगं
 प्राप्नुतस्तौ अल्गौ वङ्क्षणौ ऊरुसन्धौ ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणा-
 मि । स्थूरौ स्थूलौ स्फिचौ नितम्बाधोभागौ नाभ्यामाक्रमणं देवं
 प्रीणामि । कुप निष्कपे कुप्येते तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूरकौ आयत्नी
 ककुन्दरशब्दवाचौ ताभ्यां वलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

पूपणं वनिष्ठुनान्धाहीन् स्थूलगुदयां सर्पान् गु-
 दाभिर्विहृतं आन्त्रैरपो वस्तिना वृषणमाण्डाभ्यां
 चाजिनं शेषे न प्रजां रेतसा चापान् पित्तेन प्रद-
 रान् पायुना कूश्माञ्छकपिण्डैः ॥ ७ ॥

वनति सम्भजति वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं तेन पूषणं देवं प्रीणामि ।
 गुदं त्वपानं पायुनेत्यमरः (२, ६, ७३) स्त्रीत्वं छान्दसम् स्थू-
 ला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तथा गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाही-
 न् प्रीणामि । अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान् । सर्पान् गुदा-
 भिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान् प्रीणामि । विहृत आ-
 णः आन्त्रं पुरीतदित्यमरः (२, ६, ६६) अम् गतौ भजने शब्दे अ-
 भे भजत्यनेनाश्रमित्यन्धम् अन्त्रे भया आन्त्राः अन्त्रसम्यन्धिना-
 ष्टभागाः तैर्विहृतौ देवान् प्रीणामि । अपो वस्तिना वस्तिना-

भेरधो ह्योरित्यमरः (२, ६, ६३) घसति मूत्रं यस्मिन् स घस्तिः
 नाभेरधो घर्त्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । मुष्कोऽण्डो
 घृपणः कोशः (अमरः २, ६, ७६) अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लि-
 ङ्गोमयपादस्थान्यां मांसापिण्डाभ्यां घृपणं देयं प्रीणामि । शेषो लि-
 ङ्गं तेन घाजिनं देयं प्रीणामि शिशनो मेदो मेहनशेषमी इति (२,
 ६, ७६) अमरः शि निशाने शिनोति भगमिति शेषः सान्तोऽद्-
 ग्नाथ । प्रजां रेतसा शुक्रं तेजोरेतसी घ घीजयीर्येन्द्रियाणि चोति
 (२, ६, ६२) अमरः रीड् घषणे रियते स्रवति रंतो घीर्यं तेन
 प्रजां देवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति संसने पित्तं घातुविशेष-
 स्तेन चापान् देवान् प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमु-
 क्तातिरिक्तं तेन शुद्धतृतीयभागेन प्रदरान् देवान् प्रीणामि । फूदमा-
 न् शकपिण्डैः । शको देशे नृपे विशि । विशि विष्ठायां शकस्य
 विष्ठायाः पिण्डैः फूदमान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जुत्रवोऽदित्यै
 भसज्जीमूतान् हृदयोपशेनान्तरिक्षं पुरीतता नभ उ-
 द्युंण चक्रवाकौ मत्तस्नाभ्यां दिव्ये वृक्षाभ्यां गिरीन्
 ग्नाशिमिहपलान् ग्नीहा चल्मीकान् क्रोमभिर्ग्लोभिर्गु-
 ल्मान् हिराभिः स्रवन्तीर्हृदान् कुक्षिभ्यां समुद्रमुद-
 रेण वैश्वानरं भस्मना ॥ ८ ॥

पुनर्देव पृष्ठी अङ्गे प्रथमा । न ना क्रोडं भुजान्तरमित्यमरः (२,
 ६, ७७) कुड घनत्वे कुडतीति क्रोडः घनो यक्षोमध्यभाग स इन्द्र
 स्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एषमग्रेऽपि । पाजसे बलाय हितं
 पाजस्यं बलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः । सन्धी तस्यैव जेष्ठी-
 णी इति (२, ६, ७८) अमरः अंसकक्षयोः सन्धिर्जेषु । जायत इति
 पुंस्त्वमार्गम् तानि दिशां देवतानाम् । भस भरसनदीप्योः वभ-
 स्ति दीप्यते भसत् लिङ्गात् तददित्याः अस्तु ॥ पुनर्देवे द्वितीया
 अङ्गे तृतीया । हृदये उपशेते हृदयोपश हृदयस्यं मांसं तेन जी-

मृतान् प्रीणामि । पूर्यन्ते पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नभो देवं प्रीणामि शरीरावयवाद्यत् । प्रावाधस्ताम्नागास्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे दास्यिनो मतस्त्रे ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । वृक्षाप्रमांसमित्यमरः (२, ६, ६४) वृक आदाने वृन्त्यते स्यादुतया गृह्यते वृकानान्तः पुस्ययं खीत्येके इति क्षीरस्वामी वृका मुख्यं मांसं तेन दिव्यं देवतां प्रीणामि वृकौ कुक्षिस्थौ मांसगोलकावाप्रफलाकर्ता इति याज्ञिकाः । प्रकर्षेणाश्नन्ति भुञ्जतेऽघ्नानीति ग्लाशयः शिश्नमूलनाड्यः तन्नाडोद्धारैवाश्रयस्य देहे सञ्चारात् रलयोरभेदः ताभिर्गिरान् देवान् प्रीणामि । गुल्मस्तु ग्रीहा पुंसीति (२, ६, ६६) अमरः हृदयवाममागे शिथिलो मांसभागः पुष्पुससंज्ञः प्लिह गतौ प्लेहते ग्रीहा नान्तः तेन उपलान् देवान् प्रीणामि । तिलकं क्लोमेत्यमरः (२, ६, ६५) क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यरुत् क्लोमा यामे ग्रीहा पुष्पुसधेति वैद्या इति क्षीरस्वामी क्लोमा गलनाडीति कर्कः तैर्वल्मीकान् देवान् प्रीणामि । ग्लायन्ति धाम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान् देवान् प्रीणामि । हरन्त्यन्नरसमिति हिरा अन्नग्राहिन्यो नाड्यः ताभिः स्रवन्तीः देवता प्रीणामि । पिचण्डकृक्षी जठरोदरतुण्डमित्यमरः (२, ६, ७७) जठरस्य दक्षवाममागौ कृक्षी ताभ्यां हृदान् देवान् प्रीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि । भस्मनाङ्गोत्थेन वैदवानरं देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥

विघृतिं नाभ्यां घृतं रसेनापो यूष्णा मरीची-
रविष्णुभिर्नीहारमूष्मणां शनिं वसंया पुष्वा अश्रु-
भिर्हार्दुनीं द्रूपीकाभिरस्ना रक्षां चित्राण्यङ्गैर्नक्ष-
त्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा जुम्बकाय स्वाहा ॥ ९ ॥

अवभृथे अप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलति विक्रियशुक्लस्य मूर्द्धनि जुहोति । जुम्बकाय स्वाहा इति । वारुणी द्विपदा औदन्य शुण्ढिभदृष्टा । वरुणो वै जुम्बक इति श्रुतिः ॥ ९ ॥

तत्पिता द्यौः । तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तद-
शिवना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ १७ ॥

(१)तत्रः वातः नोऽस्माकं मयोभु सुखस्य भावयितु तत्
भेपजं हितं वातु । अनुगृह्णातु । माता पृथिवी च तद् भेपज
वातु पिता तद् भेपजं वातु सोमसुतः सोमाभिपवकारिणः मयो-
भुवः सुखस्य भावयितारः ग्रावाणः तद्भेपजं वान्तु हे अशिवना
हे धिष्ण्या धारयितारौ युवं युवामपि तद्भेपजं शृणुतं श्रुत्वा च
अनुगृह्णातम् ॥ १७ ॥

घात पवन नोऽस्माक भेपजमोपधं हित यथा तथा घातु वा
गतिगन्धनयो लोद् प्रवातु अनुगृह्णात्वित्यर्थं ददात्विति यावत् ।
कीदृश हित मयोभु मय सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु सुखात्पाद
क हित ददातु । माता जगन्निर्मात्री पृथिवी तत् हित घातु । पिता
पालको द्यौ स्वर्गं तत् हित वातु । सोम सुन्यन्ति सोमसुत सो
माभिपवकारिणो ग्रावाण इपद् तत् भेपज वान्तु ददतु । कीदृश
ग्रावाण मयोभुव मय सुख भावयन्ति ते मयोभुव सुखस्य दाता
र । हे अशिवना अशिवना ! युव युवा तत् घातादिभ्यो भेपजप्रार्थन
शृणुत युवामपि हित दत्तमित्यर्थं । कीदृशी युवां धिष्ण्या धिष्ण्यौ
गृह्वदारयितारौ ॥ १७ ॥

तमीशानं जगतस्तस्थुपस्पतिं धियञ्जिन्मवंसे
हमहे वयम् । पूषा नो यथा वेदसामसंदू वृधे रक्षिता
पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ १८ ॥

(२)तमीशानम् । वयं तम् इशानं रुद्रम् हमहे आह्वयामः ।

(१) अथ पाठक्रम चाराणसी० पुस्तकसमत ।

(२) चाराणसी० लिखितपुस्तकसमतोऽय पाठक्रमः ।

किंभूतम् जगतो जङ्गमस्य तस्थुपः स्यावरस्य पतिं धिय-
 ज्जिन्वम् । धिया बुद्ध्या संकल्पमात्रेण जिन्वति प्रीणाति
 इति धियज्जिन्वः यद्वा धिया कर्मणा जिन्वति तं किमर्थं ह्रमहे ।
 अवसे अवनाय तर्पणाय । पूपा यथा येन प्रकारेण नः अस्मा-
 कम् वेदसान्धनानाम् वृधे वर्द्धनाय । स्वस्तये च असत् भूया-
 त् तथा ह्रमहे किं पूपा रक्षिता धनस्य पायुः पाताऽस्माकम्
 अदब्धः अनुपहिंसितः केनापि ॥ १८ ॥

अयं तं प्रसिद्धमिदं रुद्रं ह्रमहे आह्वयामः । कौटुशं तं ज-
 गतः जङ्गमस्य तस्थुपः स्यावरस्य च भूतजातस्य पतिं पालकम् ।
 धियज्जिन्वं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियज्जिन्वस्तम् अलु-
 क् बुद्धिसन्तोषकारकम् जिन्वतिः प्रीणनार्थः । किमर्थं ह्रमहे अव-
 से अवित्रुं तर्पयितुं तुमर्थे असेप्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूपा नो
 ऽस्माकं वृधे वृद्धौ स्वस्तये कल्याणाय च असत् भवतु तथा ह्रमहे
 इत्यर्थः । कौटुशः पूपा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः ।
 पायुः पालकः पुत्रादीनाम् । अदब्धः अनुपहिंसितः ॥ १८ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूपा वि-
 श्ववेदाः । स्वस्ति नस्ताक्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो
 बृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥

(१) स्वस्ति नः । वृद्धश्रवाः प्रभूतधनः महाशब्दो महाकीर्तिर्वा ।
 इन्द्रः नोऽस्माकं स्वस्ति स्वस्त्ययनं दधातु स्यापयतु विश्ववेदाः
 सर्वधनः सर्वज्ञो वा पूपा नः स्वस्ति दधातु । अरिष्टनेमिः अ-
 नुपहिंसितरयनेमिः ताक्ष्यः नः स्वस्ति दधातु बृहस्पतिश्च नः
 स्वस्ति दधातु ॥ १९ ॥

विराट्स्थाना । आद्यौ पादौ नववर्णौ तृतीयो दशकः तुर्यो व्यु-
 नैकादशकः नवको वैराजस्त्रैष्टुमथेति वचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं

स्वस्ति अविनाशं शुभं दद्यातु ददातु । कीदृशः पृथ्वाः पृथ्वाः पृथ्वाः महन्
धव कीर्त्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्वस्ति ददातु कीदृशः विश्ववेदाः
विश्य सर्व वेदो धनं यस्य विश्वं वधीति वा विश्ववेदाः । तार्यो
रयो गण्डो वा नः स्वस्ति दद्यातु कीदृशः अरिष्टेनमिः अरिष्टा
अनुपीहिमिता नेमिश्चक्रधारा पक्षो वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुह-
नोऽस्मभ्य स्वस्ति ददातु ॥ १९ ॥

पृषदश्वा मरुतः पृथिनमातरः शुभंयावानो विद-
धेषु जग्मयः । अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे
नो देवा अवसागमन्निह ॥ २० ॥

(१) पृषदश्वा मरुतः । पृषन्तः शवला अश्वा येषां ते पृषद-
श्वाः । पृथिनमातरः । पृथिन द्यौ माता येषान्त एवमुच्यन्ते ।
शुभंयावानः शुभकर्तृजनान्प्रति ये यान्ति ते शुभंयावानः ।
आतो मनिन्कनिप्यनिपथेति वनिप् । विदधेषु यज्ञेषु जग्मयः-
गमनशीलाः । आहगमहनेति किः । य इत्यंभूता मरुतस्ते अवसा
अन्नेन हविर्लक्षणेन आहृताः सन्तः आगमन् आगच्छन्तु इह-
त्यनुपद्रुः । ये च अग्निजिह्वा अग्निमुखा हुतादा इत्यर्थः । मनवः
चतुर्दश ते च अवसागमन्निह । ये च सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः

(१) चाराणसीस्थ संस्कृतपाठशालीयौव्वटभाष्यलिखित-
पुस्तकसमतोऽयं पाठक्रमः तद्यथा नोऽस्माकम् इह यज्ञे
अवसा अग्नेन हविर्लक्षणेन आहृताः सन्तः आगमन् आ-
गच्छन्तु किं मरुत. पृषदश्वाः पृषतः शवलाः अश्वाः येषां ते
पृथिनमातरः पृथिन द्यौः गौर्या माता येषां ते शुभंयावानः ।
शुभं कर्तुं जनान् प्रति यान्तु ते शुभंयावानः आतो मनिन्
कनिप्यनिपथेति वनिप् विदधेषु यज्ञेषु जग्मयः । गमनशीलाः । आ-
हगमहनेति किं. मनवः चतुर्दश ते च आहगमन् किं मनव अग्नि-
जिह्वाः अग्निमुखा हुतादा इत्यर्थः विश्वे सर्वे देवाश्च अवसा इह आ-
गमन् किं देवाः सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः ॥ २० ॥

विश्वदेवाः ते च नःअस्माकम् अवसागमन्निह यज्ञे ॥ २० ॥

जगती । मरुतो देवाः अवसाग्नेन हविलक्षणेन हेतुना इहयज्ञे
आगमन्नागच्छन्तु । काँदशा मरुतः पृषदश्वा पृषत्यः पृषतीसंज्ञा
प्रश्वा वडवा वाहनं येषां ते पृषदश्वाः पुंवद्भावः पृषत्यो मरुतामि-
ति (निघ० १, १५, ६) वचनात् । यद्वा पृषन्तः शवलाः अश्वाः
येषां ते । पृदिनद्यौर्गौर्दितिर्वा माता जननी येषां ते पृदिनमातरः ।
शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः आतो
प्रानिन्निति (पा० ३, २, ७४) वनिष्प्रत्ययः । विद्येषु यज्ञगृहेषु
जन्मयः गमनशीलाः आदृगमहनेति (पा० ३, २, १७१) किः ।
अग्निजिह्वा । अग्निर्जिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निमुखा वै देवा इति
श्रुतेः हुताद इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः । सूरः सूर्य-
व्यञ्जः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः । किञ्च
न केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्ना-
गच्छन्तु ॥ २० ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्य-
जत्राः । स्थिरैरङ्गैः स्तुषुवांसस्तनूभिर्व्यशेमहि देव-
हितं यदायुः ॥ २१ ॥

(१) भद्रं कर्णेभिः हे देवाः वयं कर्णेभिः कर्णाभ्यां भद्रमनुकूलं
शृणुयाम हे यजत्राः यजनीयाः देवाः अक्षभिः अक्षिभ्यां वयं
भद्रं पश्येम । किं च स्थिरैः अशितिलैः अङ्गैः स्तुषुवांसः देवान्
स्तुवन्तः सन्तः तनूभिः भार्यापुत्रपौत्रादिवपुर्भिः सहिता देवहितं
देवैः स्थापितं मनुष्याणां यत् आयुः तत् व्यशेमहि वयं व्य-
शुवीमहि ॥ २१ ॥

तिस्त्रास्त्रिष्टुमः । हे देवाः । कर्णेभिः कर्णेः भद्रं कल्याणमनुकूलं
यं शृणुयाम । हे यजत्राः । यजन्तं प्रायन्ते रक्षन्ति यजत्राः यजमा-

नपालकाः अक्षमिः नेत्रैः भद्रं ययं पश्येम बहुलं छन्दसीति (पा०
७, १, ७६) ह्लादां अक्षिशब्दस्यानङ्ङादेशः । किञ्च देवहितं
देवैः स्थापितं देवानां हितं देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं तद्व-
यं व्यशेमहि व्यश्नुवीमहि प्राप्नुयाम । कीदृशा ययं स्थिरैः इदैर-
ङ्ग अययधैः करचरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः
तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यथा नक्षत्रा जरसं
तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या
रीरिपतागुर्गन्तोः ॥ २२ ॥

(१) शतमित् । हे देवा शतम् इत शतमपि शरदः अन्ति अन्ति-
के भवथ । आकल्पकालमिति भावः यत्र यस्मिन् शरदां शते नोऽ-
स्माक तनूनां यूयं जरसं जरानिमित्तामशक्तिं चक्र कृतवन्तः ।
करोतेर्लिप्पमध्यमबहुवचनम् । किञ्च यत्र शरदां शते । पुत्रासः
पितरो भवन्ति पुत्रा अग्रयः ते हि यजमानस्य पितरो जनितारो
भवन्ति । तदुक्तम् यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे इत्युपक्रम्य ।
तमाजनयित्वा विभृहीति । यत्र पितरो भवन्ति एतदप्युक्तमे-
व । स यत्र म्रियते यत्रैनमप्रावभ्यादधाति तदेपो अप्तेरभिजायते
स एष पुत्रः सन्पिता भवतीति । अथवा यत्र शरदां शते
पुत्राः आर्ध्वदैहिकं कुर्वाणाः पितरो भवन्ति पुत्राणां पुत्राः
स्युरित्यर्थः । यतो यूयमन्तिकेऽतो मूमः मध्या मध्ये अकाले
नोऽस्माकमायुः मा रीरिपत मा हिंसिष्ट किंभूतमायुः गन्तोः ग-
न्तु गमनशीलम् । उक्तञ्च ॥

सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य ।

वर्षासु सिक्ता इव चर्मवन्धाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

हे देवाः ! शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः यत्र शरच्छते नोऽस्माकं तनुनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्र कुरुतं करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् द्वघचोऽतस्तिङ् इति (पा० ६, ३, १३५) चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः निपातस्य चेति (पा० ६, १३६) यत्रेन्यत्र दीर्घः वार्द्धकावाधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पितरो भवन्ति पुत्रवन्तो भवन्ति यावदस्माकं पोत्रा भवन्तीत्यर्थः तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिपत मा हिंसिष्ट रिपतेर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चाङि रूपम् । कीदृशमायुः गन्तोः गन्तु गमनशीलम् तदुक्तम् सञ्चिन्त्य संचिन्त्य तमुप्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव चर्मदण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरादितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ २३ ॥

(१) सर्वात्मकत्वेनादितिं मन्त्रदृक् स्तौति अदितिर्द्यौः द्यौः अन्तरिक्षं माता सः सा पिता पुत्रः सः सा अदितिरिति छान्दसो लिङ्ब्यत्ययः विश्वे च देवाः पञ्चजनाः मनुष्याः सर्वम् अदितिरेव किम्बहुनोक्तेन जातं भूतं जनित्वं जनिष्यमाणं च अदितिरेव । अथवानेन मन्त्रेणादितिर्नोच्यते । किं तु द्यौःभृतीन्येतानि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि ॥ २३ ॥

मन्त्रदृक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिः तद्विष्टातृत्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता पुत्रश्च सः

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति ।

सादितिरिति लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवाः अदितिः । पञ्च जनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमुत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं जानिष्यमाणं च सर्वमदितिरेव । यद्वादितिर्मन्त्रेण नोच्यते घौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदित्यानि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः
परिख्यन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो
विदधे वीर्याणि ॥ २४ ॥

(१) मा नः । अश्वस्तोमीयं जुहोति । द्वाविंशत्या ऋग्भिस्त्रि-
ष्टुभिः । तृतीयापठ्यौ जगत्पौ । दीर्घतमा ऋपिः । अश्वस्य
स्तुयमानत्वात् या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन अश्वो देव-
ता । तृतीयःपादःप्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यत् वाजि-
नः अश्वस्य । देवजातस्य देवैर्जनितस्य । सूरार्दश्वं वसवो नि-
रतष्ट इत्येतदभिप्रायम् । सप्तेःसरणस्य वाजिनोऽश्वस्य वीर्याणि
चरित्राणि । विदधे यज्ञे प्रवक्ष्यामः उच्चारयामः तत्र मित्रादयो
नोऽस्मान् मा परिख्यन् परिख्यानं निन्दा मा परिगर्हन्तु नः
अस्माकं देवाः स्तुत्याः नत्वश्वममृतयस्तिर्यञ्च इति स्याद्गर्हा ।
अतो ब्रवीमि मा परिख्यन्निति । यद्यपि गर्होचिताः तथापि अ-
श्वादिरूपेण देवानामेव स्तुतत्वादिच्याशयः । के ते देवाः मित्रः
वरुणः अर्यमा आयुर्वायुः वकारलोपेन । इन्द्रश्च ऋभुक्षा मरु-
तश्च ॥ २४ ॥

का० (२०, ८, ७) मा नो मित्र इति च प्रत्युचमनुवाकाभ्याम् ।
मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीत-
माज्यं गृहीत्वा जुहोति । मा नो यदश्वस्याष्टकावित्युक्तेः षोडशा-

श्वस्तोमीया जुहोतीति श्रुनेश्च । द्वाविंशतिर्ऋचोऽश्वस्तुतिपरत्वाद्
 श्वदेवत्यास्त्रिष्टुमो दीर्घतमोदृष्टा अत्र एष छाग इति (२६) तृती-
 या यूपत्रस्का इति (२९) पष्ठो एते द्वे जगत्यो । तत्र षोडशभि-
 र्होम पद्भिः स्तुति सर्वाभिर्वा होम अश्वस्तोमीयः हुत्वा द्विप-
 दा जुहोतीति श्रुते ॥ अथ मन्त्रार्थः । विद्ये यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य
 वीर्याणि चरित्राणि यत् वय प्रपश्याम उचारयिष्याम तत्र मित्रा
 दयो देवा नोऽस्मान्मा परिर्यन् मा निन्दन्तु परिरख्यान निन्दा अ-
 स्पतिवक्तिर्यातिभ्योऽडिति (पा० ३, १, ५२) चलेरड् न माङ्यो
 ग इति (पा० ६, ४, ७५) अडभाव अस्माभिर्देवा स्तुत्या न
 त्वङ्गदयास्त्रिष्यञ्च इति यद्यपि निन्दोचिता तथाप्यस्वरूपेण देवा
 नामैव स्तुति क्रियते । कादशस्य वाजिनः देवजातस्य देवात् सूर्या-
 ज्ञातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा सूर्यदश वसवो निरत
 ऐत्युक्ते (२९, १३) । सप्त सप्त सम्ग्रन्धे सपति देवै सह
 युज्यत इति सप्तिस्तस्य । हे मा निन्दन्तु नानाह मित्र अहरामि
 मानी देव वरुण राष्ट्र्यमिमानी देव । अर्यमा आदित्य । आयु
 पति सतत गच्छतीति आयुर्वायु । इन्द्र देवराज । ऋभुक्षा ऋ-
 भवो देवा क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् स ऋभुक्षा देवाधारः प्र-
 आपति यद्वा इयर्त्ति व्याप्नोति सर्वमिति ऋभुक्षा अर्त्तर्भुक्षिन्
 प्रत्यय पाधिमय्यृभुक्षामादिति (पा० ७, १, ८५) सावाकारः ।
 इन्द्रविशेषण वा ॥ २४ ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुं
 खतो नयन्ति । सुप्राञ्जो मेम्याद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः
 प्रियमप्योति पार्थः ॥ २५ ॥

(१) यन्निर्णिजा । यत् यदा निर्णिजा निर्णेजनेनोदकस्नानेन
 संस्कृतस्य आलम्बनकाले यत्स्नापनमश्वस्य तदेतदुक्तम् । तथा
 रेक्णमा रेक्ण इति घननाम घनेन मणिकारुषेण प्रावृतस्य के-
 सरपुच्छेपूपचितस्य अश्वस्य । सौवर्णान्मणीन्केसरपुच्छेषु

(१) अय पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपुं० अस्ति ।

पत्न्य आवयन्ति तदभिप्रायमेतत् । एवं विधस्याश्वस्य गृहीतां गृहीतां रातिन्दानम् आज्यसक्तुधानालक्षणम् उदरतो नयन्ति मुस्ताग्रे प्रापयन्ति । अश्वाय रात्रिद्रुतशेषं प्रयच्छन्ती-
 स्येतदभिप्रायम् । तत् तदा अश्वस्य सुमाद् मुष्टु माग-
 श्वनः ललाटे वद्धः अजः अप्येति अभ्यागच्छति किं
 भूतः अजः मेम्यत् मेम्यदिति शब्दानुकरणम् । मेमे इति
 शब्दं (२) कुर्वाणः । विश्वरूपः नानावर्णः कृष्णग्रीव आग्ने-
 यो रराटे पुरस्तादित्येतदभिप्रायमेतत् । किञ्च इन्द्रापूष्णोः
 इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियं पायः अन्नं पशुलक्षणम् इयामारूप्यम् अ-
 श्वस्य नाभिवद्धं तदप्येति अभ्यागच्छति । यदिह पथ्यते सौ-
 मापौष्णः इयामो नाभ्याम् । तदयं मन्त्रोऽभिवदति । इन्द्रापू-
 ष्णोः प्रियमप्येति पाय इति द्रुतशेषमन्नमश्वयाग्रे भक्षार्यं यदा नीय-
 ते तदा ललाटनाभिवद्धौ अजौ आगच्छत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुस्ताग्रे गृहीतां गृहीतां रातिं
 दानमाज्यसक्तुधानालक्षणं नयन्ति प्रापयन्ति अश्वाय रात्रिद्रुतशे-
 षं प्रयच्छतीत्युक्ते तदा अजः छागः अप्येति भक्षणायागच्छति । की
 टशोऽजः सुमाद् सुष्टु प्राञ्चति पूर्वं गच्छति सुमाद् ललाटे वद्ध
 इत्यर्थः कृष्णग्रीव आग्नेयो ललाटे पुरस्तादित्युक्ते (२४, १) तथा
 मेम्यत् शब्दानुकरणम् मे मे इति शब्दं कुर्वन् । विश्वरूपः विश्वा-
 नि रूपाणि यस्य नानावर्ण इत्यर्थः । किञ्च इन्द्रापूष्णोः इन्द्रश्च
 पा च इन्द्रपूष्णौ तेषां देवताद्वन्द्वेति (पा० ६, ३, २६)
 दीर्घः इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियमिष्टं पायोऽन्नं पशुलक्षणं तदप्येति भ-
 क्षाय नाभिवद्धोऽप्यागच्छति सौमापौष्णः इयामो नाभ्यामित्यु-
 क्ते (२४, १) । द्रुतशेषमन्नं यदाश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिव-
 द्धावजौ भक्षणायागच्छत इत्यर्थः । कीटशस्याश्वस्य निर्णिजा नि-
 र्णेजनेन स्नानेन प्रावृतस्य संस्कृतस्य आलम्भनकाले स्नापितस्य

निर्णेजनं निर्णिक् तथा निजतेः सम्पदादित्वान्नाये क्तिप् । तथा रे-
क्णसा प्रावृतस्य आच्छादितस्य रेक्ण इति धननाम (निघ० २,
१०, २) धनेन सौवर्णमणिलक्षणेन प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णा-
न्मणीन् केसरपुच्छेषु पत्न्य आवयन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

ए॒प छागः॑ पु॒रो अ॒श्वेन॑ वा॒जिनां॑ पू॒ष्णो भा॒गो
नी॒यते॑ वि॒श्वदे॑व्यः । अ॒भिप्रि॒यं यत् पु॒रोडा॑श॒मर्व॑ता
त्वष्टे॑दे॒नं सौ॒श्रव॒साय॑ जि॒न्वति॑ ॥ २६ ॥

(१) ए॒प छागः । ए॒प आग्नेय॑श्छागः पु॒रः अग्रतः स्थितः नी-
यते॑ अश्वेन वाजिना व्यापकेन सहितः । पू॒ष्णश्च पोपक॑स्याग्नेश्च-
भागो भजनीयः नीयते अश्वैः सह । सोऽपि पर्यङ्ग एव । विश्वे
देव्यः विश्वेभ्यः सर्वेभो देवेभ्यः हितः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्सर्व-
देवप्रियत्वम् । कस्मात् अभि प्रियम् अभिप्रेतं यत् । यच्च पुरोडा-
शम् । पुरोडाशङ्कर्तुम् अर्वत । अश्वेन सहितम् । अश्वस्तस्मि-
न्काले संज्ञप्यते पशुपुरोडाशः क्रियते तदेतदुक्तम् । त्वष्टा च
ए॒नमज॑म् । तदा सौश्रवसाय शोभनान्तकरणाय जिन्वति प्री
णाति । स हि तस्याधिकार इति ॥ २६ ॥

यत् यदा ए॒पः छागोऽजः॑ वाजिना वेगवताश्वेन पु॒रः पु॒रस्ता॑-

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा ए॒प छागः । ए॒पः छागः शृङ्गरहितोऽजः वाजिना शीघ्र
व्यापकेन अश्वेन सह पू॒ष्णः पोपक॑स्याग्नेः भागः भजनीयः विश्वदे-
व्यः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् दर्हत्वेन सर्वदेवप्रियत्वम्
एवंविधोऽजः पु॒रः पु॒रस्तात् नीयते प्राप्यते यत् यस्मात् एवं क्रि-
यते तस्मादभिप्रियं समन्तात् प्रीडयितारं पुरोडाशं पुरस्ताद् दा-
तव्यम् । ए॒नमजं॑ त्वष्टा इत् त्वष्टैव सर्वोत्पादको देवः अर्वता अर-
णवता अश्वेन सह सौश्रवसाय शोभनान्तकरणाय जिन्वति प्रीणा-
ति स हि तस्याधिकारः ॥ २६ ॥

सु नीयते प्राप्यते ललाटवद्धत्वात् । कीदृशः छागः पूष्णो भागः
पुष्णाति वेषानिति पूषामिस्तस्य भागः मजनीयः आग्नेयो रराटे इ-
त्युक्तत्वात् (२४, १) । तथा विद्वदेभ्यः विद्वेभ्यो हितः सर्वदेवा-
हंः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा त्वष्टा इत् त्वष्ट्य प्रजापतिरेव
अयता अग्नेन सह एनं छागं जिन्वति प्रीणाति । किमर्थं सौथ्रव-
साय शोभनं श्रयः कीर्तिर्यस्य सः सुथ्रवास्तस्य भावः सौथ्रवसं
तस्मै सुक्रीचये यज्ञेऽमृतानां स्वर्गातिरुक्तत्वात् । किम्भूतमेनम् अ-
भिप्रियम् अभिप्रीणातीति तम् समन्ताद्देवानां प्रीणयितारम् । पुरो-
डाशं पुरो डाशन्ते ददति एनं स पुरोडाशः तम् पुरस्तादातव्यम् २६ ।

यद्द्विष्यभृशो देवायानं त्रिर्मानुषाः पर्य्यद्द्वं
नयन्ति । अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः
प्रतिवेदयन्नजः ॥ २७ ॥

यद्द्विष्यम्(२) । यदा हविष्यम् ऋतुशः ऋतादृतौ स्वचा-
रिणं देवयानम् देवानाम् प्रापणीयम् देवयानमार्गगामिनम्वा आ-
दित्यवदनिवारितगतिं वा । त्रिःसंस्कृतम् । स्नापनं व्यजनसुवर्ण
मणिरुपवारैः मानुषाः ऋत्विग्यजमानाः परिणयन्ति अश्वम् ।
अत्र तत्रेत्यर्थः । तस्मिन् काले पूष्णः पोषकस्याग्नेः प्रथमो भागो-
ऽज्ञाख्यः एति यज्ञम् देवेभ्यःप्रतिवेदयन् अजः स्वकीयेन शब्दे-
न । चरकश्रुतौ पूष्णो ललाट इति पठ्यते तदभिप्रायमेतत् ॥२७॥

मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिणयन्ति वा-
रचयं पर्य्यग्निं कुर्वन्ति । कीदृशमश्व हविष्य हविषे हितं हविर्योग्य-

(२) यद्द्विष्यम् हविष्यं हविर्योग्यं देवयानं देवानां प्रापणीयं देवयान-
मार्गगामिनं वा आदित्यवदनिवारितगतिं वा अश्वं यत् यदा काले
काले त्रिः त्रिवारं परिणयन्ति पर्य्यग्निं कुर्वन्तीत्यर्थः अत्र अस्मिन् समये
ऋचि तनुधेति दीर्घः पूष्णः पोषकस्याग्नेर्मार्गोऽज्ञः प्रथमः पुरोगामी
सन् एति गच्छति किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रति वेदयन् । प्रख्यापयन्
स्वशब्देन चरकश्रुतौ पूष्णो ललाटे इति पठ्यते तदभिप्रायमेतत् ॥२७॥

म् । ऋतुशः ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले देवयानं देवानां प्रापणीयं देवेषु
यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गगामिनं वा यद्वा देववदादित्यव-
द्यानं गतिर्यस्य अनिवारितगतिमित्यर्थः । अत्रास्मिन् समये पर्यग्नौ
करणकाले पूष्णः पोपकस्य वृद्धस्य चाग्नेर्भागोऽजः प्रथमः पुरोगा-
मी सन् पति गच्छति । किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन् प्रत्या-
पयन् स्वशब्देन शपयन् पूष वृद्धौ पूयति वर्धते पूषाग्निः ॥ २७ ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत
शंस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन व-
क्षणा आपृणध्वम् ॥ २८ ॥

(३)होताध्वर्युः । होता तत्र शंसिता सुविम इति संबन्धः ।
यस्मिन्यज्ञे होता विशंसिता । शस्त्राणामपि साधु मेधावी साधु-
व्राह्मणो वा अध्वर्युश्च यस्मिन्यज्ञे आवयाः आभिमुख्येन वयति-
कर्मणीत्यावयाः अग्निमिन्धः अग्निदीपकः ग्रावग्राभः । ग्रावग्राहः

(३) अयं पाठक्रमः चाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बई मुद्रित
पुस्तके नास्ति । तद्यथा होताध्वर्युः । होता देवानामाह्वाता तन्नामक
ऋत्विक् अध्वर्युः अध्वर्युः अध्वरस्य नेता सोऽपि आवयाः । आभि-
मुख्येन वयति तनोति कर्माणीति आवयाः अध्वर्योर्विशेषणमेतत् यद्वा
आभिमुख्येन अवयष्टा प्रति प्रस्थातोच्यते अथ यजः इति ण्विन् अचा-
प्योऽपसर्गयोरिति अवशब्दस्याहोप' अवयाः श्वेतवाः पुराडाहोति
निपातितः अग्निमिन्धोऽग्नीत् अग्नेर्दीपकः अष्ट्राग्न्योरिध इति मुम् ।
ग्रावग्राभः ग्रावण. स्तुत्या गृह्णातीति ग्राहः ग्रावस्तुत् कर्मण्यण् उत
अपि शंस्ता प्रशास्ता सुविप्र इति मेधाविनामशोभनमेध्योपेतो ब्रह्म
ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तत्वात् ब्रह्मैव सुविप्रशब्देना-
भिधेयः स चानुक्त ऋत्विगुपलक्षकः एते सर्वे तेन प्रसिद्धेन स्वरं
कृतेन सुष्ठु अलंकृतेन स्विष्टेन सुष्ठु इष्टेन यज्ञेन वक्षणाः नदीः घृत-
कुल्याद्याः प्रवहणस्वभावाः आपृणध्वं सर्वतः पूरयत यज्ञं सम्पग् नि-
र्घृत्यं फलं साधयतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

सोमाभिपवायप्रायग्रहणशीलः उत अपि शंस्ता । तेन यज्ञेन
साध्वलङ्कृतेन स्वष्ट्रेण साधु श्ट्रेण च । वक्षणा' नदी' देवानां
तृष्टिकराः । पयोदधिपयस्या पुरोडाशमासैः । आपृणध्वम्
आपूरयध्वम् अकृपणन्दातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

हे होम्रादय क्रत्विज । तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन वक्षणा
नदीः घृतकुल्याद्या आपृणध्व घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमासैः
पूरयत । घहन्तीति वक्षणाः । यज्ञ सम्पाद्य फलं साधयतेत्यर्थः ।
कीदृशेन यज्ञेन स्वलङ्कृतेन रलयोरैक्य सुष्ठु अलष्टेन विग्रहवि
वक्षिणादिभि शोभितन । स्वष्ट्रेण सुष्ठु श्ट्रेण । के क्रत्विजस्तानाह
होता आह्वाता देवाना तन्नामक क्रत्विक् । अभ्यर्च्युं अभ्यरामिच्छ
ति अभ्यर्चति सुष आत्मानं क्यच् क्यध्वरपृतनस्यार्चिं लोप इति
(पा० ७, ४, ३९) टिलोप तत क्याच्छन्दसाति (पा० ३, २, १७०)
उप्रत्यय । भावया आभिमुख्येनाधयजतांत्यावया इयेतयाहोर्क्य
शासेति उम् भावया प्रतिप्रस्थाता अथ यज इति (पा० ३, २,
७२) ण्विन् अवाप्योरिति अवस्थाहोप । अग्निमिन्ध अग्निमिन्
द्धे दीपयति अग्निमिन्ध अग्नीत् म्नाष्ट्रान्योरिन्ध इति (पा० ६, ३,
७० पा० ६) मुम् । प्राचप्राभ प्रावप्राह प्राव्णो गृह्णाति स्तौति
प्रावप्राभ कर्मण्यण् हस्य भ' प्रावस्तोता । उतापि शस्ता शसति
स्तौति शस्ता प्रशास्ता । सुविप्रः शोभनो विप्रा मेधाधी सुविप्रो
ग्रह्ण ग्रह्णा सर्वविद्यः सर्वं धदितुमर्हतीत्युक्ते । भयमनुकत्विगुणल
क्षक' । एते यज्ञेन वक्षणा पृणध्वमिति सम्यन्ध ॥ २८ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अश्वयूपाय
तक्षति । ये चार्धति पचनं सम्मरन्त्युतां तेषामभि
गूर्तिर्न इन्वतु ॥ २९ ॥

(४) यूपव्रस्का उत यूप ये व्रश्चन्ति त एवमुच्यन्ते उत अपि ।

(४) अय पाठक्रम चारणसो० लिखितपु० अस्ति । मुम्बरंमु०
पु० ना० तद्यथा यूपव्रस्का यूपार्हवृक्षस्य मध्वनकर्तार उतार उत वे

च ये यूपवाहाः यूपं ये वहन्ति चपालं ये अश्वयूपाय तक्षन्ति
ये जनाः अश्वबन्धनयूपाय चपालं यूपग्रभागन्तक्षति । तक्ष-
न्तीति प्राप्ते छान्दसमेकवचनम् साधु सम्पादयन्ते । ये च अर्घते
अश्वाय पचनम्पच्यते ऽनेनेति पचनकाष्ठादिसम्भरन्ति ।
अतो अपि च तेषाम्जनानां संबन्धिनी अभिगूर्तिः गुरी उद्य-
मने । आगूरणमभिगूर्तिः स्वकाले सर्वे करणीयमिति बुद्धिः
इन्वतु व्याप्नोतु ॥ २९ ॥

तेषामृत्विजामभिगूर्तिः अभिगूरणमभिगूर्तिरुद्यमः नोऽस्मानि-
न्वतु प्रीणानु व्याप्नोतु या अस्माकं यज्ञ सम्यक् साधयत्वित्यर्थः । इति
व्याप्तिप्रीणनयोः लोट् शपि इदितो नुम् धातोरिति (पा० ७, १,
५८) नुमागमः । तेषां केषाम् ये यूपग्रस्काः यूपाय यजन्ति तर्हं
छिन्दन्ति ते यूपग्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते
यूपवाहाः कर्मण्यण् छिन्नस्य यूपस्य घोढारः । ये च अश्वयूपाय अ-
श्वबन्धनयूपार्थं चपालं तक्षति यूपग्रे भागे स्थाप्य काष्ठं तक्षन्ति
घचनव्यत्ययः । चपालो यूपकटक इत्यमरः (२, ७, १८) तक्षु तनू-
करणे साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः । उता अपि च ये नराः अर्घते
अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं स-
म्भरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान् प्रीणात्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

उप प्रागात् सुभन्मे ऽधायि मन्मं देवानामाशा उपं

यूपवाहाः छिन्नस्य घोढारः ये च चपालं यूपस्योपरि स्थाप्यं यूपग्रभागं
चपालमाहः तत् अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपाय तक्षति तक्षन्ति इति
प्राप्ते घचनव्यत्ययः साधु संपादयन्ति ये च अर्घते अरण्यतेऽश्वाय
पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं संभरन्ति उता अपि च नोऽस्म-
त्सम्बन्धिन तेषां कृत्विजाम् अभिगूर्तिः स्वकाले सर्वे करणीयमि-
तिबुद्धिः इन्वतु व्याप्नोतु इन्वतिव्याप्तिरचनः यद्वा तेषामभिगूर्तिः
गुरी उद्यमं आगूरणम् अभिगूर्तिः नोऽस्मान् इन्वतु याग साधु पारं
। प्राच्य बलेन योजयति यर्थः ॥ २९ ॥

वीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्रा ऋपंगो मदन्ति देवानां पुष्टे
चकृमा सुयन्धुम् ॥ ३० ॥

(५) उपम । उपप्रागात् उपैतु सुमत् स्वयमित्यर्थे इति या-
स्कः । मे मम अधायि निहितम् । यत् मत् मननम् किं तदिति
चेत् । देवानाम् आशाः संसनानि साधु साध्वयं पशुरागच्छेदि-
त्येवमादीनि । उप आगतः वीतपृष्ठः साधुपोपणेन प्राप्तपश्चाद्भा-
गः । कामितपृष्ठो वा । अश्वपृष्ठं हि सर्वं एवारोढुं कामयन्ति ।
यत् एवमतो ब्रवीमि । अन्वेनं विप्रा ऋपयो मदन्ति । अनुमद-
न्ति अनुमोदन्ति एनमश्वं विप्रा ऋपयश्च स्वयञ्च देवानां पुष्टे
पोपणाय । चकृम कृतवन्तः । सुयन्धुं शोभनवन्धनम् शोभना-
र्थवादं वा ॥ ३० ॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपगच्छतु सुमदि-
त्यव्ययं स्वयमित्यर्थे सुमत् स्वयमित्यर्थे इति यास्कः (निरु० ६,
२२) तन्मन्म फलं मे मया अधायि धृतमित्यर्थः । किञ्च अयं घीतं
पुष्टं पृष्टं यस्य यद्वा घीतं कामितं पृष्टं यस्य अश्वपृष्ठमारोहणाय स
घे कामयन्ते स घीतपृष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूरयितुमि-
ति शेषः उप गच्छतु उपसर्गेण कियामृत्तिः । किञ्च देवानां पुष्टे

(५) अयं पाठक्रमः धाराणसी० पु० अस्ति । उपप्रागात्
मन्म मननीयं फलं सुमत् उपप्रागात् उपैतु सुमत् स्वय-
मित्यर्थे इति यास्कः । यद्वा सुमत् स्वयमेव मन्म फलभूतो
ऽश्वः मे मयि आगतः स च मया अधायि धृत इत्यर्थः किमर्थं
घीतपृष्ठः साधु पोपणेन प्राप्तपश्चाद्भागः कामितपृष्ठो वा अश्वपृष्ठं हि
सर्वं एवारोढुं कामयन्ते तादृशोऽयमश्वः देवानामाशाः पूरयन्तुमुप
गच्छतु यागार्थमागतमेनं सुयन्धुं शोभनवन्धनम् अश्वं देवानाम्
आवतां पुष्टे पोपणाय चकृम कुर्मः तं च विप्रा मेधाविनः ऋत्विज ऋ-
पयोऽतीन्द्रियद्रष्टारः अन्ये वा विप्रा ऋपयश्च अनुमदन्ति अनुमोदतां
सम्यक् कृतमिति परितुष्यन्तु ॥ ३० ॥

पोषणं पुष्टम् भावे निष्ठा निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं यमद्वं च-
य सुबन्धुं चकम कृतवन्तः संहितायां दीर्घः शोभनो यन्धुर्वन्धनं
यस्य तम् यमद्वं चद्धवन्तः एतमद्वं विप्रा मेधाविनः ऋषयो मन्त्र-
दर्शिन ऋत्विजोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां तुष्यन्तु ॥ ३० ॥

यद् वाजिनो दामं सन्दानमर्धतो या शीर्षण्या
रशना रज्जुरस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणं सर्वा
ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

(१) यद्वाजिनः । वेजनवतः । दाम ग्रीवावन्धनरज्जुः सन्दानं
सम्यगवच्छेदकं पादवन्धनम् अर्धतः अश्वस्य पञ्चशीर्षण्या
शिरसि बद्धा नियोजनीया रज्जुः अस्याश्वस्य । यद्वा घः पाद-
पूरणे । अस्याश्वस्य प्रभृतम्प्रहृतं निक्षिप्तम् आस्ये मुखे तृणम्
सर्वाणि तानि ते तव हे यजमान । अपि देवेषु अपि प्रजापतये
अस्तु । सन्त्विति प्राप्ते वचनव्यत्ययः ॥ ३१ ॥

वाजिनो वेगवतोऽर्धतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवावद्धा रज्जुः यद्य-
सन्दान पादवन्धनरज्जुः । या च शीर्षण्या शीर्षं भवा शीर्षण्या
शिरोवद्धास्याश्वस्य रज्जुः शिरःशब्दाद्भवे छन्दसीति (पा० ४, ४,
११०) यत् । ये च तद्धित इति पा० ६, १, ६१) शीर्षघ्रादेशः तित्

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लि० पु० अस्ति । मुम्बई मु० पु० नास्ति ॥
यद्वाजिनः वाजिनो गमनवतोऽर्धतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवावद्धा
रज्जु यद्य संदानं सम्यगवच्छेदकं बन्धकं पादवन्धनं दामास्ति या
च अस्याश्वस्य शीर्षण्या शिरसि बद्धा रशना नियोजनीया र-
ज्जुरस्ति शिरःशब्दाद्भवे छन्दसीति यत् ये च तद्धित इति
शीर्षभावः तित्स्वारितः यद्वा अस्याश्वस्य आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्र-
क्षिप्तं तृणमस्ति घशब्दो ह्यर्थे स च प्रसिद्धार्थः सर्वा सर्वाणि अपि
ता तानि ते तव हे यजमान देवेषु मध्ये अस्तु सन्तु देवत्वं प्राप्नुव-
न्तु वा वचनव्यत्ययः अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किलाशास्यते
अश्वस्य तत्प्राप्तिर्नाशङ्कनीया ॥ ३१ ॥

स्वरितम् । फटिस्था रशना रज्जुः अस्यान्यापि वा रज्जुः । अस्या-
श्वस्य घ प्रसिद्धम् आस्ये मुपे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षितं यत् तृणं हे अ-
श्व ! ते तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु सन्तु देवोपयोगो-
नि भवन्तु देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा । अप्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वमा-
शास्यते ॥ ३१ ॥

यदश्वस्य क्राविपो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ
रिप्तमस्ति । यद्वस्तयोः शमितुर्धन्वेषु सर्वा ता ते
अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

(१) यदश्वस्य । यत् अश्वस्य क्राविपः अश्वाङ्गभूतस्य क-
व्यस्य मांसस्य क्रव्यं विकृन्ताज्जापत इति नैरुक्ताः । अङ्गम् ।
मक्षिका आश आशितवती । यद्वा । स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति ।
यच्च स्वरौपश्वञ्जनकाले स्वधितौ शासे छेदनकाले लिप्तं लग्नम-
स्ति । यच्च हस्तयोः शमितुः रिप्तम् यच्च नखेषु रिप्तम् । सर्वा ता
ते अपि देवेष्वस्तु इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

मक्षिका अश्वस्य क्राविपः क्राविः यदाश भक्षितवती अन्नातेलिं-
द् क्राविपः इति कर्मणि पष्ठी वाधवा यत् मांसं स्वरौ पश्वञ्जनका-
ले रिप्तं लिप्तमस्ति स्वरणा पशुमनकीति श्रुतेः । यत् स्वधितौ शा

(१) वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मु० मुद्रितपुस्तके
नास्ति । यदश्वस्य । अश्वस्य अवयवभूतस्य क्राविपः आममांसस्य
यत् अङ्गं मक्षिका आश भक्षयति अन् भोजने यद्वा कर्मणि पष्ठी अ-
श्वस्य यत् मांसं भक्षयति वा अथवा स्वरौ पश्वञ्जनकाले यत् रिप्तं
लिप्तमस्ति स्वरूपां पशुमनकीति श्रुतेः । अथवा स्वधितौ शासे छेद-
नकाले अथदानकाले यत् लिप्तमस्ति शमितुर्धन्वेषु रिप्तमस्ति
विशसनकाले यच्च नखेषु लिप्तं तानि सर्वाणि ते तव हे अश्व देवेषु
सन्तु तेषामर्थाय भवन्तु अतिपक्वं ईपत् पक्वं च मा कुर्यान्वि-
त्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

शे लित्तमस्ति छेदनकालेऽवदानकाले च । यच्च शमितुर्हस्तयोः लि-
प्तं यच्च शमितुर्नखेषु लित्तम् हे अश्व ! सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि
देवेषु अस्तु भवन्तु वचनव्यत्ययः सर्वे त्वदीयं देवभोग्यं भवतु ॥३२॥

यद्बन्धमुदरस्यापवाति य आमस्यं क्रविपो गन्धो
अस्ति । सुकृता तच्छामितारः कृण्वन्तु मेधं शृत-
पाकं पचन्तु ॥ ३३ ॥

यद्बन्धम् यत् ऊवध्यम् भक्षितमपरिणतमामाशयस्थमूव-
ध्यमुच्यते । उदरस्य अयुतं पृथग्भूतम् अपवाति गन्धायते । यच्च
आमस्य पकस्य क्रविपः मांसस्य गन्धः अस्ति विद्यते । सुकृता
तच्छामितारः कृण्वन्तु । तत्सर्वं शमितारः विशसनकर्तारः सुकृ-
तानि सुसंस्कृतानि दोपरहितानि कुर्वन्तु । उत अपि च मेधं मेध्यं
यज्ञार्हम् । शृतपाकं देवयोग्यपाकं पचतु अतिपक्वीपत्पकञ्च
मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

उदरस्य ऊवध्यमीपज्जीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगच्छति ।
भक्षितमपक्वमामाशयस्थमूवध्यमुच्यते । आमस्यापकस्य क्रविपो
मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता
सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि च मेधं मेध्यमश्वं शृतपा-
कं यथा पचन्तु शृतो देवयोग्यो जातः पाको यस्मिन् कर्मणि तथा
पचन्तु अनिपक्वीपत्पकं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

यत्ते गात्राद्ग्निसा पच्यमानाद्भि शूलं निहत-
स्यावधावन्ति । मा तद् भूम्यानाश्रिपन्मा तृणेषु देवे-
भ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥ ३४ ॥

(१) यत्ते । शूले सशेषश्रपणम् तदभिवदत्ययं मन्त्रः । यच्च-

(१) धारणसी० लिखितपु०समतोऽयं पा०मुम्बईमु० पु० नास्ति
तद्यथा यत्ते । हे अश्व ते तव अग्निना पच्यमानाद् गात्रात् यत्

ते तव गात्रादवयवात् अग्निना पच्यमानात् । ऊष्मरूपं रसो वा अवधावति गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यदङ्गरसरूपम् अभिशूलं शूलमभिलक्ष्य मांसादुत्कृष्टं धावति गच्छति । मा थ्रिपत् मा शिल्पत् तदङ्गभूम्याम् मा च तृणेषु । किं तु देवेभ्यः तत् उशद्भ्यः वश कान्तौ कामयमानेभ्यः रातन्दानम् अस्तु ॥३४॥

हे अक्षर ! अग्निना पच्यमानात्ते तव गात्रात् शरीरात् यत् ऊष्मा रसो वा अवधावति अधस्ताद् गच्छति । तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यत् अङ्गशूलमभि अवधावति शूलेन पाके क्रियमाणे यन्निर्गच्छति तन्निर्गतमूष्माद्गादिकं भूम्यां मा आधिपत् भूम्यादिलंष्टं मा भूत् शिल्पेः पुषादित्वात् च्लेरङ् । तथा तृणेषु मा थ्रिपत् विशसनसमये तृणलग्नं मास्तु । किं तर्हि तत्पतितं तृणलग्नं सर्वं देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु रा दाने । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः हविः कामयमानेभ्यः वश कान्तौ छटः शशादेराः ॥ ३४ ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति । ये चार्वातो मांसाभिक्षामुपासन्त उतो तेषामभिर्गूर्तिर्न इन्वन्तु ॥ ३५ ॥

(१) ये वाजिनम् । ये जनाः वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति पक्वं

ऊष्मरूपं रसो वा यत् किञ्चिदवधावति गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य त तव यदङ्गं रसरूपं शूलम् अभिलक्ष्यावधावति निर्गच्छति तदङ्गं भूम्यां मा आधिपत् आदिलष्टं मा भूत् शिल्पेः पुषादित्वादङ् पाकसमये तथा तृणेषु विशसनसमये दग्धेषु मा थ्रिपत् मापगच्छतु तर्हि तत्पतितं कुत्र गच्छतिवति चेत् उच्यते तत् ईदृशमुशद्भ्यः कृत्स्न हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रात दत्तं हुतमस्तु ॥३४॥

(१) चाराणसी० लिखितपु०संमतोऽयं पा० मुम्बईमु० पु० ना० । ये वाजिनं पक्वं वाजिनमश्वमशवावयवं ये परिपश्यन्ति ये इम् ये चैनं

सन्तम् । ये च एनमश्वम् आहुः । क्रिमाहुः सुरभिरयमश्वः अतो-
निर्हर किञ्चिदस्मभ्यं देहीति । इतिशब्दः प्रकारवचनः ये च अ-
र्वतोऽश्वस्य संवन्धिनीं मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां
काङ्क्षन्ते । उतो तेषाम् अपि च तेषां संवन्धिनी या अभिगूर्तिः सा
नः अस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु । यद्वा देवपरोऽयं मन्त्रो व्याख्येयः ।
ये देवाः वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वम् कदा होप्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा
ये च सुरभिरयमश्वोऽतो निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ।
ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते लिप्सन्ते उतो तेषामभिगूर्तिर्न
इन्वतु । वयन्तु देवानामन्यभूता इत्थभिप्रायः ॥ ३५ ॥

ये जनाः पक्वं वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति अयं पक्व इति जानन्ति ।
य इमं इमित्यन्वयं चार्थं ये च इत्याहुः एवं कथयन्ति किम् सुर-
भिः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हर अग्नेः सकाशादुत्तारयेति ।
ये च जनाः अर्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां
कुर्वन्ते । उतो अपि च तेषां पाकद्रष्ट्रादिजनानामभिगूर्तिः उद्यमो नो-
ऽस्मानिन्यतु प्रीणातु । यद्वाय मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः
पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा होप्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सु-
रभिः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः ये चार्वतो मांसभिक्षा-

सुरभिः शोभनोऽतो निर्हर किञ्चिदस्मभ्यं देहीत्याहुः । यद्वा निः-
शेषेण देवेभ्यो हरेत्याहु यत सुरभिः अतो देवयोग्य इति किञ्च
ये नराः अस्यार्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां
काङ्क्षन्ति । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूर्तिः अभित उद्यम-
नं सङ्कल्पो नोऽस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु यदस्माभिरश्व उपालभ्य एवं
स्पृहयन्ति तदा यज्ञो निर्वहत्वित्यर्थं यद्वा अयं मन्त्रो देवपरो व्या-
ख्येयः ये देवाः वाजिनं पक्वं परिपश्यन्ति कदा होप्यतीति विलम्बं-
दृष्ट्वा ये च सुरभिः एनं निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ये चार्व-
तोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूर्तिर्नः इन्वतु सङ्कल्पः
सफलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिर्गूतः सङ्कल्योऽस्मान् शीणानु स-
फलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यन्नीक्षणं मांसपचन्या उखाया या पात्राणि यू-
ष्ण आसेचनानि । ऊष्मण्यापिधाना चरूणाभङ्गाः सू-
नाः परिभूषन्त्यश्वम् ॥ ३६ ॥

(१) यन्नीक्षणम् । यत् नीक्षणम् निरतामीक्ष्यते शृगाश्च
तव संबन्धनोऽर्था इति येन दध्यादिना तत् नीक्षणम् । मास्पच-
न्याः मांसस्य पचि युद्धञ्जोरित्यकारलोपः । उखायाः यानि च
पात्राणि यूष्णः वसायाः यूपशब्दस्य यूपभादेशः षष्ठ्येकवचने
उपधालोपश्च । आसेचनानि आसिच्यते येष्वित्यासेचनानि ।
ऊष्मण्या ऊष्मशब्दस्य धारणार्थे यत्प्रत्ययः । यानि च ऊष्म-
ण्यानि । पिधाना । पिधानानि च चरूणां स्यालीनाम् । ये च
अङ्गाः अङ्गोपलक्षकाः । शरीरवचनोऽङ्गशब्दः । याश्च सूनाः
अश्वविशसनाधिकरणभूताः घेतसमर्थः तानि सर्वाणि । परि-

(१०) धारणसी० लिखितपु० संमतोऽय पा० मुम्बईमु० पु० नास्ति । यत्
नीक्षणं मांसपचन्याः मांसपचन्याः पचतेरधिकरणे ल्युद् मांसस्य पचि
युद्धञ्जोरित्यलोपः उखायाः स्थाल्याः यत् नीक्षणं नितरां नीक्षणं
पाकपरीक्षार्थम् । तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य हृदितस्य
आसेचनानि यूपशब्दस्य यूपभादेशः षष्ठ्येकवचने उपधालोप आ-
सिच्यन्तेऽस्मिन्निति आसेचनम् आसेचनसाधनानि तथा ऊष्मण्या
ऊष्मन् शब्दस्य धारणार्थे यत्प्रत्ययः यानि ऊष्मण्यानि ऊष्मधारणा-
र्थाणि पात्राणि तथा चरूणां पात्राणां मांसपूर्णानाम् अपिधाना अपि-
धानानि तत्साधनानि तथा अङ्गाः हृदयाद्यवयवङ्गकर्मसाधनभूताः
घेतसमर्थः सूनाः अश्वविशसनाधिकरणभूताः स्वधिन्यादयः तानि
सर्वाणि एवमश्वम् अशवावयव परिभूषन्ति परितो भूषयन्ति स्व-
स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः । भूष अलङ्कारे भावादिकः ॥ ३६ ॥

भूपन्ति । भूप अलङ्कारे । अलं कुर्वन्ति । परिरक्षन्ति वा ।
अश्वम् ॥ ३६ ॥

एते पदार्था अश्व परिभूपन्ति अलकुर्वन्ति स्वव्यापारेण सा-
धयन्तीत्यर्थं भूप अलङ्कारे भावादिक । एत के तानाह यत् उखा-
या स्यात्या नीक्षण नितरामीक्षण पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् । कीट
श्या उखाया मास्पचन्या मास पच्यत यस्या सा मास्पचनी त
स्या मासपाकाधिकरणभूताया करणाधिकरणयोश्चेति (पा० ३,
३, ११७ ल्युट् मासस्य पचि युडघञोरिति (काशिका० पा० ६, १,
१४३) मासस्याकारलोप टिड्ढाणञनिति (पा० ४, १, १५) डी
प् । तथा यूप्य पकरसस्य आसचनानि आसिच्यन्ते यषु तानि
आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि पद्मन्नितियूपशब्दस्य यूपशब्दे-
श । यानि च चरुणा मासपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आ
च्छादनपात्राणि । कीटशानि आच्छादनपात्राणि । कीटशानि तानि
ऊष्मण्या ऊष्माण धारयन्ति तानि ऊष्मण्यानि ऊष्मन्शब्दाद्धारणार्थं
यप्रत्यय आच्छादने ऊष्मा बहिर्न यातीत्यर्थं । तथा अङ्का चिद्वसा
घनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि । सूना विशसनक
णभूता स्वधित्यादय । एतेऽश्व परिभूपयन्ति ॥ ३६ ॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद् धूमगान्धिर्माखा भ्राजन्त्य-
भिविक्त जग्निः । इष्टं वीतमभिर्गुतं वषट्कृतं तं देवासः
प्रतिगृभ्णन्त्यश्वम् ॥ ३७ ॥

(१) मा त्वाग्निः । मा त्वा हे अश्व अग्निः ध्वनयीत् ।

(१)अय पाठक्रम वाराणसी लिखितपु०समत मुम्बईमु०पु०ना०॥
हे अश्वपच्यमानाययत्वात्त्रा धूमगान्धि धूमनव्याप्तोऽग्नि अल्पधू
नापणो जा जग्नि मा श्वत्पाद् मा श्वन्त्युत्सा शब्द कालवत् श्वन्ते
सति भाण्डभङ्ग स्यात् दृष्टमान मास सिमासिमाशब्द करत्यत एव
मुच्यते नोनयतीत्यादिना चङ्प्रतिपद्य इभ्यन्तक्षणति ण्यन्तत्वाद्
वृश्चभाव किञ्च भ्राजन्ती अत्यन्ताग्निसयोगेन दीप्यमाना उखा

ध्वनिः शब्दरुमा शब्दं कारयेत् कथम्भूतः धूमगन्धिः अल्पधू
मावरणः मांसं हि पचन्नाग्निर्दहन्नप्यल्पधूमावरणो भवति । तच्च
दह्यमानं सममिमाशब्दङ्करोच्यत एवमुच्यते । मा च उखा भ्रा-
जन्ती सन्दीपिता अत्यन्ताग्निसंयोगेन । अभिविक्त ओवित्री
भयचलनयोः अभिविनक्तु । अभिनष्टा विदीर्येत वा । उखा-
वा वृद्धा मांसरसं तदिहोच्यते । जग्धिः ग्रहणशीला उखा । न-
न्वचेतनोखा कथं गन्धाजिघ्रति । उच्यते । अधिष्ठात्र्योऽत्र दे-
वताः सन्तीति पुरस्तात्प्रतिपादितम् तच्चात्र पुनः स्मार्यते इष्टं
योगेन सङ्गतीकृतम् वीतं कामितम् अभिगूर्तम् अभ्युद्यतम् व-
पदकृतं चादानकाले । यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्यग्नि-
कृतम् अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्त्योक्तम् वपदकृतं वपदकारे-
ण संस्कृतम् । तन्तादृशम् देवा एव देवासः प्रतिगृह्णन्ति प्र-
तिगृह्णन्ति अश्वम् ॥ ३७ ॥

हे अश्व पच्यमानाश्यावयव । अग्निः त्वा त्वां मा ध्वनवीत् ध्व-
निं मा कारयतु ध्वनी सति भाण्डमङ्गः स्यात् दह्यमानं मांसं सिम
सिमिति शब्दं करोति तन्मास्तु नोनयतिध्वनयतीत्यादिना (पा० ३-
१, ५१) ण्यन्ताच्चङ्प्रतिषेध ह्म्यन्तक्षणेति (पा० ७, २, ५) वृद्ध-
भावः । कीदृशोऽग्निः धूमगन्धिः धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्प

स्थाली मा अभिविक्त अभितो मा चीचलत् तापातिशयेन मा नीतश्च
दित्यर्थः । ओवित्री भयचलनयोः लुडि श्लो श्लोति सलोपः कि-
म्भूता उखा जग्धि जिघ्रन्ती गन्धग्रहणशीला घ्रा गन्धोपादाने वा
दृगमहनेति किप्रत्ययः । नन्वचेतनोखा कथं जिघ्रति अधिष्ठात्र्यो
ऽत्र देवताः सन्तीत्यतस्तत्प्रतिपादितम् अत्र पुनः स्मार्यन्ते त ता
दृशमश्वमिष्टं भोक्तुमिषितं वीतं होमायानीतम् अभिगूर्तम् अभ्यु-
द्यत यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतम् आप्रीभिः पर्यग्निकृतम् अभिगूर्तं ये य-
जामह इत्यागूर्त्यं युक्तं वपदकृतं वपदकारेण संस्कृतम् एवम्भूत
देवासो देवा प्रतिगृह्णन्ति प्रतिगृह्णन्ति ॥ ३७ ॥

धूमवानित्यर्थः अल्पाख्यायामिति (पा० ५, ४ १३६) धूमादिकारः ।
किञ्च भ्राजन्ती अतितापेन दीप्यमाना उखा स्थाली मा अभि-
विक मा चलतु ओविज्जी भयचलनयोः लुडि तडि श्लो श्ली-
ति (पा० ८, २, २६) सिलोपे रूपम् न भाङ्योग इति (पा० ६,
४, ७४) अडभावः । कीदृशी उखा जग्नि जिघ्रति गन्धं गृह्णाती-
ति जग्निः आदृगमेति (पा० ३, २, १७१) किन्प्रत्ययः अधिष्ठाड्या
देवताया घ्राणम् । तमेवंविधमश्वं देवासः देवाः प्रतिगृभ्णन्ति
प्रतिगृह्णन्तु । कीदृशमश्वम् इष्टं प्रयाजैः वातमाग्नीभिः पर्यग्निकृत-
म् अभिगूर्त्त ये यजामह इत्यागूर्त्तोकम् वपस्कृतं वपस्कारेण
संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

निक्रमणं निपदनं विवर्त्तनं यच्च पड्वीशमर्धतः ।
यच्च पपौ यच्च घासि जघास सर्वा ता ते अपि देवे-
ष्वन्तु ॥ ३८ ॥

(१)निक्रमणं निपदनम् । निक्रमणं गमनम् वसतिस्थानात् ।
निपदनं तत्रैव स्थितिः । विवर्त्तनं भ्रमणम् । यान्येतानि चेष्टि-
तानि । यच्च पड्वीशम् । पादेषु विगतीति पड्वीशम्पादवन्ध-

(१)अयं पा०धाराणसी०लिखितपु०अस्ति मुम्बईमु०पु०ना०।निक्रमणं
यत् । निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणं स्थानं नितरां सीद-
न्त्यस्मिन्निति निपदनं विवर्त्तनम् इतस्ततो लुपठनं यत्र तत् सर्वत्रा-
धिकरणे ल्युट् यश्चावर्तोऽश्वस्य पड्वीशं पादवन्धनं यद्वा बन्धनं पट्
तद्वन्तं प्रदेशम् अत्र सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थक
त्वाभावाय तत्स्थानमपि स्वीक्रियते यद्वा क्रियापरा वा अब्रगन्तव्याः
आलम्बसमये निग्रहणे या निक्रमणादयश्चेष्टाः सन्ति ता इत्यर्थः
यत्र पपौ यदुदकमपि तत् यच्च घासि अर्दनीयम् वृणादिकं घासं
जघास अभक्षयत् घस्लृ अर्दने हे अश्व ते तव ता तानि सर्वा सर्वा-
णि निक्रमणादीनि देवेष्वन्तु सन्तु देवेषु प्राप्नुवन्तु तान्यपि निर-
र्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नमुच्यते । अर्बतः अश्वस्य यच्च पपौ पीतवानुदकम् । यच्च
घासिं यवसं जघास । घस्लु अदने भक्षितवान् । सर्वाणि तानि
निक्रमणादीनि ते तव हे अश्व अपि देवेषु अपि मजापतपे अ-
स्तु सन्तु तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्याशयः ॥ ३८ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम् निपदनं
नितरां सीदत्यस्मिन्निति निपदनमुपदेशनस्थानम् विधत्तं विविधं
पत्तं यत्र तत् इतस्ततो लुण्ठनस्थानम् सर्वत्राधिकरणे ल्युट् य
थार्बतोऽश्वस्य पद्भीशम् पदेषु विशति पद्भीशं पादबन्धनम् । क्रि
यापरा घा निक्रमणादयः शब्दाः आलम्बसमये यानि अश्वस्य नि
क्रमणादीनि चेष्टितानि । किञ्च यच्च पपौ यज्जलं पीतवान् यच्च
घासिमदनीयं तृणादिकं जघास भक्षितवान् घस्लु अदने लिट् हे
अश्व । ता तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु ।
देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वं मास्तिघत्यर्थं ॥ ३८ ॥

यदश्वाय घासं उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्या-
न्यस्मै । सन्दानमर्वन्तं पद्भीशं प्रियादेवेष्वायामय-
न्ति ॥ ३९ ॥

(१) यदश्वाय । यत् अश्वाय संज्ञाप्यमानाय वासः उप-
स्तृणन्ति । सर्वत आच्छादयन्ति । यच्च अधीवासम् उपर्या-
च्छादनयोग्यं वास उपस्तृणन्ति । यानि च हिरण्यानि उपस्तृ-

(१) अथ पा० चाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बईमु० पु० ना० । यदश्वाय
अस्मै अश्वाय संज्ञाप्यमानाय अधीवासम् उपर्याच्छादनयोग्यं यत्
घासं उपस्तृणन्ति सर्वत आच्छादयन्ति स्तृण् आच्छादने क्रियादिकः
तथा अस्मै अश्वाय या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि उपस्तृ-
णन्ति तथा अर्वन्तं पृष्ठार्धे द्वितीया अर्बतोऽश्वस्य सन्दानं सन्दी-
यतेऽनेनेति सन्दानं शिरोबन्धनं पद्भीशं पादेषु प्रविष्ट पादबन्ध-
नम् यतानि प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्वाले यध्वा स्थापितानि
देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति प्रापयन्ति ॥ ३९ ॥

णन्ति अस्मै अश्वाय । यच्च सन्दानं सन्दीयतेऽनेनेति सन्दानं शिरोबन्धनम् अर्वन्तम् अर्वते इति विभाक्तिव्यत्ययः अश्वाये-
ति सामानाधिकरण्यात् । यच्च पड्वीशम्पादवासः एतानि प्रि-
याणि देवेषु आयामयन्ति गमयन्ति ॥ ३९ ॥

प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति
ऋत्विजोऽश्वस्यैतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः । कानीत्यत आह
अश्वाय यत् अधोवासमाच्छादकं वासो बह्वमुपस्तृणन्ति स्तृङ्
आच्छादने ऋचादिकः तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि-
अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा अर्वन्तम् पृष्ठघर्षे द्वितीया अर्व-
तोऽश्वस्य सन्दानं शिरोबन्धनं पड्वीशं पादबन्धनम् । एतानि दे-
वेषु प्रापयन्ति । कीदृशानि प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३९ ॥

यत्ते सादे महसा शुकृतस्य पाष्ण्या वा कशया
वा तुतोर्द । घृचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्र-
ह्मणा सूदयामि ॥ ४० ॥

(१) यत्ते सादे । हे अश्व यत् ते तव सादे । सीदन्त्य-
श्वचारा अस्मिन्निति सादोऽश्वपृष्ठम् तस्मिन्सादे अवस्थितोऽश्व-

(१) अयं पाठक्रमः घाराणसी० लिखितपुस्तकेऽस्ति । मुम्ब
ईमुद्रितपुस्तके नास्ति । तथा हि । यत्ते सादे । हे अश्व महसा घले
न शुकृतस्य शब्दानुकरणमेतत् शूत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे सद्ने
गमने निमित्तभूते सति सदेर्भावे घञ् । दर्पतो गमनकृतत्वात् शू-
त्कारं कुर्वतस्ते त्वां पाष्ण्या कशया तुतोर्द व्यथयति अश्वचारः
यत् यस्मात् यद्वा सीदन्त्यस्मिन्नश्वचारा इति सादोऽश्वपृष्ठं यत्
तव सादे स्थितोऽश्वचारः महसा महत्त्वेनान्वितः सन् शुकृतस्या-
नन्तरं पाष्ण्या कशया वा तुदति ते तव ता तानि सर्वाणि अध्वरेषु
यागेषु ब्रह्मणा सूदयामि क्षारयामि आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः अध्वरेषु हविषः हविः आज्यादिकं घृचेव घृचा यथा
सूदयति तद्वत् पकं ता इति पदं पादपूरणम् ॥ ४० ॥

ऋतुः । या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ता ता पिण्डानां प्रजु होम्यग्नौ ॥ ४२ ॥

(१) एकस्त्वष्टुः । एकः । अश्वस्य विशस्ता विशसिता संवत्सरः । तदुक्तम् संवत्सरस्य तेजसेति त्वष्टुः आदित्यादुत्पन्नस्याश्वस्य तदुक्तम् सूर्यादश्वं वसवो निरतिष्ठदिति । द्वा यन्तारा । द्वौ नियन्तारौ अहोरात्रौ धावापृथिव्यौ वा भवतः । तथ ऋतुः द्वितीयो मासानां नियन्तेति शेषः । एवमश्वस्य विशसितान् उक्त्वा अथेदानीं स्वकीयं कर्माध्वर्युराह । या ते यानि तव हे अश्व गात्राणामद्भानाम् ऋतुथा ऋतावृत्तौ कालेकाले बन्धनानि कृणोमि करोमि । ता ता तानि तानि पिण्डानां मांसपिण्डानां मध्ये प्रजुहोमि प्रहानानुरोधेन जुहोमि । अग्नौ ॥ ४२ ॥

अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्त्ता एकः ऋतुः । कीदृशस्याश्वस्य त्वष्टुः दीप्तस्य । ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापातिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः शसस्त्वृच् । तथा यन्तारा यन्तारौ नियमकर्त्तारौ द्वा द्वौ धावापृथि-

(१) अयं पाठक्रमः धाराणसी० लिपितपु० अस्ति-मुम्बईमुद्रितपुस्तके नास्ति * तथा हि * एकस्त्वष्टुः । त्वष्टुः त्वष्टुः संवत्सरः तदुक्तं " संवत्सरस्य तेजसेति " त्वष्टुरादित्यादुत्पन्नस्याश्वस्य तदुक्तं ' सूर्यादश्वं वसवो निरतिष्ठदिति ' यद्वा त्वष्टुः दीप्तस्याश्वस्य विशस्ता विशसनकर्त्ता एकः एक ऋतुः ऋतूपलक्षितः कालात्मा तस्यैव तस्यैव सर्वेषामपि । पर्यवसितत्वात् तथा द्वौ यन्तारौ यमितारौ अहोरात्रदेवौ धावापृथिव्यौ भवतः तथ ऋतुरित्यत्र अन्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्यं च । एवमश्वस्य विशसितार उक्त्वा -अथाध्वर्युः स्वकीयं कर्माह हे अश्व ते तव गात्राणां अद्भानि हृदयादीनि ऋतुथा काले काले कृणोमि छिनत्सि सम्पाह्वयामि पिण्डानां मांसपिण्डानां मध्ये ता ता तानि तानि प्रजातानुरोधेनाग्नौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण द्रुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

व्यभिमानिदेवौ भवतः तयोरेव सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भावः ।
 तथा ऋनुः अत्र ऋत्यक इति (पा० ६, १, १२८) ह्रस्वप्रकृतिभावौ ।
 एवमद्वयस्य विशासित्वयन्तृनुक्ताध्वर्युः स्वकर्माह हे अश्व ! ते तव
 गात्राणां पिण्डानां गात्रसम्बन्धिनां मासपिण्डानां या यानि अङ्गानि
 महं कृणोमि हन्मि छिनक्षि कृष् यधे स्वादिः ऋतुया ऋतौ ऋतूप-
 लक्षिते घसन्तादियज्ञकाले ता-ता तानि-तान्यङ्गानि अग्नौ प्रवृद्धोमि
 प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

मा त्वां तपत् प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधिति-
 स्तन्व आतिष्ठिपत्ते । मा ते गृध्नुरविशस्तातिहायं
 छिद्रा गात्राण्यासिना मिथुं कः ॥ ४३ ॥

(१) मा त्वा तपत् । मा त्वान्तपत् । त्वाशब्देनात्र विज्ञा-
 नात्प्रोच्यते सुखदुःखयोर्भोक्ता प्रिय आत्मा प्राण उक्तः । स
 हि श्रुतौ प्रियमित्येतदुपासीतेत्युक्तः । देवानाम् पियन्तम् देव-
 लोकगमनप्रवृत्तं सन्तम् । मा च स्वधितिः शस्त्रन्तन्वः शरीर-
 स्य अतिष्ठिपत् अस्यापयत् एकादशमवदानभूतम् ते तव । मा
 च ते तव गृध्नुः मांसग्रहणे गर्दा लुब्धः । अविशस्ता विशमने

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बईमुद्रित
 पुस्तके नास्ति । मा त्वा । हे अश्व त्वामपियन्तं देवान् प्रति गच्छ-
 न्तं प्रियः आत्मा भोगायतनत्वात्तव प्रियतमो देहो मा तपत् तप्तं मा
 कार्पीत् वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः त्वाशब्देनात्र विज्ञाना-
 त्प्रोच्यते स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा अतिष्ठिपत्
 त्वयि चिरं स्थितानि मा कार्पीत् । स्यापयतेर्लुङि तिष्ठतेपिदितात्वं
 गृध्नुः केवलमांसग्रहणेच्छुः अविशस्ता विशसने अकुशलः शमिता-
 नि तव गात्राणि अतिहाय न्यूनातिरेकभावेण तत्तद्गमतिक्रम्य मध्ये
 मियु मिथ्याः अन्ययम् असिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक् छिद्रानि मा
 कः मा कार्पीत् करोतेर्लुङि । मन्त्र 'घसेति' च्छेर्लुक् गुणे ह्रस्वपा-
 द्भ्य इति तिपो लोपः ॥ ४३ ॥

अकुशलः । अतिहाय अतिक्रम्य । छिद्रा छिद्राणि गात्राणि
असिना मिथु कः मिथ्या अकार्षीत् ॥ ४३ ॥

हे अदव ! म्रियः बह्वभो भोगायतनत्वात् तथात्मा देहः त्वा-
मा तपत् तप्तं दुःखितं मा कार्षीत् तव देहवियोगजनिता व्यथा मा
भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते । किम्भूतं त्वाम् अपियन्तम् अये-
तीत्यपियन् तम् देवलोकं गच्छन्तं अपिपूर्वादेतेः शश्वप्रत्ययः ।
किञ्च स्याधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अह्नानि मा आतिष्ठिषत् मा
स्थापयतु सर्वाणि छित्वा देवेभ्यो ददत्वित्यर्थः । तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य
लुङि चङि तिष्ठतेरिदिति (पा० ७, ४, ५) इकारे एते द्वित्यादि ।
किञ्च शमिता ते तव गात्राणि अह्नानि अतिहाय त्यक्त्वा शास्त्रोक्त-
क्रमं त्यक्त्वा असिना शासेन मिथु मिथ्या छिद्रा छिद्राणि अपयच्छि-
द्रानि मा कः मा कार्षीत् करोतेलुङि मन्त्रे घसहरेत्यादिना (पा०
२, ४, ८०) च्लेलुङ्क् गुणे हल्ङघाधिति (पा० ६. १, ६८) तिपो
लोपे विसर्गः । मिथु इति मिथ्यार्थेऽन्ययम् संहितायां दीर्घः । षी-
दशः शमिता गृध्नुः गृध्यतीति गृध्नुः लुङ्घः केवलं मांसग्रहणेऽप्यु-
अतः एवाविशस्ता न विशेषेण शसति हिनस्ति अविशस्ता विश-
सने अकुशलः अत एवान्यथा मा छिदत् सम्यगवदानानि करोत्वि-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिप्यसि देवाः ॥ इदेधि
पथिभिः सुगेभिः । हरीं ते युञ्जा पृषती अभूतामुषी-
स्थाद्वाजी धुरि रासंभस्य ॥ ४४ ॥

(१) न वै । न वा उ एतदिति व्याख्यातम् । अन्यच्च हरीन्द्रा-

(१) अयं पाठक्रमः धाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बई मुद्रित
पुस्तके नास्ति । न वै । न वा उ नैव खलु एतन्म्रियसे वै एवार्थे उ
अवधारणे नैवेदानीम् इतराद्वयन्मृतो भवसि देवत्वप्राप्तेर्विद्यमा-
णत्वात् अत एव न रिप्यसि न हिंसस्ये व्यर्थं हिंसाया अभावात् ।
ननु प्रत्यक्षतः मृतिरवयवनाशश्च दृश्यते कथमेवमुच्यत इति चेत्
उच्यते । सुगेभिः शोभनगमनसाधनैः पथिभिर्माणैः देवयानलक्षणैः

श्वौ ते तव । युञ्जा योजनाहो वोढारौ प्रतिधुरौ अभूताम्
 पृपती च मरुतां संवन्धिनावश्वौ प्रतिधुरावभूताम् । तदुक्तम्
 अश्वरथयाने युञ्जन्त्यश्वकाम्या हरी इति । एभिर्दिव्यैस्त्वं
 समानं लोकं संज्ञात इत्यभिप्रायः । एनमुपश्रुत्य स्वयमेव
 उपास्थात् उपस्थितः वाजी धुरि रासभस्य अश्विसवन्धिनः ।
 रासभावन्धिनोरित्यादिष्ट प्रयोजनम् ॥ ४४ ॥

वै एवार्ये उ अवधारणे हे अश्व ! त्वमेतन्नैव प्रियसे इतरा
 श्वयत् मृतो न भवसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अत एव न रिष्य
 सि हिंस्यसे व्यर्थाहसाया अभावात् रिपतेर्यकि परस्मैपदमापम् ।
 ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह
 सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगा. ते सुगंभि सुगे साधुगमनै पथि
 भिर्मागं देवयानरूपै देवान् इत् एपि देवानेव गच्छसि अतो यु
 क्ता महुक्तिः । कथं देवान् प्रति गमनम् तत्राह हे अश्व ! ते तव
 हरी इन्द्राश्वौ युञ्जा युञ्जो रथे युक्तौ अभूतां भविष्यत आशंसायां
 मूनवद्येति (पा० ३, ३, १३२) भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे । हरी
 इन्द्रस्येति यास्क. (निघ० १, १५, १) तथा पृपती मरुतां वाह-
 नभूते तवं युञ्जा अभूताम् पृपत्या मरुतामिति (निघ० १, १५, २) ।
 युङ्कस्ते युञ्जो ऋत्विग्दधृगित्यादिना (पा० ३, २, ५९) किन्
 देवान् इदेपि देवानेव प्राप्नोपि अतो युक्तौपोक्तिः । केः साधनैरिति-
 तत्राह ते त्वां यत् हरी एतन्नामानाविन्द्रस्याश्वौ ते तव युञ्जा
 रथे युक्तौ अभूतां भविष्यत आशंसारूपत्वाद्भूतार्थनिर्देशः । हरी
 इन्द्रस्यति निरुक्त तथा पृपती मरुतां वाहनभूतौ युञ्जा अभूतां
 युक्तौ भविष्यत । पृपत्या मरुतामिति निरुक्त युजे ऋत्विग्दधृ
 गित्यादिनां किन् युजेरसमासे इति नुम् । सुपां सुलुगित्याकार ।
 तथा रासभस्य अश्ववाहनस्य एतन्नामरुस्याश्वस्य धुरि स्थाने
 वर्तमान कश्चिद्वाजी उपास्थात् उपस्थास्येति चहतीत्यर्थः । गच्छ.
 रासभस्य भानार्धूरि वर्तमान युक्तौ वाजी अश्वम् उपस्थास्यति ।
 देवत्व गच्छतस्तव गमनाय इन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि प्रेषयन्ती
 त्यर्थः । यद्वा तत्तद्देवभावमापन्नं त्वा तानि वाहनानि वहन्ति ॥ ४४ ॥

किन्प्रत्ययस्य कुरिति (पा० ८, २, ६२) कुत्वम् युजेस्समासे इति (पा० ७, १, ७१) नुम् सुपां सुलुगिति (पा० ७, १, ३९) विभक्तेरात्यम् । किञ्च रासमस्याश्विवाहनस्य धुरि अश्विवाहनस्थाने वाजी कश्चिदश्वः उपास्थात् उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य तत्र वहनाय इन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः । यद्वा तत्तदेवभावं प्राप्तं त्र्यं तानि तानि वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंसः पुत्राँश्च । उत विश्वापुषं रयिम् । अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनताँहविष्मान् ॥ ४५ ॥

(१) इदानीं याञ्जा । सुगव्यन्नः । शोभनगव्यं नोऽस्माकं वाजी कृणोतु करोतु । स्वश्व्यं शोभनाश्वश्च करोतु । पुंसः पुत्रान्करोतु । दुहितरः पुत्राश्च पुत्रसन्देहोच्यन्ते इत्यती विशेषणं पुंस इति । उत अपि च विश्वापुषम् सर्वस्य पोषकं रयिन्धनं करोतु । किञ्च अनागाः अनपराधम् त्वञ्च । नोऽस्माकम् अदितिर्देवमाता च करोतु । नैघण्टुको वा अदितिशब्दः । अ-

(१) वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई० पुस्तकालयास्ति तथा हि-इदानीं याञ्जा सुगव्यं नः वाजी नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनगोसमूहं कृणोतु करोतु ' अल्लगोरथादिति ' समूहार्थे यः । तथा स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहं च करोतु । तथा पुंसः पुत्रान् पुत्रशब्दः स्वपुत्रपत्यसाधारणः अतः पुत्रपत्यानीत्यर्थः । यद्वा पुंसो वन्धादीन् पुत्रान् पुत्ररक्षकान् अत्मजान् पुत्रपत्यानि स्वपत्यानीत्यर्थः । उत २ पि विश्वापुषः विश्वपोषणसमर्थं रयिं धनं च करोतु संहितायां दीर्घः । किञ्च अदितिरदीनोऽश्वः नोऽस्माकम् अनागास्त्वं सर्वतां निष्पापत्वं कृणोतु उक्ता तां फलानां पापक्षयानाये असम्भवदपापत्वं प्रार्थ्यं ते किञ्च हविष्मान् हविभूताघवोऽश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं दत्ते तेजो वा वनतां करोतु करोत्यर्थो वनति ॥ ४५ ॥

नागास्त्वं नः अदितिः अदीनोऽश्वः करोतु । किञ्च । क्षत्रं
नोऽस्माकं वनताम् । करोत्यर्थे वनतिः । करोतु । हविष्मान् ।
अश्वः । सर्वे अश्वावयवाः हवींषि ॥ ४५ ॥

इदानीं याच्ञा क्रियते । धाजी देवत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं
सुगन्धं शोभनं गोसमूहं कृणोतु गवां समूहो गव्यम् खलगोरथा-
दिति (पा० ४, २, ५०) यत्प्रत्ययः शोभनं गव्यं सुगव्यम् । तथा
स्वद्वयं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्व्यम् केशादवेति (पा० ४, २,
४८) विकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्व्यं स्वद्वयम् । तथा पुंसः पुत्रान्
करोतु पुत्रशब्दाऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः
पुरुपार्थसाधकान् पुत्रान् करोतु।उतापि च रयिं धनं करोतु । कीदृशं
रयिं विश्वपुपम् पुष्पाति पुपः इगुपधेति (पा० ३, १, १३५) कप्रत्ययः
विश्वस्य सर्वस्य पुपस्तम् सर्वजनपोषणसमर्थं धनं करोत्वित्यर्थः
संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किञ्च नोऽस्माकमनागस्त्वं करोतु
नास्ति आगः अपराधः पापरूपो यस्य सोऽनागाः तस्य भावोऽना-
गस्त्वम् दीर्घदृष्टान्दसः निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफला-
प्राप्तेः । किञ्च अश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं क्षतत्राणं बलं पराभवाद्रक्षणं वा
करोतु । कीदृशोऽश्वः अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा य-
स्य सः । हविष्मान् हविरस्यास्ति हविष्मान् तदस्यास्तीति (पा० ५,
२, ९४) मतुप् हविर्भूतावयवः यद्वा देवत्वाप्त्या हविष्मान् । ईदृशो
ऽश्वो नः क्षत्रं वनतां करोतु वनतिः करोत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इमा नु कं भुवना सीपधामेन्द्रंश्च विश्वे च दे-
वाः । आदित्यैरिन्द्रः सर्गणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजा-
करत् यज्ञं च नस्तन्वुं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह
सीपधाति ॥ ४६ ॥

(१) इमा नु । पद् द्विपदाः विराजः निस्रो वैश्वदेव्यस्तिस्त्र

(१) अर्थे पाठक्रमः धारणसी० लिखितपु० अस्ति-नुग्धरंमु-
द्रितपु० नास्ति । तथा हि । इमा नु पद्द्विपदा विराजस्तिस्त्रो वैश्वदे-

आग्नेय्यः । द्विपदा उत्तमा जुहोतीति श्रुतिः । नु-कम् इति-नि-
पातावनर्थकौ इमानि भुवनानि भूतजातानि । सीपधाम साधयाम
वयम् । ततोऽनन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्यवान् विश्वे च देवाः आदि-
त्यैः सहितः इन्द्रः सगणः मरुद्भिश्च सहितः अस्मभ्यमस्माकं
भेषजा भेषजानि करत्करोतु । किञ्च यज्ञश्च नोऽस्माकं तन्वश्च
शरीरश्च आदित्यैः सह इन्द्रः सीपधाति साधयतु वश्यं करोतु ॥ ४६ ॥

का० (२०, ८, १२) इमा नु कमिति च द्विपदा । अयस्मयपात्रेणा-
श्वलोहितहोमानन्तरमिमा नु कमित्याद्याः पद् द्विपदा जुहोति ।
कण्डिकाद्वयस्य पडधानि सन्ति तैः पडाहुर्ताजुहोतीति सूत्रार्थः ॥
द्विपदाच्छन्द्रस्का विश्वदेवदेवत्या आप्यपुत्रभुवनदृष्टास्तिम्र क्र-
चः । नु कम् एतौ निपातौ पादपूरणौ इमा इमानि भुवना भुवना-
नि भूतजातानि, वयं सीपधाम साधयामः वशीकुर्म इत्यर्थः सा-
धयतेर्लुङि उत्तमवहुवचने रूपम् अडभाव आप्यं । किञ्च इन्द्रः इदि,
परमैश्वर्यं ऐश्वर्यवान् सगणो निजगणैः परिवारं सहित इन्द्रो,
देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एतेनपञ्चाश-
त्संख्यैश्च सहिता अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि साधयानि हितानि,
कर्तुं कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवन्तिवत्यर्थः किञ्च
इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेधं तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रा-
दिकां च सीपधाति साधयतु वशीकरोत्वित्यर्थः । नोरोगाः सपुत्रा
वयं यज्ञं सम्यक् कुर्म इति भावः ॥ ४६ ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरु-

व्यस्तिस्र आग्नेय्यः द्विपदा उत्तमा जुहोतीति श्रुतिः । नु कम् इत्य-
नर्थकौ वयम् इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि सीपधाम
साधयाम साधयतेर्लुङि उत्तमवहुवचनम् अडभाव आप्यं । ततो-
ऽनन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्यवान् विश्वे देवाः आदित्यैर्मरुद्भिश्च स-
हितः सगणः इन्द्रः अस्मभ्यं भेषजानि करत्करोतु यद्यं नोऽस्मा-
कं तन्वं शरीरं प्रजां च आदित्यैः सह इन्द्रः सीपधाति साधय-
तु । वश्यं करोतु ॥ ४६ ॥

ध्यः । वसुराग्निर्वसुंश्रवा अच्छानक्षि शुभत्तमंरयि
दाः । तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः मूत्राय नूनमीमहे स-
न्विभ्यः ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीषायं वाजसनेयिसंहितायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अग्ने त्वन्न इति व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

तिम्नो द्विपदा व्याख्याताः (३, २५—२६) ॥ समिद्धो अन्न-
(२९, १) आश्वमेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र - हात्रे तन्मन्त्राणां ।
विनियोगः ॥ समाप्तोऽश्वमेधः सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महाधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५ ॥

पृथ्विंशोऽध्यायः ।

अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमतामदः ।
 वायुश्चान्तरिक्षश्च संनते ते मे संनमतामदः । आदि-
 त्यश्च द्यौश्च संनते ते मे संनमतामदः । आपश्च वरु-
 णश्च संनते ते मे संनमतामदः । सप्त सप्तसदो अष्टमी
 मृतसाधनी । सकामाँः॥ अद्यनस्कुरु संज्ञानमस्तु मे-
 ऽमुना ॥ १ ॥

(१) इषे त्वेति प्रारभ्य दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रपशुचातुर्मा

(१) अत्र चाराणसंस्थितजर्णयसकृतपाठशालीर्याञ्चमा
 प्यलिखितपुस्तकसमताऽय पाठनम मुम्बईमुद्रितपुस्तके नास्ति ।
 तथा हि- इष त्वेति प्रारभ्य दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रपशुचातुर्मास्या
 ग्निष्टोमराजपेयराजसुष्याग्निषोत्रामप्यद्यमेधपुरुषमेधपितृमेधप्रचार्यो
 पनिगत्सम्यद्धा मन्त्रा व्याख्यास्ते इहोच्यन्ते अत्र च य यत्र
 सम्यद्धामन्त्रास्तेषा तदेवार्थम् । असम्यद्धानाम् आदित्य पर
 आदित्यानामानि यज्ञर्षाति वा आहुयिति" श्रुति । याज्ञवल्क्यो
 वा "याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते इति श्रुत । अविनियुक्ताना । मन्त्रा
 णां लोङ्गिको विनियोग लिङ्ग प्रकाशनसामर्थ्यमुच्यते । यो हि य
 मर्थं वदितु समर्थ स तत्र श्रुत्या विनियुयते । तद्यथा अग्निश्च पृथि-
 वी चेति । सप्त सप्ततिमन्त्रा अग्निश्च पृथिवी च संनमन सप्तति
 प्रहोमाद्य आनुकूत्येन प्रवृत्ति । अग्निपृथिव्यौ सम्मोकार्थं सङ्गते
 यस्मादतो प्रथमीति । अग्निपृथिव्यां मे मम अद अमुक संनमता
 अत्र णिचो लोपदच्छान्दस संनमयतां वशवर्तिनं वृत्तामित्यर्थः ।
 अद इति पुरुषादेविशेषनामोपलक्षणम् द्वितीयान्त चोपलक्षयति
 कर्मभावात् । एवमुत्तरेऽपि योज्य वायुस्तवान्तरिक्ष च आदित्य
 च द्यौश्च आपश्च वरुणश्च सप्तसप्तसद परपत्नोच्यते । यस्य तत्र
 सप्त सप्त सप्त सप्तदनानि प्रवृत्तानीत्येव अग्निपृथिवीव्याप्यन्तरि

स्याऽग्निष्टोमवाजपेयराजमूयाग्निर्सौत्रामण्यश्वमेधसम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याताः । नामारयातोपसर्गनिपातजानिता वाक्यार्थाश्च । अथेदानीं खिलान्प्रनुक्रामिष्यामः । अग्निष्टोमाग्निर्सौत्रामण्यश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधपितृमेधप्रवर्ग्योपनिषत्संबद्धा मन्त्रा व्याख्याताः तद्दोच्यन्ते । अत्र च ये अत्र संबद्धा मन्त्रस्तेषां तदेवार्पणम् । असंबद्धानान्तु आदित्य एव । आदित्यानीमानि यजूंषीति वा आहुरिति श्रुतेः । याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येनारयावन्त इति श्रुतेः । अविनियुक्तानां मन्त्राणां लैङ्गिको विनियोगः तद्यथा अग्निश्च पृथिवी चेति सप्त सन्नतिमन्त्रा । लिङ्गं नाम प्रकाशनसामर्थ्यमुच्यते । यो हि यमर्थं वदितुं समर्थः स तत्र श्रुत्या विनियुज्यते । अग्निश्च पृथिवी च सन्नते । सन्न नं सन्नतिः प्रह्वीभावः । आनुकूल्येन प्रवृत्तिः । अग्निश्च पृथिवी च संभोगार्थं संनमते यस्माद्गतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यां मे मम सन्नमताम् । अत्र णिचो लोपदण्डसः । सन्नमयता वशवर्तिनङ्कुरुतामित्यर्थः । अद् इति पुरुषादेर्विशेषनामोपलक्षणम् द्वितीयान्तं चोपलक्षयति कर्मभावात् । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । वायुश्चान्तरिक्षश्च

क्षादित्यतुलोकास्तुत्पन्नान्तानि । तत्र सत ससद् अष्टमी भूतसाधनां पृथिवी बभूव भूतानां साधयित्री । न हि पृथिवीमन्तरेण भूतानां तुत्पात्तिरस्ति ततश्च प्रार्थ्यसे अध्वनो मार्गान् सक्रामान् कुरु । यद् हि तैर्लभ्यते तदा मार्गान् सक्रामा स्यु मे मम अनुना विशेषनामाभिप्रायमेतत् । सज्ञानं सद्गतं ज्ञानं चास्तु विज्ञानात्मा बोध्यते । यस्य तत्र सत ससद् पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च अष्टमी भूतसाधनां भूतप्रशक्तिकरी वाक् अध्वन मम सक्रामान् कुरु अमुना मे सज्ञानम् अस्तु ॥ १ ॥

आदित्यश्च द्यौश्च आपश्च वरुणश्च । सप्त सप्तसदः ।
 परमात्मोच्यते । यस्य तत्र सप्त संसदः सप्त संसदानि
 प्रकृतानीत्येवम् अग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यधुलोऽम्बुवरु
 णान्तानि । यस्य च तत्र अष्टमी धभूव भूतानां साय
 नी पृथिवी । नहि पृथिवीमन्तरेण भूतानामुत्पत्तिरस्ति ।
 तत्त्वं प्रार्थ्यसे । सकामान् अध्वन कुरु सकामान्मार्गान्
 अस्माकं कुरु । यदा हि तैर्लभ्यते तदा सकामा मार्गा
 स्युः । संज्ञानश्च सद्गतश्च ज्ञानम् अस्तु मे मम अमुना
 । विशेषनामाभिप्रायमेतत् । विज्ञानात्मा बोध्यते । यस्य
 तत्र सप्तसदः । मनश्च बुद्धिश्च पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 अष्टमी च वाक् भूतसाधनी भूतप्रज्ञातिकरी । तन्त्वां ध्रवीमि
 सकामान् अध्वनः कुरु अस्माकम् संज्ञानं च । अस्तु ।
 मे मम अमुना ॥ १ ॥

इषे त्रेत्याख्य दर्शपीर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थानपशुवा
 तुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यइरमेधसम्बद्धा मन्त्रा
 ध्याप्याताः । इदानीं खिल्यान्युच्यन्ते क्वचिद्विनियोगानुक्ते । तेषां
 विवस्वानृषिरन्यस्यानुक्ते आदित्यानीमानि यजूषि ध्याप्यायन्त
 इति श्रुते (बृहदारण्य ५, ७ ३३) याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येन
 ध्याप्यायन्त इति श्रुते ॥ अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यजूषि । च
 तत्र ऋगायत्र्य । सप्त सप्तसदः आसुर्यनुष्टुप् । सकामान् प्राजाप
 त्यानुष्टुप् यथेभाम् ग्राह्णी गायत्री ॥ अग्निश्च पृथिवी च सप्तत स
 ष्टमन सप्ततम् आनुकृत्येन प्रवृत्ति अग्निपृथिव्यौ भोगाय सद्गत
 यतो ध्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममाद् अमुकं सप्तमताम् सप्तम
 यता वशवर्त्तिन कुरुतामित्यर्थ । अद् इति पुरुषादेर्नाम द्वितीया-
 न्त प्रयोज्यम् (छन्दस्युभयधेति (पा० ३, ४, ११७) शपोऽध्याधं
 धातुरूचाणेरानिटीति (पा० ६, ४, ५१) णिचो लोप सप्तमतामि
 त्यत्र । एधमुत्तरेऽपि मन्त्रेषु योज्यम् । पायुरन्नग्निश्च च सप्ततै तै

ममामुकं सन्नमयताम् । आदित्यः द्यौश्च सन्नते ते म० । आपश्च ध-
रुणश्च सन्नते ते म० ॥ परमात्मानं प्रत्युच्यते हे स्वामिन् ! यस्य
तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवाय्वन्तरिक्षादि-
त्यद्युलोकाम्बुवरुणाण्यानि तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी भूतानि
साधयति भूतसाधनी भूमिं विना भूतोत्पत्तेरभावात् अतः सर्वा-
धिष्ठानभूतस्त्वमध्वनो मार्गान् सकामान् कुरु येषु मार्गेषु मया
गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्त्वित्यर्थः । किञ्च मे ममामुना
देवदत्तादिना संज्ञानं सङ्गतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु ॥ विशा-
नात्मा वोच्यते यस्य तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धि-
श्चेति सप्तार्थतनानि अष्टमी भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरो-
ति भूतसाधनी वाक् स त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान् कुरु ममुना
सह मे संज्ञानं सङ्गतमस्तु ॥ १ ॥

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः । ब्रह्म-
राजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय ।
प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः
समृध्यतामुप मादो नमतु ॥ २ ॥

(१) यथेमाम् । यथा इमां वाचं कल्याणीम्

(१)अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा यथेमाम् । यथा अहम् इमां कल्याणीम् अनुद्वेगकरि
वाच दीयतां भुज्यतामित्येवमादिकाम् आवदानि जनेभ्योऽर्थाय के
ते जना इत्याह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय च शूद्राय
अर्याय वैश्याय स्वाय आत्मीयाय अरणाय चारणोऽपगतोदकःप-
र इत्यर्थः । आवदानीति सर्वत्र सम्यध्यते प्रियो देवानाम् अथ
सानरहिता अनुष्टुप् । यथेमां वाचामिति यथायोगादत्र तथाशब्दो-
ऽध्याहृतव्यः । तथा तेन प्रकारेण अहं देवानां प्रियो भूयासम् द-
क्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च इह अस्मिन्नेव काले प्रियो भूयासम् अ-
र्थं मे कामः समृध्यताम् अयमिति कामनामग्रहणम् । तद्यथा प्रा-

अनुद्वेजिनीम् दीयतां भुज्यतामिष्यैवमादिकाम् । आवदानि । जनेभ्यो ऽर्थाय । के ते जना इत्यत आह । ब्रह्मराजन्याभ्याम् ब्राह्मणाय राजन्याय च शूद्राय च अर्थाय च अर्यो वैश्यः । स्वाय चात्मीयाय च अरणाय च । अरणः अपगतोदकः पर इत्यर्थः । आवदानीति सर्वत्र संबध्यते ॥ प्रियो देवानाम् । अवसानरहितानुष्टुप् । यथेमां वाचमिति यथाशब्दयोगात्तथाशब्दो ऽत्राध्याहर्तव्यः । तथा तेन प्रकारेण प्रियो देवानां भूयासम् । दक्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च इहास्मिन्नेव काले प्रियो भूयासम् अयमिति कामनामग्रहणम् । तद्यथा अयं ग्रामलाभकामः अस्मै मे समृध्यताम् । किं च उप मा अदः नमतु । अद इति यः काम इष्यते स उच्यते । तद्यथा उपनमतु मां प्रति देवदत्तः ॥ २ ॥

इमां कल्याणीमनुद्वेगकरां वाचमहं यथा यतः आवदानि सर्वतो ग्रथामि दीयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि । केभ्यस्तदाह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च शूद्राय अर्थाय वैश्याय स्वायात्मीयाय अरणाय पराय अरणोऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्धरहितः । शत्रुरिति वा ॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितानुष्टुप् लौगाक्षिष्ट्या । यथेति पूर्वोक्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः दातुश्च प्रियः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः । किञ्च मे ममायं कामः समृध्यतां सफलो भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलाभकामो मे सम्पद्यतामित्यर्थः किञ्च अदो मा मामुपनमतु अद इति इष्टनामग्रहणम् देवदत्तादि मां प्रीणयतु ॥ २ ॥

मलाभकामोऽसौ समृध्यतां । किञ्च अदो मामुपनमतु । अद इति इष्ट उच्यते । तद्यथा उपनमतु मां प्रति देवदत्तः ॥ २ ॥

वृहस्पतये त्वा । स्थापनमन्त्रः ॥ ३ ॥

ब्रह्मदेवत्या त्रिष्टुप् गृहसमदृष्टा वृहस्पतिसधे बार्हस्पत्यग्रहणेऽस्या सोपयामाया विनियोगः श्रुतात् सत्यात् हे श्रुतप्रजात । ब्रह्मण सकाशात् प्रजात प्रकृष्ट जात जन्म यस्य श्रुतप्रजात हे वृहस्पते वृहता घेदानां पते पालक । चित्र नानाविधं तत् इवि, णमस्मासु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थ । तत्किम् अर्थ्यं स्वामी यद्जनमर्हति अर्हति पूजयति लेटोऽडाटाविति (पा० ३, ४, ९४) आडागम अर्थ्यं स्वामिवैदययोरिति (पा० ३, १, १०३) अर्थ्यशब्द स्वामिन्यन्तोदात्त घेदये आद्युदात्त ईद्वरयोग्य धन देहीत्यर्थ । यद्जन जनेषु लोकेषु विभाति विविध शोभते । कीदृश धनं शुभत् घोः कान्तिरस्यास्ति शुभत् दिव उच्चेति (पा० ६, १, १३१) उकार । मनुमत् क्रतवो यज्ञा विद्यन्ते येन तत् येन यज्ञा क्रियन्ते तादृश धन देहीत्यर्थ । यत् धन शयसा घलेन दीव यत् दापयति प्रापयति धा धनान्तरम् तद्जन देहीत्यर्थ वय दान गतिर्हिंसादानेषु अस्माणिजन्तात्त्रुडि रूपम् अडभाय आर्यं ॥ उप यामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृहामि । स्थापयति एष ते यानि स्थानम् वृहस्पतये त्वां सादयामि ॥ ३ ॥

इन्द्र गोमन्निहापाहि पिया सोमश् शतक्रतो ।
विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा गोमते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ४ ॥

(१) इन्द्र गोमन् । द्वाभ्यां गायत्रीभ्यामिन्द्राय गोमते

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठकम मुग्धर् मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा इन्द्र गोमन्द्वाभ्या गायत्रीभ्यां इन्द्राय गोमते ब्रह्मो गृह्यते गोसय आदित्यस्यार्पे यान्नवल्क्यस्य धा हे इन्द्र हे गोमन् गोमन् गोभि धेनुभि सयुक्त स्तुतिभिर्वा इह यज्ञे आयाहि आगच्छ आगत्य च हे शतक्रतो बहुकर्मन् सोम पिय । किम्भूत सोम विद्यद्भिर्ग्रावभि सुतम् अभिपुतम् विशेषेण चन्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्त ते । दो अवखण्डने । अस्य शतरि विद्यन्त इति रूपम् । उप० । गोमते इन्द्राय त्वा गृहामि सादयति एष ते ॥ ४ ॥

ग्रहो गृह्यते गोसवे । आदिच्यस्यार्पं याज्ञवल्क्यस्य वा । हे
इन्द्र गोमन् । गोभिः संयुक्त । स्तुतिभिर्वा । इह यज्ञे आयाहि
आगच्छ एत्य च पिव सोमम् हे शतक्रतो बहुकर्मन् कथंभूतं
सोमम् विद्यभिर्ग्रावभिः सुतम् दो अवखण्डने । अस्य शतरि
विद्यन्त इति रूपम् तैः विद्यद्भिः विशेषेणावखण्डयाद्भिः ग्रावभिः
सुतमभिषुतं सोमम् ॥ उपयामगृहीतो ऽसीन्द्राय त्वा गोमते
गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते सादयामि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रदेवत्ये गायत्र्यौ ! रम्याक्षिदृष्टे गोसवे यज्ञे ग्रह ग्रहणे
नियुक्ते सोपयामे । शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतुः हे शत-
क्रतो ! हे इन्द्र ! हे गोमन् ! गावो धेनवः स्तुतयः किरणा वा वि-
द्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगच्छ सोमं च पिव
अचोऽतस्तिड इति (पा० ६, ३, १३५) दीर्घः । कीदृशं सोमं प्रा-
घभिः सुतमश्मभिरभिषुतम् कीदृशैर्ग्रावभिः विद्यद्भिः विशेषेण घ-
न्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः तैः दो अवखण्डने दिवादित्वाच्छयन्
शतरि ओतः श्यनीति (पा० ७, ३, ७१) ओकारलोपः ॥ उपया०
गोमते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते० ॥ ४ ॥

इन्द्रायाहि वृत्रहन् पिवा सोमं शतक्रतो । गो-
मद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
गोमते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ५ ॥

(१) इन्द्रायाहि । हे इन्द्र आगच्छ हे वृत्रहन् । वृत्रस्य
हन्तः एत्य च सोमम्पिब हे शतक्रतो बहुकर्मन् । कथंभूतं सोमम् ।
गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः । ग्राह्यासंयुतैर्वा अंशुवचनो वा गोशब्दः ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा इन्द्रायाहि हे इन्द्र हे वृत्रहन् हे शतक्रतो त्वम्
आयाहि । सत्यं च सोमं पिव किंसोमं । गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः
प्राघभिः सुतम् । उप० ॥ ५ ॥

ग्रावभिः सुतमभिपुतम् उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

घृत्रं दैत्यं हन्ति घृत्रहा शतं क्रतवो मप्ता यस्य स शतक्रतुः । हे घृत्रहन् । हे शतक्रतो । हे इन्द्र । त्वमायाहि आगच्छ सोमं च पिब । कीदृशं सोमं ग्रावभिः सुतम् । कीदृशं ग्रावभिः गोमद्भिः गोः स्तुति-
विद्यते येषां ते गोमन्तस्त्रैः ॥ उप० एष ते० व्याख्याते ॥ ५ ॥

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिपस्पतिम् । अ-
जस्रं घर्ममीमहे ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानरायं त्वा
एष ते योनिर्वैश्वानरायं त्वा ॥ ६ ॥

(१) ऋतावानम् । तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोरुचः गाय-
त्रीष्टुप्गायत्र्यः । अधस्तन एव ऋपिः । ऋतावानं सत्य
घृतं यज्ञवन्तमुदकवन्तं वा वैश्वानरम् ऋतस्य वा । उदक-
स्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ज्योतिपश्च पतिम् । अथवा ऋतस्य
सर्वगतस्य ज्योतिपः पतिमधिपतिम् । अजस्रम् अनुपक्षीणं
घर्मम् अपक्षरणं दीप्तं वा ईमहे याचामहे । आयज्ञसमा-
प्तिमिति शेषः सामर्थ्यात् । उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोऽनुवाक्याः । आद्या गायत्री प्रदुराक्षि-
ष्टा । घयं वैश्वानरमीमहे याचामः यज्ञसमाप्तिमिति शेषः ईमहे
वाच्चाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् ऋतावानम् ऋतं सत्यं
यज्ञो जलं वास्यास्ति क्रतवा तम् उन्दसी वनिषी घाच्यायिति (पा०
५, २, १०९ वा० २) अस्त्यर्थे घनप्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः ।

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुभ्यई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा ऋतावानम् । तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोरुचः।गायत्री-
त्रिष्टुप्गायत्र्यः अधस्तन एव ऋपिः। घयं वैश्वानरम् ईमहे याचामहे
यज्ञसमाप्तिमिति शेषः सामर्थ्यात् । किं वैश्वानरम् ऋतावानं सत्य-
घन्तं यज्ञवन्तमुदकवन्तं वा । ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा
ज्योतिपश्च पतिम् । अथवा ऋतस्य सर्वगतस्य ज्योतिपः पतिम्
अजस्रम् अनुपक्षीणं घर्मम् अपक्षरणं दीप्तं वा ॥ ६ ॥

ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् तेजोऽ-
धिष्ठानमित्यर्थः अजस्रं न जस्यति नश्यति अजस्रस्तमनुपक्षीणम्
जसु हिंसायाम् नमिकम्पीति (पा० ३, २, १६७) रप्रत्ययः घर्म घृ
क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति क्षरति जलं घर्मस्तम् दीप्तं वा ॥ उपया० वै-
श्वानराय त्वा गृह्णामि । एष ते० सादयामि ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्यं सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवन-
नामभिःश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वा-
नरो यतते सूर्येण ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वान-
राय त्वा । एषते धोनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ७ ॥

(१) वैश्वानरस्य सुमतौ । द्वितीयः पादः पूर्व व्या-
ख्यायते । यः वैश्वानरः राजा दीप्तः हि कमिति निपातसमा-
हारोऽनर्थः । यश्च वैश्वानरः भुवनानां भूतजातानामभिःश्रीः अ-
भ्याश्रयणीयः सर्वोपकारसामर्थ्यात् । यश्च इतो जातः इतोऽर-
णितः कुतश्चिद्वा उत्पन्नः सन् विश्वमिदं सर्वमिदं विचष्टे अभि-
विपश्यति । यथाद्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण । यश्च वैश्वानरः यतते
स्पर्द्धते सूर्येण सह स्वकीयदीप्त्या तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ
कल्याणमतौ वयं स्यामेति प्रार्थना । उपयामेति समञ्जसम् ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा वैश्वानरस्यातस्य वैश्वानरस्य सुमतौ कल्याणमतौ
वयं स्यामेति प्रार्थना हि कम् इति । निपातद्वयमनर्थकम् । यः भुव-
नानां भूतजातानाम् अभिःश्रीः अभ्याश्रयणीयः सर्वोपकारकसाम-
र्थ्यात् राजा दीप्तिश्च यश्च इतोऽरणितो जातः सन् इदं विश्वं सर्वं
विचष्टे अभिपश्यति यथाद्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण यश्च वैश्वानरः सूर्येण
सह यतते स्पर्द्धते उपयाम० ॥ ७ ॥

मयेम । फं निपातः पादपूरणः । हि यस्माद्धेतोर्वैश्वानरः इतोऽग्नि-
तो जातः उत्पन्नः सन् इदं विदमं सूर्यं विचष्टे कर्मानुरूपं पश्यति
सूर्येण सह यतते स्पर्धते च सूर्यसमतेजा इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः
राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतजातानामभिधीः आप्र-
पणीयः अग्नि समन्तात् धीयते सेव्यतेऽभिधीः कर्मणि क्विप् । उप-
प्य ते उक्ते ॥ ७ ॥

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः । अग्नि-
रूपेण वाहसा ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानरार्य-
त्वा । एष ते योनिर्वैश्वानरार्य त्वा ॥ ८ ॥

(१) वैश्वानरो नः वैश्वानरोऽग्निः नोऽस्मान् ऊतये
अवनाय पालनाय आप्रयातु आगच्छतु परावतः दूरात् । यो
हि दूरादागच्छेत् आगच्छेदप्यसौ समीपादित्यभिप्रायः । केन
आप्रयातु । उक्थेन स्तोमेन । वाहसा वाहनभूतेन । अन्य-
त्रापि स्तोमो वाहन इत्युच्यते । वाहिष्ठो वाहना स्तोम इति ।
उपयामेति समानम् ॥ ८ ॥

गायत्री । नोऽस्माकमृतयेऽवनाय परावतः दूरदेशाद्वैश्वानर-
आ प्रयातु आगच्छतु केन वाहसा वाहनभूतेन उक्थेन स्तोमेन वा-
हिष्ठो वाहनानां स्तोमो दूनो हुतं नरा इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वा-
हनत्वमुक्तम् । उप० पप० उक्ते ॥ ८ ॥

अग्निर्ऋषिः पर्वमानः पार्श्वजन्यः पुरोहितः । त-

(१) अत्र धाराणसो० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा वैश्वानरो नः । वैश्वानरोऽग्निः नोऽस्माकम् ऊतये
अवनाय पालनाय परावतो दूरतः आप्रयातु यो हि दूरादागच्छति स
समीपादागच्छत्येवेति भावः । केन आप्रयातु वाहसा वाहनभूतेन ।
उक्थेन स्तोमेन अन्यत्रापि स्तोमो वाहनमित्युच्यते । वाहिष्ठो
वाहनानां स्तोम इति । उपयाम० ॥ ८ ॥

मीमहे महागयम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा व-
र्चसे ए प ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

(१) अग्निर्ऋषिः । आग्नेयी गायत्री पुरोरुक् ।
ऋषिरुक्तः । यः अग्निः ऋषिः द्रष्टा मन्त्राणाम् पवमानः । इत-
श्चतस्र गच्छन् । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः । चत्वारो व-
र्णा निपादपञ्चमाः पञ्चजनाः । तेषां हि यज्ञाधिकारोऽस्ति ।
पुरोहितः । पुर एनन्दधति यज्ञं कुर्वाणाः । तम् ईमहे याचाम-
हे । महागयम् महान्तं गृहम् । महत्त्वं च गृहस्य द्रव्यनिबन्धन-
म् उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसे इति व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री वसिष्ठमरद्वाजदृष्टा पुरोरुक् । महान् गयः
स्तुतिर्यस्य स महागयो महागृहरूपो वा तमग्निं वयमीमहे याच-
यामः । तं कं योऽग्निर्ऋषिः मन्त्रद्रष्टा । पवमानः पव गतौ पवत इत-
स्ततो गच्छति पवमानः यद्वा पूङ् शोधने पवते शोधयति
पवमानः । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः विप्रादयश्चत्वारो व-
र्णा निपादश्चेति पञ्चजनास्तेषां यज्ञाधिकारयत् पुरोहितः पुरोऽग्ने
हितः स्यापितः दधतेर्निष्ठा ॥ उप० वर्चसे तेजोरूपायाग्नये त्वां
गृहामि । एप० ॥ ९ ॥

महाँ१॥ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी शर्म यच्छतु ।
हन्तुं पाप्मानं योऽस्मान् द्वेषि । उपयामगृहीतोऽसि

(१) अत्रायं पाठक्रमः वाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु० पु०
मास्ति तद्यथा अग्निर्ऋषिः आग्नेयी गायत्री पुरोरुक् । ऋषिरुक्तः । ईदृशो
ऽग्निः तं वयम् ईमहे याचामहे । ऋषिः द्रष्टा मन्त्राणां द्रष्टा
पवमानः इतस्ततो गच्छन् । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः । चत्वा-
रो वर्णा निपादपञ्चमाः पञ्चजनाः । तेषां हि यज्ञाधिकारोऽस्ति
पुरोहितः पुर एनं दधति यज्ञं कुर्वाणाः तम् ईमहे । ऋषिः तं म-
हागयम् । महान्तं गृहं महत्त्वं च गृहस्य द्रव्यनिबन्धनम् । उप० ।
वर्चसेऽग्नये ॥ ९ ॥

महेन्द्राय त्वा । ए॒प ते॒ योनि॑र्महेन्द्राय॒ त्वा ॥ १० ॥

(१)महाँ इन्द्रः । माहेन्द्री पुरोरुक् गायत्री । उक्तमार्पम् । महान् इन्द्रः वज्रहस्तः । षोडशी । पञ्च प्राणाः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः षोडशम् एतल्लिङ्गं यस्य स षोडशीन्द्रः । पञ्चदशो वा वज्रधेन्द्रश्च षोडशी वज्रस्य । शर्म शरणं यच्छतु ददातु । हन्तु च पाप्मानं ब्रह्महत्यादिकम् । यश्चास्मान् द्वेष्टि तश्च हन्तु । पं च वयं द्विष्मः तश्च हन्तु । उपयामेति समानम् ॥ १० ॥

महेन्द्रदेवत्या गायत्री वसिष्ठकृता । पुरोरुक् । इन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु ददातु योऽस्मान् द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं हन्तु नाशयतु यद्वास्मद्वेषारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्यादिकं हन्तु मखी पञ्च पुमान् पाप्मेत्यमरः (१, १, १३१) । षोडश इन्द्रः महान् धेष्टः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः । षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनश्चेति षोडशपदार्यां लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी आत्मरूप इत्यर्थः ॥ उप० ए॒प उक्ते ॥ १० ॥

तं वे॑ द॒स्ममृ॑तीप॒हं वसो॑र्म॒न्दानम॑न्धंसः । अ॒भिघ॑त्सं न स्व॒सरे॑षु घे॒न॒व इन्द्रं॑ गी॒र्भिर्नि॑वामहे ॥ ११ ॥

(२) तं वः ऐन्द्री बृहती । जपस्वाध्यायादिषु विनियो-

(१) अत्रायं पाठक्रमः चाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्यर्मु० पु० नास्ति तद्यथा महाँ इन्द्रः । माहेन्द्री पुरोरुक् गायत्री उक्तमार्पम् । इन्द्रः शर्म शरणं यच्छतु ददातु योऽस्मान् द्वेष्टि तं पाप्मानं पापरूपं हन्तु यद्वा पाप्मानं ब्रह्महत्यादिपापं हन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि तं च हन्तु । किम् इन्द्रः महान् वज्रहस्तः षोडशी पञ्चप्राणाः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः षोडशमेतल्लिङ्गं यस्य स षोडशी । उपयाम०-महेन्द्राय० ॥ १० ॥

(२) अत्रायं पाठक्रमः चाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्यर्मु० पु०

गः । आदित्यस्यार्पम् याज्ञवल्क्यस्य वा आ अध्यायपरिसमा-
प्तेः । हे ऋत्विग्यजमानाः तमिन्द्रं गीर्भिर्वाग्भिः स्तुतिलक्षणा-
भिः । नवामहे । णु स्तुतौ अभिष्टुमः किमर्थम् । वः युष्मभ्यं
दास्यतीति । कथंभूतमिन्द्रम् दस्मम् । दर्शनीयम् प्रियवादिनं
कार्यसाधनञ्च । ऋतीपहम् ऋती गतिः गतिमात्रेण शत्रुं
सहत इत्यृतीपाद् तमृतीपहम् । वसोर्मन्दानमन्धसः । व-
सोर्वासयितुः सोमस्य स्वकीयेनैकदेशेन मन्दानं माद्यन्तम् अ-
न्यसः अध्यायनीयस्य चान्नस्य स्वकीयेनैवांशेन माद्यन्तम् क-
थमिव नवामहे । वत्सं न स्वसरेषु धेनवः । नकार उपमार्थी-
यः । वत्समिव । स्वसरेषु स्वयमेव सरन्ति येषु तानि स्वसरा-
ण्यहानि तेषु स्वसरेषु अहस्सु । धेनवः । यथा नवप्रसूता
धेनवः दिनेषु अतिहार्द्रात् वत्सं शब्दैराश्वासयेयुः एवं वयम-
प्यति सौहार्देणन्द्रङ्गीभिर्नवामह इति समस्तार्थः ॥ ११ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती नोधागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु नि-
युक्ता । आदित्ययाज्ञवल्क्ययोरार्पमाध्यायात् । हे यजमानाः । तमिन्द्रं

नास्ति तद्यथा तं वः । ऐन्द्री बृहती जपस्वाध्यायादिषु विनियोगः ।
आदित्यस्यार्पं याज्ञवल्क्यस्य वा आ अध्यायपरिसमाप्तेः । हे ऋत्विक्
यजमानाः वयं तम् इन्द्रं वः युष्मभ्यं युष्मदर्थं गीर्भिः वाग्भिः स्तुति-
लक्षणाभिः अभिवामहे णु स्तुतौ अभिष्टुमः किंभूतम् इन्द्रं दस्मं दर्श-
नीयं प्रियवादिनं कार्यसाधनं च ऋतीपहम् ऋती गतिः गतिमात्रे-
ण शत्रुं सहते इति ऋतीपाद् तम् ऋतीसहम् । वसोः वासयितुः सो-
मस्य स्वकीयेन एकदेशेन मदानं माद्यन्तम् अन्धसोऽध्वस्य स्वकी-
येनैवांशेन माद्यन्तम् । कथमिव नवामहे स्वसरेषु स्वयमेव सरति
गायो येषु तानि स्वसराणि अहानि तेषु धेनवः वत्सं नववत्समिव
न इवार्थं यथा नवप्रसूता धेनवो दिनेषु अतिहार्द्रात् वत्सं शब्दैराश्वा-
सयेयुः । स्मरन्ति तथा वयमप्यतिसौहार्देणन्द्रं गीर्भिः नवामह
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ययं गीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः शमिनवामहे
 स्तुतौ व्यत्ययेन शप् । किम्भूतमार्गिं घो युष्माकं दस्मं दर्शनीयम्
 दसि दर्शने मप्रत्ययः । कृतीपद्मम् कृ गतौ क्तिन्प्रत्ययः कृया
 गत्या सहतेऽभिभवति शत्रूनि क्तिन्प्रत्ययः कृया
 ८, ३, १०६) पत्वम् संहितायां दीर्घः । घसोः घासयितुः स्थितिहे
 तुमूस्यान्घसो ऽप्रस्य षष्ठी तृतीयार्थे अत्रेन मन्दानं मोदमानम्
 दिङ् स्वप्ने जाड्यं मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातोः शानच्प्र
 त्ययेन शपो लुक् । दृष्टान्तमाह घत्सं न नकार इयार्थः स्वसरेषु
 ह्येनैवात्मनैव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसा
 तेषु यथा धेनवो नद्यप्रसूता गावो घत्सं नुयन्ति स्तुयन्ति शत्रू-
 राहयन्तीत्यर्थः । तद्वद्वयमिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठं तद्ग्नये बृहर्चं विभावसो । महिपीव
 त्वद्रपिस्त्वदाजा उदीरते ॥ १२ ॥

(१) यद्वाहिष्ठम् । आग्नेय्यनुष्टुप् हे उद्गातः यत् वाहिष्ठं
 योद्धृतमं बृहत्साम तत् अग्नेये अर्थाय अर्चगाय । ततो दृष्टार्गिं
 शूहि । हे विभावसो विभूतधन अग्ने । महिपीव त्वद्रपिः महि-
 पी प्रथमविभ्रा । यथा प्रथमपत्नी धर्मार्थकामात्मिका उत्तिष्ठति
 सुखात्मिका भवति एवं त्वद्रपिः सुखात्मिका उदीरते उत्तिष्ठ-
 ति ॥ अथवा । महिपी यथा सर्वान् भोगान् उदीरते उत्तिष्ठ-

(१) अत्रायं पाठक्रमः धाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु० पु०
 नास्ति । तद्यथा यद्वाहिष्ठम् आग्नेय्यनुष्टुप् । हे उद्गातः यद्वाहिष्ठं
 योद्धृतमं बृहत्साम तत् अग्नेयेऽर्थाय अर्चगायं ततो दृष्टार्गिं शूहि हे
 विभावसो विभूतधन अग्ने त्वत् त्यक्तः रपिः धनम् उदीरते उत्तिष्ठति
 प्रियसुखात्मिका भवति का इव महिपीव महिपी प्रथमविभ्रा पत्नी
 धर्मार्थकामात्मिका यथा उत्तिष्ठति यद्वा महिपी यथा सर्वान् भोगान्
 उदीरते क्षिपति उदीरते इति एकवचनेन परिणामः । त्यक्तः धाजा
 अत्रानि च उदीरते उद्गच्छति परोपकाराय ॥ १२ ॥

ति परोपकाराय । एवं त्वत्तो रयिः उदीरते त्वत्तश्च वाजा अ-
न्नानि उदीरते उद्गच्छन्ति परोपकाराय ॥ १२ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप्स्वस्युष्टुष्टु । हे उद्गातः ! अग्नये अग्न्यर्थे तत्
वृहत्साम अर्चगाय वृहत्साम्नो गानं कुरु तत्किम् यत् वाहिष्ठम् वा-
हयति प्रापयति इष्टमिति वाहयित् वहेर्ष्यन्तात् तृच् अत्यन्तं वाह-
यित् वाहिष्ठम् अतिशायने तमयिष्ठनाविति (पा० ५, ३, ५५) अनु-
ष्टुचौ तुदृच्छन्दसीति (पा० ५, ३, ५९) इष्टनि परे तुरिष्ठेमेयः स्विति
(पा० ५, ४, १५४) च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति रूपम् । किञ्च सा-
मगानेन प्रत्यक्षमग्निं श्रूहि किम् हे विभावसो ! विभा का-
न्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने ! रयिः धनं वाजा अ-
न्नानि च त्वत् त्वत्तः सकाशात् उदीरते उद्गच्छन्ति ईर गतौ कम्पे
च लट् शपो लुक् अदभ्यस्तात् (पा० ७, १, ४,) । तत्र दृष्टान्तः
महिषीव यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पतिं प्रति
उदीरते उद्गच्छति । एकं त्वत्पदं पादपूरणम् रयिः त्वदुदीरते
इति वा ॥ १२ ॥

एहूपु ब्रवाणि तेऽग्रं इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धासु
इन्दुभिः ॥ १३ ॥

(१) एहि । आग्नेयी गायत्री । अथस्तनमन्त्रस्तुतोऽग्नि-
रिह सम्बोध्यते । एहि आगच्छ हे अग्ने । ऊकारोऽनर्थकः ।
को हेतुरिति चेत् । सुब्रवाणि साधुब्रवाणि ते तव हे भगवन्न-
ग्ने । इत्येतराः इत्थं त्वदीयैर्नामबन्धकर्मरूपैर्प्रथिताः इतराः स्तु-

(१) अत्रायं पाठक्रमः धाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु०पु०
नास्ति । तद्यथा । एहि आग्नेयी गायत्री अथस्तनमन्त्रस्तुतोऽग्निरिह सं-
बोध्यते एहि आगच्छ उकारोऽनर्थकः को हेतुरिति चेत् हे अग्ने ते तव
इत्थं इत्थं त्वदीयैर्नामबन्धकर्मरूपैर्प्रथिता इतराः अन्याः स्तुतिलक्षणा
गिरोऽहं सुब्रवाणि सुष्टु वदामि एभिः इन्दुभिः अध्वर्युणाभिषुतैः
सोमैः त्वं वर्द्धासे वर्धस्व ॥ १३ ॥

तिलक्षणाः गिरो वाचः । यद्वा इत्यमुद्गावृस्तोत्रजनिताः इतरा अन्या गिरो या गीयन्ते । हेतुं न्यस्यति । एभिश्च इन्दुभिः अध्वर्युणाभिपुतैः सोमैः त्वं वर्द्धसे वर्द्धस्व ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजरुष्टा हे अग्ने ! त्वमेहि आगच्छ उ पादपूरणः सुप्रि चेति संहितायामुकारस्य दीर्घः । इत्थ इत्थ मनेन प्रकारेण न इतराः अन्याः गिरो घाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सु ब्रवाणि सुतरां घदानि प्रभो लोद् । किञ्च एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्द्धसे वर्द्धस्व लेटोऽडाटौ ॥ १३ ॥

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासां रक्षन्तु ते हविः ।
संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां च परिपातु नः ॥१४॥

(१) ऋतवस्ते । यजमानेनाग्निरुच्यते । अनया बृहत्या । ऋतवः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु । मासाश्च ते हविः रक्षन्तु । संवत्सरश्च तव यज्ञं दधातु धारयतु नः इति निपातोऽनर्थकः । प्रजां च परिपातु नः इति यजमान आत्मानमाह । नोऽस्माकं प्रजां च परिपातु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या बृहती ९, ८, ११, ८ वर्णपादा विषमपादा नवका-
ष्टकैकादशाष्टिनो विषमपादेति वचधात् । हे अग्ने ! ऋतवः ऋतु-
पलक्षिताः कालविशेषाः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु
मासाः त्रैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव हविः , पुरोडाशादिकं
रक्षन्तु पान्तु । संवत्सरस्तदाधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं त्वदर्थं नोऽस्माकं
यज्ञं दधातु पुष्पातु नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु
संवत्सर एव ॥ १४ ॥

(१) ऋतवस्ते यजमानेनाग्निरुच्यते अनया बृहत्या ऋतवः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु मासाश्च ते तव हविः रक्षन्तु संवत्सरं तव यज्ञं दधातु पुष्पातु नः इति निपातोऽनर्थकः यजमान आत्मानमाह नोऽस्माकं प्रजां परिपातु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

उपहरे गिरीणां सङ्गमे च नदीनां धिया विप्रो

अजायत ॥ १५ ॥

(२) उपहरे गिरीणाम् । चतस्रो गायत्र्यः सौम्यः ।
उपहरे गहरे गिरीणां पर्वतानाम् प्रसिद्धमेतत् । एकाहीनसत्रा-
णि क्रियन्तामित्यनया । धिया बुद्ध्या विप्रः मेधावी सोमः
अजायत । जगत् धारयितुमिच्छन् ॥ १५ ॥

सोमदेवत्या गायत्री घत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामुपहरे नि-
कटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः अजायत उ-
त्पन्नः जनेलङ् कया धिया बुद्ध्या विप्रादयो मया यज्ञं करिष्यन्तीति
विचार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

उच्चा ते जातमन्धसो दिवि सङ्गम्याददे । उग्रं

शर्म महि श्रवः ॥ २६ ॥

(१) उच्चा ते । व्यवहितपदप्रायो मन्त्रः हे सोम ते तव

(१) अत्रायं पाठक्रमः चाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । उपहरे । चतस्रो गायत्र्यः सौम्यः । गिरीणाम् उपहरे
निकटे नदीनां सङ्गमे च एकाहीनसत्राणि क्रियन्तां नित्यम् । अनया
धिया बुद्ध्या विप्रो मेधावी सोमः अजायत जगद्धारयितुमिच्छन् ॥ १५ ॥

(२) अत्रायं पाठक्रमः चाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । उच्चा ते हे सोम ते तव अन्धसः आधानीयात् रसात्
जातम् उत्पन्नम् यज्ञपरिणामभूतम् उच्चा उच्चैः दिवि ध्रुलोके सत्
विद्यमानं पश्चाद् भूमिः आददे । गृहीतवती किं तद् ध्रुलोकस्थानं
भूतिराददे उग्रमुद्गूर्णं महत् चौरादिभिरनाघृष्यं शर्म । शरणं
गृहं महि महत् श्रवः श्रवणीयं धनं च पञ्चाहुतिपरिणामोद्घाटन-
मेतत् तत्कृतमाहुतिः प्रथमं दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण
ततो भूमौ अन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ पुरुरूपेणेति

ः । मः ॥ १६ ॥

अन्धसः अध्यानीयात् रसीभूतात् । जातमुत्पन्नम् यज्ञपरिणाम-
भूतम् उद्या उच्चैः । दिविसत् । घुल्लोके विद्यमानम् पश्चात् भूमिः
आददे गृहीतवती । किं तत् घुल्लोकमाप्तं भूमिराददे । उग्रम् उद्-
गूर्णं महाचौरादीभिरनाभृष्यम् शर्म शरणं गृहम् महिश्रवः
महच्च श्रवणीयं धनम् । पञ्चाहुतिपरिणामोद्घाटनमात्रमेतद्
कृतम् यथाहुतिः प्रथमं दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण
ततो भूपावन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ पुरुपरूपे-
णेति पञ्चाहुतिपरिणामः ॥ १६ ॥

सोमदेवत्यास्तिश्रो गायत्र्य आमहीयवहृष्टाः । हे सोम । ते तव
अन्धसोऽभ्राद्रसरूपात् जातमुत्पन्नं होमतो जातमपूर्वम् उद्या उच्चं
गतं दिवि स्वर्गं सत् विद्यमानं भूमिः आददे गृह्णाति भूमिशब्दस्य
विसर्गलोपे सन्धिदृष्टान्दसः । किं तत् घुल्लोकस्थं भूमिर्गृह्णाति
तदाह । उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं गृहपुत्रादिजन्यं । महि महत् धनम्
कीर्त्तिर्धनं वा ॥ अनेन मन्त्रेण पञ्चाहुतिपरिणाम उक्तः । स यथा ।
हुताहुतिरादी दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमा-
घन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ नररूपेणागत्य तं नरं
धनयशोभ्यां सुपिनं करोतीति भावः ॥ १६ ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः वरिवोवि-
त्परिभ्रव ॥ १७ ॥

(१) स नः । यस्त्वं वरिवोवित् । वरिवोधनम् । तद्विन्दति

(१) अत्र धारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्वर्द
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । स नः । यस्त्वं वरिवोधनं विन्दति धेति
वा स त्वं नोऽस्माकं यज्ञं यज्यवे यष्टन्याय इन्द्राय वरुणाय मरु-
द्भ्यध्वार्घ्याय परिभ्रव परिभ्रव अथवा स त्वं नः यज्ञं यज्यवे इन्द्राय
वरुणाय मरुद्भ्यश्च परिभ्रव वरिवोविदिति एतेषां विशेषणं कृत-
विभक्तिव्यत्ययं गृह्यते वरिवोविद्भ्यः । धनविद्भ्यः क्रियाविशेषणं
वा एतेभ्यो देवेभ्यस्तथा परिभ्रव यथा वरिवोविद् भवति ॥ १७ ॥

हे सोम ! म त्वं नोऽन्नाकं परिभ्रव शर रसरूपो भृत्वाहुति-
त्वेनेहोन्त्यर्थः किमर्थमिन्द्राय वदनाय भरुद्वाश्च इन्द्रादीनां तृण्ये
परिभ्रवेत्यर्थः । कौटशायेन्द्राय यज्यवे यष्टुं योम्यो यज्युन्नस्मै
यष्ट्याय इदं त्रयाणां विशेषणम् यज्युम्य इति मरुताम् । कौ-
टशास्यं वरिवोविन् वरिवो धनं वेत्ति जानाति विन्दति लभते वा
वरिवोविन् धनस्य ज्ञाता प्रापद्वाश्च ॥ १७ ॥

ए॒ ना वि॒श्वान्य॒र्य आ शु॒भ्रानि॒ मानु॑पाणाम् ।
निपा॑सन्तो वनामहे ॥ १८ ॥

(१) एना विश्वानि । एना एनानि विश्वानि सर्वाणि शु-
भ्रानि धनानि । अर्य ईश्वरः सोमः आ आदाय अस्मभ्यं द-
दान्विति शेषः । तानि च सोमदत्तानि । सिपासन्तः । षणु
दाने । अस्य सन्यनुनासिकस्याकारः । दातुमिच्छन्तः दाना-
मिमुर्वाभूताः सन्तो वयन्वनानि वनामहे सम्भृज्महे ॥ १८ ॥

अर्यः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानुपाणां
नरानां शुभ्रानि धनानि यशामि वा वा नयत्विति शेषः अस्मभ्यं
ददान्वित्यर्थः तानि सोमदत्तानि शुभ्रानि वयं वनामहे धनं सम्भ-
क्तिशब्दयोः लट् सन्मजामहे । कौटशा वयं निपासन्तः षणु दाने
सन्तितुं दातुमिच्छन्ति निपासन्ति ते सिपासन्तः सनेर्घातोः सन्न-
न्नाच्छतृप्रत्ययः जनसनस्रनां सन्जलोरिति (पा० ६, ४, ४२)
वान्वम् सन्यत इति (पा० ७, ४, ७९) अम्यासेकारः दानं दुर्घाणा
धनमात्रः स्यामेत्यर्थः ॥ १८ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । एना विश्वानि अर्यः । ईश्वरः सोमः
मानुपाणां सन्वर्वाणि एना एनानि विश्वानि सर्वाणि शुभ्रानि ध-
नानि वा आदाय अस्मभ्यं ददान्विति शेषः तानि च सोमदत्ता-
नि सिपासन्तः षणु दाने अम्य सनि अनुनासिकस्याकारः । दातु-
मिच्छन्तः दानामिमुर्वाभूताः सन्तो वयं धनानि वनामहे सम्भृ-
ज्महे ॥ १८ ॥

अनुं वीरैरनुं पुष्यास्म गोभिरन्वश्वैरनु सर्वेण
पुष्टैः । अनु द्विपदानु चतुष्पदा वयं देवा नो यज्ञमनु
था नयन्तु ॥ १९ ॥

(१) क्रिमर्थं घनमतो दातुमिच्छन्तो घनवन्त इत्याह ।
अनुवीरैः । आशीर्देवता त्रिष्टुप् । अनुपुष्यास्म वीरैः वयम्
अनुपुष्यास्म च गोभिः वयम् । अन्वश्वैः अनुपुष्यास्म च
वयमश्वैः । अनुसर्वेण पुष्टैः । अनुपुष्यास्म च वयं सर्वेण
पुष्टेनेति वचनव्यत्ययः । अनुद्विपदा अनुपुष्यास्म च वयं
द्विपदा द्विपादेन अनुपुष्यास्म च चतुष्पादेन । किञ्च ।
देवाः नो ऽस्माकं यज्ञम् ऋतुया ऋतावृता काले काले
नयन्तु ॥ १९ ॥

आशीरियं देवदेवत्या त्रिष्टुप् मुद्गलदृष्टा । वयं वीरैः पुष्टैः
अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम पुषेराशीर्लिङ्गि उत्तमवद्भवचनम् गोभि
र्धनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्त्या क्रियावृत्तिः अश्वैरनुपुष्या
स्म सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म पुष्टैः सर्वपदार्थैर्गृहादिभिः
पुष्यास्म । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासा
दिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म पादोऽन्यतरस्यामिति (पा०
४, १, ८,) अन्तलोपः पादः पदिति (पा० ६, ४, १३०) पदादेशः ।
किञ्च ऋतुया ऋतावृता काले काले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु
प्रापयन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अनुवीरैः । आशीर्देवी त्रिष्टुप् वयं वीरैः
अनुपुष्यास्म गोभिः अनुपुष्यास्म अश्वैः अनुपुष्यास्म सर्वेण पुष्टैः
पुष्टेनेति वचनव्यत्ययः । सर्वेण पुष्टेन अनुपुष्यास्म द्विपदा द्वि-
पदेन अनुपुष्यास्म चतुष्पदा चतुष्पदेन च अनुपुष्यास्म पुष्टा
भूयास्म किञ्च देवाः नोऽस्माकं यज्ञम् ऋतुया ऋतावृता नयन्तु ॥ १९ ॥

अग्ने पत्नीरिहावह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं
सोमपीतये ॥ २० ॥

(१) अग्ने पत्नीः इत उत्तरं पञ्च नेष्टुर्याज्याः । आद्या गायत्री । देवानां पत्न्यः त्वष्टा च देवता । हे अग्ने देवानां पत्नीः इहास्मिन् पक्षे उपावह आगमय कथंभूताः उशतीः कामयमानाः अस्मान् । त्वष्टारञ्च उपावह । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥ २० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्टुर्याज्याः आद्या प्रातःसवने नेष्टुचमसयागे याज्या । हे अग्ने ! देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय । कीदृशीः पत्नीः उशतीः हविः कामयमानाः वशेः शत्रन्तात् उगितः इति (पा० ४, १६) ङीप् । किञ्च सोमपीतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं चोपावह ॥ २० ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिवं ऋतुनां ।
त्वष्टं हि रत्नघा असि ॥ २१ ॥

(२) अभियज्ञम् । द्वे गायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां याज्ये ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अग्ने पत्नीः । इत उत्तरं पञ्च नेष्टुर्याज्या अग्निष्टोमे आद्या गायत्री देवानां पत्न्यः त्वष्टा च देवता हे अग्ने देवानां पत्नीः इह यज्ञे उपावह आगमय किम्भूताः उशतीः । अस्मान् कामयमानः त्वष्टारं च उपावह किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय ॥ २० ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अभियज्ञम् । द्वे गायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्रीं देवतां ब्रवीति हे ग्नावः ग्नाः पत्न्यः विद्यन्ते यस्य स ग्नावान् तस्य सम्बोधनं हे ग्नावः मतुवसो रुः सम्बुसौ छन्दसीति रुवं हे नेष्टः नोऽस्माकं यज्ञम् अभिगृणीहि

नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्रीं देवता ब्रवीति । अभिगृणीहि स्तुहि यज्ञ नोऽस्मत्संरन्धिनम् । हे ग्रावः । ग्राः पत्न्यः ता विद्यन्तेऽस्य स ग्रावान् तत्सवोधनं हे ग्रावः । मतुवसोः र सतुद्धी छन्दसीति रत्नम् । हे नेष्टः पिय च ऋतुना कालेन सह । यस्माच्चमेवमुच्यमे इति चेत् । तत्राह । त्व हि रत्नधा असि । यस्माच्चमेव रमणीयानान्धनानां दातासि ॥ २१ ॥

हे ऋतुदेवते गायत्री मेधातिघिट्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये । ग्रापन्योऽस्य सन्तीति ग्रावा तदस्यास्तीति (पा० ५, २, ९४) मतुप् । मादुपधाया इति (पा० ८, २, ९) घत्तम् तस्य सम्बोधन हे ग्राव पत्नीवन् ! हे नेष्ट ! नोऽस्माक यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि गृ शब्दे ऋथादित्वात् इना ई हृत्यघोरिति (पा० ६, ४ ११३) तस्येकार प्वादीना इत्य इति (पा० ७, ३, ८०) घातोर्ह्रस्व । किञ्च ऋतुना देवेन सह पिय सोममिति शेष । हि यस्मात् त्व रत्नधा असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधा रमणीयघनानां दातासि ॥२१॥

द्रविणोदाः पिपीपति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्टा हतुभिर्षिष्यत ॥ २२ ॥

(१) द्रविणोदाः । ऋत्विज उच्यन्ते । अयमग्नि । द्रविणो

स्तुहि ऋतुना कालेन सह पिय च हि यत त्व रत्नधा रमणीयानां धानानां दाता असि ॥ २१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रमं मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । द्रविणादा ऋत्विज उच्यन्त अयमग्नि द्रविणोदा धनस्य यत्स्य च वा दाता द्रविणस् शब्द सकारातो धनपर्याय । पिपीपति पातुमिच्छति पियते सनि ईकारादेश सोममिति शेष अतो यय जुहोत जुहुत प्रतिष्ठत च कर्मसु किञ्च नेष्ट्रात् नेष्टुरिद नेष्टू नोष्ट्र्याद् षिष्यात् ऋतुभि काले सह सोम मिष्यत । पुन पुन पियत ॥ २२ ॥

दाः । धनस्य बलस्य वा दाता । विषीपति पातुमिच्छति
 पिवतेः सनीकारः । सोममिति शेषः । एवञ्चदतो वयीमि ।
 हे ऋत्विजः । जुहोत मय तिमृत जुहुत च प्रतिष्ठत च कर्मगु
 किञ्च । नेष्ट्रात् नेष्ट्रियात् ऋतुभिः कालैः सह सोमम् इष्यते
 पुनःपुनः पियत ॥ २२ ॥

द्रविणस्शब्दः सान्तो धनयाची द्रविणो धनं ददाति द्रविणो
 दाः धनदाताग्निः विषीपति पातुमिच्छति सोममिति शेषः पीठ
 पांनऽस्माह्वादिकारसन्प्रत्ययः । अतो हे ऋत्विजः । यूयं जुहोत
 जुहुत प्रतिष्ठत च तप्तमिति (पा० ७, १, ४५) तथादेना कर्म
 मृष्ट्या भवतेत्यर्थः । किञ्च नेष्टुरिदं नेष्ट्रम् मृष्ट्याभाय धार्यः ने-
 ष्ट्रधिष्ण्यात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगच्छत इय म-
 र्ता दियादिरयात् इयन् लोट् ॥ २२ ॥

तवाय सोमस्त्वमेत्थर्याङ् श्वाद्यत्तमं सुमना अ-
 स्य पाहि । अस्मिन् यजे षर्हिष्या निषया अधिष्येम
 जटरे इन्दुभिन्द्र ॥ २३ ॥

(१) तवायम् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् माध्यन्दिनीया । हे इन्द्र
 यतः तवाय माध्यन्दिनीयः सोमः अतः अस्माभिः प्रार्थयमानः
 त्वम् आ इहि आगच्छ । कथंभूतः । अर्याङ् अर्यागश्चनः
 अवरणाश्रितः । एत्य च श्वाद्यत्तमं श्वाद्यतिकतमम् सोमं

(१) अत्र घाराणमी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः शुभ्यरं मु-
 द्दिन पु० नास्ति । तद्यथा । तवायम् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् माध्यन्दिनीया
 हे इन्द्र कथं तय सोमः माध्यन्दिनीयः अतः त्वम् अर्याङ् अर्याग-
 श्चनः एहि आगच्छ आगत्य च श्वाद्यत्तमं श्वाद्यतिकतमम् । अस्य
 सोमस्य भागं संश्लेष्य सुमना भूत्या पाहि पिय पीत्या च अस्मिन्
 यजे षर्हिषि धानिषद्य अधिष्ठानं एत्या इन्दुं सोमं जटरे द-
 धिष्य धारय ॥ २३ ॥

सोमभागं गृहाण संगृह्य च सुमना भूत्वा अस्य सोमस्य पाहि
पिव । पत्वा च । अस्मिन्यज्ञे वहिषि निपद्य अवस्थानं कृत्वा
दधिष्व धारयस्व इमं जठरे इन्दुं सोमम् हे इन्द्र ॥ २३ ॥

इन्द्रदेवत्या शिष्टुप् विद्यामिन्द्रष्टा । माध्यन्दिने सवने नेष्टु-
चमसयागे याज्या । हे इन्द्र ! तव अयं सोमोऽस्ति अतः अर्वाङ्
अस्मदभिमुद्यः त्वमेहि आगच्छ शश्वत्तमं सर्वकालमस्य पाहिं क-
र्मणि पृष्टी इमं सोमं रक्ष पा रक्षणे लोड् । क्रीडशः त्वं सुमनाः शो-
भनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः । किञ्च अस्मिन् यज्ञे वहिषि आ-
स्तृतदर्भेषु निपद्य उपाविश्य इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिष्व
धारय धि धारणे तुदादिः व्यत्ययेन शपः श्लुस्तङ् च अम्यात्ते-
कारस्याकार आर्षः ॥ २३ ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तन नि वहिषि सद-
तना रणिष्टन । अथा मदस्व जुजुपाणो अन्धसस्त्वष्ट-
द्वेभिर्जनिभिः सुमदगणः ॥ २४ ॥

(१) अमेव नः । देवपत्न्यः त्वष्टा चात्र दृश्यन्ते । जगती
तार्तीयसवनीया याज्या । अमाशब्दो गृह्यचनः । यथा

(१) अत्रायं पाठक्रमः चाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु०पु०
नास्ति । तद्यथा । अमेव नः । देवपत्न्यः त्वष्टा चात्र दृश्यन्ते जगती तार्ती-
यसवनीया यज्या अमाशब्दो गृह्यचनः अमा इव स्वगृहमिव नोऽ-
स्माकं यज्ञगृहाणि हे सुहवाः स्याद्द्वाना देवपत्न्यः आगन्त न आ-
गच्छत हिः पादपूरणः आगत्य च वहिषि निसदतन निपीदत उ-
पविशत निपद्य अरणिष्टन रतिं कुर्वत । तप्तनप्तनधनाश्चेति तस्य
तनादेशः । एवमुपविष्टासु देवपत्नीषु अथ हे त्वष्टः अन्धस्य सो-
मस्य स्वमंशं जुजुपाणः सेवमानः मन्दस्व तृप्यस्व किं त्वं देवोभि-
र्द्वै जनिभिः जननहेतुभूताभिर्देवपत्नीभिः सुमदगणः शोभमान
मदा देवास्तेषां खेणगणाश्च यस्य स सुमदगणः सुमदो गणाश्च
यस्य ॥ २४ ॥

गृहाणि स्वानि एवं नः अस्माकं यज्ञगृहाणि । सुहवाः
साध्वाहानाः आहिगन्तन आगच्छत । हिः पादपूरणः ।
आगत्य च निवर्हिषि सदतन निषीदत उपविशत वर्हिषि ।
निषद्य च रणिष्टन रतिकुरुत । आदित्यामुपविष्टासु देवपत्नीषु ।
अथ मन्दस्व तृप्यस्व जुजुपाणः सेवमानः । अन्धसः सो-
मस्य स्वमंशम् हे त्वष्टः देवेभिर्देवैः जनिभिः जननहेतुभूताभिः
देवपत्नीभिः सुमद्गणः सन् शोभनमदा देवास्तेषां स्त्रीणाञ्च
गणः यस्य स सुमद्गणः ॥ २४ ॥

त्वष्टृदेवत्या जगती गृत्समददृष्टा । तृतीयसवने नेष्टृचमस-
यागे याज्या । देवपत्न्यः प्रार्थ्यन्ते । अमाशब्दो गृहवाचकः अमे-
व स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे देवपत्न्यः ! यूयमागन्तन
आगच्छत गमेः शपो लुक् लोटि मध्यमबहुवचने । हि पादपूरणः
वर्हिषि ऋषे निसदतन निषीदत उपविशत सद गती रणिष्टन रण
शब्दे अस्य लुङि रूपम् अडागमाभावः परस्परं वार्त्ता कुरुतेत्यर्थः
तप्तनप्तनेति (पा० ७, १, ४५) सर्वत्र तनवित्यादेशः । कीदृशयो यूयं
सुहवाः शोभनः सुकरो हव आह्वानं यासां ताः । एव देवपत्नीरु-
क्ताय त्वष्टारमाह हे त्वष्टः ! त्वमथानन्तरं देवपत्नीष्वागतासु म-
दस्व तृप्यस्वेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् अन्धसः अन्धः हविलक्षणा-
श्च जुजुपाणः सेवमानः जुषो प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शानचि श-
पः श्लुः । अन्धसः इति कर्मणि षष्ठी । देवेभिः देवैः जनिभिः देव-
पत्नीभिश्च सुमद्गणः सुष्ठु माद्यन्ति हृष्यन्ति सुमदः मदेः क्विप्
सुमदः सन्तुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमद्गणः । ज-
नयन्ति जनयो नार्यः ॥ २४ ॥

स्वादिष्टया मदिष्टया पवंस्व सोम धारंया ।
इन्द्राय पातंवे सुतः ॥ २५ ॥

(१) स्वादिष्टया । सौम्यौ पावमान्यौ गायत्र्यौ । जपा-

(१) अत्रायं पाठक्रमः वाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । स्वादिष्टया । सौम्यौ पावमान्यौ गायत्र्यौ जपादिषु

दिपु विनियोग उक्तश्च । रसीभूतो यदा सोमः पवित्रात्क्ष-
रति ग्रहम् । ऋग्भिः स्वादिष्टयाद्याभिः पयमानः स उच्यते ।
स्वादिष्टया स्वादुतमया पयस्य दशापवित्रात् द्रोणकलशं प्रति
गच्छ हे सोम धारया । यस्त्वम् इन्द्राय पातवे इन्द्रः पिवतु इत्य
नेनाभिप्रायेण सुतः अभिपुतो ऽस्माभिः ॥ २५ ॥

सोनदेवत्ये द्वे गायत्र्यां मधुच्छन्दादृष्टे जपादिपु नियुक्ते । हे
सोम । धारया कृत्वा पयस्व गच्छ दशापवित्राद् द्रोणकलशं प्रति
गच्छ । कीदृश्या धारया स्वादिष्टया स्वादो विद्यते यस्या सा स्वा
दद्यती स्वादिष्टा तथा विन्मत्तोलुंगिति (पा० ५, ३, ६५) इष्टनि म
तुपा लुक् स्वादुतमया । मदिष्टया मद्यति मदायत्री अत्यन्त म
दयित्री मदिष्टा तथा इष्टनि तुरिष्टेमेय स्विति (पा० ६, ४, १५४)
तृचो लोपा । यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातु त्व सुताऽभिपुता
ऽसि अस्माभिरता धारया पयस्व ॥ २५ ॥

रक्षोहा विश्वचर्पाणिराभि योनिमघां हते । द्रोणे
सधस्थमासदत् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
पद्मविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

(१) रक्षोहा विश्वचर्पाणिः । अयमेव सोमः रक्षोहा

विनियोग उक्त च ' रसीभूतो यदा सोमः पवित्रात् क्षरति ग्रहम् ।
ऋग्भिः स्वादिष्टयाद्याभिः पयमानः स उच्यते ' । हे सोम स्वादि
ष्टया स्वादुतमया मदिष्टया मद्यितृतमया धारया पयस्व दशाप
वित्रात् द्रोणकलशं प्रतिगच्छ यस्त्वम् इन्द्राय पातवे पातुमिन्द्र
त्वा पिवतु इति अभिप्रायेण सुतः अभिपुतोऽस्माभिः ॥ २५ ॥

(१) अत्राय पाठक्रम चारणसी० लि० पु० समत मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । रक्षोहा । अयमेव सोमः रक्षोहा रक्षसा हन्ता विश्व
चर्पाणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा योनि स्थानम् । अभि आसदत् आभिपु

रससामपहन्ता विश्वचर्पाणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा । यथाहम्मति
 अभि आसदत् आभिमुख्येन सन्तः सीदति वा । किमभ्या-
 सदत् योनिं स्थानम् । कथंभूताम् । अयोहते । अयसा
 कृष्णलोहेन हतमुत्कीर्णम् सोमभाजनीकृतम् । हतमिति वि-
 भक्तिव्यत्ययः योनिसामानाधिकरण्यात् । किंनामानं योनिम्
 द्रोणे । अत्रापि विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशलक्षणम् ।
 सधस्यं सहस्थानलक्षणम् सोमानाम् ॥ २६ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये पद्मविंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

(१) अन्नरामरसभूमितघपे श्रावणासितमनोभवघन्ने ।

भूधराधिशिवपत्तनकृत्यमेतन्भाष्यमलिखत् मनुसूनुः ॥ १ ॥

शिरसि चन्द्रकलाप्रतिभासितः सजलनीरुदकान्तगलोऽग्निशाम् ।

घनधिरामसितांशुसमप्रमोऽवतु रमापरिरम्भणसादरः ॥ २ ॥

इमं ग्रन्थं व्यधीयानं नृसिंहोऽव्याद्रमायुतः ।

सोमः द्रोणे विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशलक्षणं योनिं स्था-
 ननाभि आसदत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति । काहशः सोमः र-

ख्येन सीदति किम्भूतं योनिं अयोहतम् अयसा कृष्णलोहेन हतमु-
 त्कीर्णं सोमभाजनीकृते अय इत्यत्र सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचन-
 लोपः । हतमिति विभक्तिव्यत्ययः । योनिसामान्याधिकरण्यात् ।
 किंनामानं योनिं द्रोणे अत्रापि विभक्तिव्यत्ययः द्रोणकलशलक्षणं
 सधस्यं सहस्थानलक्षणं सोमानाम् ॥ २६ ॥

इति मन्त्रभाष्ये पद्मविंशोऽध्यायः २६ ॥

(१) अत्र सार्धश्लोकद्वयं धाराणसी० पुस्तके ऽधिकमस्ति ।

क्षोदा रक्षंसि हन्तीति रक्षोदा दुष्टनाशकः । विदवचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विदवचर्षणिः सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा यद्वा चर्षणिरिति मनुष्यनामसु पठितम् विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य कण्डनाहरणादिषु सः । तथा कीदृशं द्रोणम् अयः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनलोप ययस्ता लोहेन हतमुत्कीर्णम् यास्या वृत्त्या तहणा सोमभाजनीकृतम् हतामिति विभाकिव्यपेक्षयः । तथा सधस्यं सह सार्धं, तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सहस्यः सुपि स्य इति (पा० ३, २, ४, कप्रत्ययः । आतो लोप इति (पा० ६, ४, ६४) आलोपः सध मादस्ययोश्छन्दसीति (पा० ६, ३, ९६) सहस्य सधादेशः । असदत् पुपादीति (पा० ६, १, ५५) लुङि च्छे रङ् छन्दासि लुङ्लङ्लिट इति (पा० ३, ४, ६) लङर्थे लुङ् ॥२६॥

धीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

धनुकमन्त्रकथनः पङ्क्तिशोऽध्याय इतिः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

समांस्त्वाग्नि ऋतवो वधयन्तु संवत्सरा ऋपयो
यानि सत्या । सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा
आभाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

(१) समास्त्वा । आग्निकोऽध्यायः । सामिधेन्यो नव
त्रिष्टुभः आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः । प्राक्पीवोन्नाया ऋपिरग्निः
कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति समाशब्दो मासवचनः संवत्सर इति
शब्दोपादानसामर्थ्यात् । समाः मासाश्च त्वां हे अग्ने ऋतवश्च
वर्द्धयन्तु । संवत्सराश्च ऋपयश्च सप्त ऋपयो मन्त्रद्रष्टारो वा
प्राणा वा । यानि च सत्या सत्यानि आर्षाः मन्त्राः त्वां वर्द्ध-
यन्त्वित्यनुवर्तते । त्वमप्येतैर्वर्द्धमानः । सन्दिव्येन दीदिहि
रोचनेन । सन्दीदिहि संदीप्यस्व दिव्येन दिविभवेन रोचनेन
दीप्त्या । किञ्च विश्वाः सर्वा आभाहि दीपय दिशः प्रदिशश्च
चतस्रः आभाहि ॥ १ ॥

अथमध्यायः पञ्चचितिकस्याग्नेः सम्बन्धी प्रजापतिदृष्टः । नव
ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ सामिध्यमानस-
मिद्वत्योरन्तराले आसां विनियोगः । अग्निर्ऋषिः कर्माङ्गभूतमग्निं

(१) समास्त्वा । आग्निकोऽध्यायः अग्नये सामिध्यमानायानुग्रही-
त्युक्ते पच्यमानाः सामिधेन्यो नवत्रिष्टुभः आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः
प्राक्पीवोन्नाया ऋपिरग्निः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति समाशब्दो मा-
सवचनः संवत्सर इत्युपादानात् । अग्ने समाः ऋतवः संवत्सराः
ऋपयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्याः सत्यानि आर्षो मन्त्रः त्वां वर्द्धयन्तु ।
त्वमप्येतैर्वर्द्धमानः दिव्येन दिविभवेन रोचनेन दीप्त्या संदीदिहि
संदीप्यस्व विश्वाः सर्वाः चतस्रः प्रदिशः आभाहि दीपय ॥ १ ॥

सति नोऽस्माकं शिष्यः शान्तो भव । अस्माकं सपत्न्या अभिमा-
तिजिघ्र भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या सपत्नानां हन्ता
भव हतावशिष्टानां जेता च भव । किञ्च स्वे गये निजे शृहे जागृहि
सावधानो भव किं कुर्वन् अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

इहैवाग्ने अधिधारया रयिं मा त्वा निक्रन् पूर्व-
चितो निकारिणः । क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यंमुपस-
त्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥ ४ ॥

(१) इहैव । इह एव कर्मणि वर्तमानानामस्माकम् हे अग्ने
अधिधारय रयिम् उपरि निक्षिपयन्तम् । किञ्च । मा त्वां निक्र-
न्नीचैः कुर्वन्तु अवज्ञया पश्यन्तु । पूर्वचितः पूर्वं ये अपिश्रित-
वन्तः । निकारिणः । ज्ञानकर्मसमुच्चयातिशयेन येऽन्योन्यज-
न्मानि । नीचैः कुर्वन्ति । किञ्च । क्षत्रम् । हे अग्ने सुयमं साधु
यन्तु अस्तु तुभ्यन्तव । किञ्च उपसत्ता यजमानः सद्युपस-
दनं करोत्यग्नेः वर्द्धतान्ते तव । अनिष्टृतः । स्तृ हिंसायाम्
अनुपहिंसितः सन् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! इहैवास्मास्त्रेव यजमानेषु रयिं धनं त्वमधिधारय
अधिकं देहि । किञ्च पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं चितवन्तोऽत
एव निकारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा त्वां मा निक्रन् मा

(१) अत्र धारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्धैर्मुद्रित
पु० नास्ति । तथाया । इहैव । इह एव कर्मणि वर्तमानानाम्
अस्माकं हे अग्ने रयिं धनम् अधिधारय उपरि निक्षिप किञ्च पूर्व-
चितः पूर्वं ये अग्निं चितवन्तः निकारिणे ज्ञानकर्मसमुच्चयेन नितरां
करणशीलाः त्वा मा निक्रन् मा नीचैः कुर्वन्तु अवज्ञया पश्यन्तु किञ्च
हे अग्ने क्षत्रं ते तुभ्यं तव सुयमं साधुयन्तु अस्तु । ते तव उपस-
त्ता यजमानः अनिष्टृतः स्तृ हिंसायाम् । अनुपहिंसितः सन् वर्द्ध-
ताम् ॥ ४ ॥

नीचैः कुर्वन्तु भावज्ञाननिवृत्त्यर्थः करोतेः शपि लुप्ते लङि प्रथम-
षड्वचने रूपम् । किञ्च हे अग्ने ! क्षत्रं क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुय-
ममस्तु सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईषद्-
दुःसुष्विति (पा ३, ३, १२६) सुपूर्वाद् यमेः खल् । किञ्च ते तव
उपसत्ता उपसदनकर्त्ता यथा अनिष्कृतः अनुपार्हसितः सन् वर्ध-
ताम् धनपुत्रादिभिरेधताम् स्त्वर्द्धिसायां निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये
यतस्व । सजातानां मध्यमस्था एधि राज्ञामग्ने विह-
व्यो दीदिहीह ॥ ५ ॥

(१) क्षत्रेणाग्ने । क्षत्रेण सम्पाद्यात्मानम् हे अग्ने । स्वायुः
साध्वायुः सन् संरभस्व यज्ञं वोढुम् । मित्रेण च सम्पाद्यात्मानं
मित्रधेये यतस्व । यथा मित्राणि धार्यन्ते तथा यन्नङ्कुरु । कि
ञ्च । सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्था एधि मध्यमस्थानो
भव । यथा सजाता अपि यज्वानो भवन्ति तथा स्यादित्याभि-
प्रायः । किञ्च । राज्ञां हे अग्ने विहव्यः विविधमाहातव्यः दी-
दिहि दीप्यस्व इह यज्ञगृहे । यथा राजानोऽपि यज्वानो भ-
वेयुः तथास्त्वित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । क्षत्रेणाग्ने । हे अग्ने क्षत्रेणात्मानं
संपाद्य स्वायुः । साध्वायुः सन् संरभस्व समारभस्व यज्ञं वोढुं मित्रे-
णात्मानं संपाद्य मित्रधेये मित्राधाने यतस्व यथा मित्राणि धार्यन्ते
तथा प्रयत्नं कुरु । किञ्च सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्थाः म-
ध्यस्था एधि भव सर्वैः सजातैः संवितः यथा सजाता अपि यज्वा-
नो भवन्ति तथा स्यादिति भावः । हे अग्ने राज्ञां विहव्यः विविध-
माहातव्यः सन् इह यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व यथा राजानोऽपि
यज्वानो भवेयुस्तथास्त्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

हे अग्ने ! त्वं क्षत्रेण सरभस्व समारभस्व ण्यन्तो घोष्यः क्षत्रेण
 समारम्भय यज्ञमिति शेषः क्षत्रियान् यज्ञं कारयेत्यर्थः । कौटशास्त्रं
 स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य स. यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्य-
 षाची शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः । किञ्च
 हे अग्ने ! मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व धातुं
 धारयितु योग्यं धेयं मित्रस्य यजमानस्य धेय कार्यं
 तत्र यत्न कुरु यजमानेन यज्ञं कारय । किञ्च सजातानां समानजन्तानां
 मध्यमस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति किञ्च मध्यमस्य षधि भव स-
 जाता अपि यजमानो भवान्तिर्यर्थः । किञ्च हे अग्ने ! १६ ष-
 गृहे दीदिदि दीव्यस्य दीव्यतेर्व्यत्ययेन शपः इलु इलाविति (पा० ६,
 १, १०) द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घ इति (पा० ६, १, ७) अग्यासदीर्घः ।
 कौटशास्त्रम् राज्ञां विद्व्यः कर्तरि षष्ठी राजभिर्विचिं इत्ये
 आह्वयते विद्व्य राजभिर्यज्ञे आह्वातव्यः ॥ ६ ॥

अति निहो अति सिधोऽत्यचिंस्तिमत्यरांतिमग्ने
 विश्वा अग्नेदुरिता सहस्वाथास्मभ्यं सहवीरां र्षि
 दाः ॥ ६ ॥

(१) अतिनिहः । अतिक्रम्य निहन्तृन् निपूर्वस्य हन्तेर्ऽ-
 प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्वितीयावहुवचनं वाक्यसम्बन्धात् । अ-
 तिसिधः । सिधतिः कुत्सितकर्मा । अतिक्रम्य च कुत्सिताच-

(१) अत्र धाराणसी० लि पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु-
 द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अतिनिहः । निहः निहन्तृन् अति-
 क्रम्य निपूर्वस्य हन्तेः डप्रत्ययः । प्रथमैकवचनस्थाने द्वितीयावहु-
 वचनं वाक्यसम्बन्धात् । सिधः सिधति कुत्सितकर्मा कुत्सिताच-
 रणानतिक्रम्य अति अचितिरन्यमानस्कृता तामतिक्रम्य अरातिरनु-
 पजीव्यो जनः तं चातिक्रम्य हे अग्ने विश्वातिदुरितानि सहस्व
 हिः । अनर्थकः अभिभव अधानन्तरम् अस्मभ्यं सह वीरान् पुत्रान्
 र्षि धनं दाः दद्याः ॥ ६ ॥

रणान् । अत्यचित्तिम् अचितिरन्यमनस्कता । अतिक्रम्य चान्यमनस्कताम् अत्यरातिम् । अरातिरनुपजीव्यो जनः तच्चातिक्रम्य हे अग्ने । विश्वा ह्यग्ने दुरितानि सहस्व । विश्वानि दुरितानि सहस्व अभिभव हिरनर्यकः अथानन्तरम् अस्मभ्यं सहवीरां सपुत्रां रयिन्धनं दाः दद्याः ॥ ६ ॥

हे अग्ने हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि त्वं सहस्व अभिभव निवर्त्तयेत्यर्थः । किं हृत्वा निहः निहन्ति निहःनिपूर्वाद्धन्तेर्दप्रत्ययः सुपां सुलुगिति शसः सु आदेशः निहान् हन्तृन् अतिक्रम्य । स्रेधतिःकुत्सितकर्मा स्रेधन्ति म्रियः किप् कुत्सिताचारान् अतिक्रम्य । अचित्तिमन्यमनस्कतामतिक्रम्य । न रातिर्दानं यस्य सोऽरातिस्तमदात्तारमातिक्रम्य । दुष्टान् सर्वानतिक्रम्य । पाप नाशयेत्यर्थः । किञ्च अथानन्तरं हे अग्ने अस्मभ्यं सहवीर्यं वीरैः पुत्रैः सहितां रयिं दाः देहि लुङ् ॥ ६ ॥

अनाघृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्ने क्षत्रभृद्दीदिहि । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन् मानुषीभियः शिवेभिर्य परिपाहि नो वृधे ॥ ७ ॥

(१)अनाघृष्यः । यस्त्वमनाघृष्यः । अशक्यः खलीकर्तुम् । जातवेदाः जातप्रज्ञानश्च अनिष्टृतः अनुपार्हिसितश्च । स्तृणातेरेत-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽय पाठक्रमः मुम्बई मुद्रितपुस्तके नास्ति । तद्यथा । अनाघृष्यः । हे अग्ने त्वम् इह कर्मणि वर्तमानः विश्वा आशाः सर्वा दिशः प्रति दीदिहि दीप्यस्व किंभृतः अनाघृष्यः अशक्यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः अनिष्टृतः अनुपार्हिसितः स्तृणातेरूपम् । विराद् राज्ञ दीप्तो विराजनशीलः क्षत्रं विभर्त्तीति क्षत्रभृत् किञ्च मानुषोः मनुष्यसंवाधिनीः भियः प्रमुञ्चन् जन्मजामृत्युदैन्यशोकादिकाः विक्षिपन् शिवेभिः शान्तैः अचिभिः अद्य नोऽस्मान् परिपाहि किमर्थं वृधे वद्धनाय ॥ ७ ॥

द्रूपम् । विराद् च राजृ दीप्तौ । विराजनशीलः विराद् क्षेत्र-
भृच्च । तन्त्वां ब्रवीमि हे अग्ने दीदिदि दीप्यस्व इह कर्मणि व-
र्तमानः विश्वाः सर्वा आशा दिशः । किञ्च प्रमुचन्मानुषीर्भि-
यः । विक्षिपन्मानुषानि भयानि जन्मजरामृत्युशोकैर्दन्यादी-
नि । शिवेभिः शिवैः शान्तैः अर्चिभिः अद्यास्मिन्धावि । परि-
पाहि नः सर्वतो गोपायास्मान् । किमर्थम् वृधे वर्द्धनाय ॥७॥

हे अग्ने । इह कर्मणि घत्तमानस्तव विद्या आशाः दीदिदि
सर्वाः दिशः प्रकाशय । कीदृशस्तथम् अनाधृष्यः पराभवितुमशक्यः ।
जातवेदाः जात वेदा घनं धानं धा यस्मात् । अनिष्टृतः न
हिंसितः केनापि स्तु हिंसायां कान्तः । विराद् पियिधं राजमान
क्षत्रभृत् क्षत्र विभक्तिं पुष्पाति । किञ्च मानुषीः मनुष्यसन्धविनी
र्भियः जन्मजरामृतिर्दन्यशोकादिकाः प्रमुञ्चन्निवर्त्तयन् सन् शि-
वेभिः शिवैः शान्तैस्तेभिरद्य वृधे वृद्ध्यै नोऽस्मान् परिपाहि ।
घर्धन वृत् तस्मै वृधे सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् ॥ ७ ॥

वृहस्पते सवितर्बोधयैनं सशितं चित् संत-
रासशिशि शाधि । वर्धयैनं महते सौभाग्याय विश्वं
एनमनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

(१) वृहस्पते सवितः । हे वृहस्पते हे सवितः । बोधय कामेष्व-
वगतार्थं कुरु । एनं यजमानम् किञ्च । संशितश्चित् । चिच्छ-

(१) अथ धाराणसी० लि पु० समतोऽय पाठक्रमः मुग्धर्मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । वृहस्पते । हे वृहस्पते हे सवितः एनं
यजमान बोधय कामेष्ववगतार्थं कुरु सशित चित् चिच्छन्दोऽप्यर्थं
सशितप्रथमपि यजमानं संतरा अतितरय सशि शाधि शिक्षय एन
महते सौभाग्याय वर्द्धय विश्वेदेवा एनं यजमानम् अनुमदन्तु उ-
त्सृष्टवन्तु वृहस्पतिस्तद्विदुस्तद्विदुस्तद्विदुस्तद्विदुस्तद्विदुस्तद्विदुस्तद्विदुस्त-
भूतः अथवा धाक्यत्तयम् एकेन वृहस्पतिरुक्तः । एकेन सविता ॥८॥

श्रद्धाऽप्यर्थे संशितत्रतमपि यजमानम् सन्तरामतितराम् संश्रि
शाधि शिष्य । वर्द्धय च एनं यजमानम् महते सौमगाय ऐ-
श्वर्याय । विश्वे च देवा एनं यजमानम् अनुमदन्तु । उत्साह-
यन्तु । बृहस्पतिशब्देन सवितृशब्देन चात्राग्निरेवोच्यते ।
अथवा वाक्यद्वयम् एकेन बृहस्पतिरुक्तः अपरेण सविता ॥८॥

हे बृहस्पते ! हे सपितः ! एनं यजमानं बोधय कर्माभिर्गं कुद-
किञ्च चिदप्यर्थे संशितं चित् संशितं शिशितमपि संतरामतितरं
सशि शाधि शिष्य शासः शपः श्लौ द्विन्वम् छान्दसमभ्यासस्ये
त्तम् । किञ्च महते सौमगाय ऐश्वर्याय एनं वर्द्धय । विश्वे देवाः
एनं यजमानमनुमदन्तु तृप्ता हृष्टा वा भवन्तु । बृहस्पतिसवितृशब्दा
भ्यां सामिधेन्यङ्गभूतोऽग्निरेवोच्यते वाक्यद्वय वा एकेन बृहस्पति
रुक्तोऽन्येन सपिता ॥ ८ ॥

अमुत्र भूयादथ यद्यमस्य बृहस्पते अभिशस्तेरमु-
ञ्चः । प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद् देवानामग्ने
भियज्ञा शर्चाभिः ॥ ९ ॥

(१) अमुत्र भूयात् । अमुत्रामुष्मिङ्लोके यत् शरीरम्भूयात् ।
अथ अथ यत् यमस्य सद्ने च शरीरं भूयात् । तस्मात् च हे

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्यर्इ मुद्रित
पु० नास्ति । तद्यथा । अमुत्र भूयात् । अमुत्र अमुष्मिन् लोके
मरणम् अमुत्र भूयं भुगो भावे इति क्यप्प्रत्ययः तस्मात् परलोक-
गमनान्मरणादिन्यर्थः अमुञ्चः विमुञ्च मरणाद्क्षेन्यर्थः । यत् मयं त-
स्मादपि विमुञ्च अथ अथ यत् यमस्य सद्ने यमलोके अभिशस्तेः
अभिशंमनादपि अमुञ्चः विमुञ्च लकारन्यत्ययः किञ्च हे अग्ने देवा-
नां भियज्ञौ अश्विना अस्मान् यजमानान् शर्चाभिः कर्मभिः मृत्युं
प्रत्यौहतां प्रतिप्रेरयताम् अन्यत्र नयताम् अत्रापि बृहस्पतिरग्निरेव
सामिधेनी प्रकरणस्याग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

बृहस्पते । अभिशस्तेः अभिशंसनाच्च अमुञ्चः । किञ्च प्रत्याह-
तां प्रातिप्रेरयताम् अन्यत्र नपताम् अश्विनौ मृत्युम् अस्मात्-
जमानात् कथंभूतावश्विनौ । देवानां भिपजा हे अग्ने शचीभिः ।
अत्रापि बृहस्पतिशब्द आमन्त्रितोऽग्निशब्दस्य द्रष्टव्यः सामिधे-
नी प्रकरणस्याग्नेयत्वात् । ननु बृहस्पतिशब्दो नैघण्टुको नचा-
ग्निशब्दे इति ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत् तेनाग्ने-
य्यो यत्प्राजापतिं संमधत् तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः प्राजाप-
तेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तस्मादेनं प्राजापतिं सन्तमग्निरित्या-
चक्षते इति श्रुतेरदोषः ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते ! त्वममुत्र भूयादमुञ्चः अमुत्र परलोके भवनममुत्र-
भूयम् भुवो भाव इति (पा० ३, १. १०७) क्यप् परलोकगमनान्मर-
णात् मुञ्च मरणाद्रक्षेत्यर्थः लकारव्यत्ययः । अथ अथ यन् यम-
स्य भय परलोकभयं नरकपातादि तस्मादपि मुञ्च । किञ्च अभि-
शस्तेः अभिशापादपि लोकापनादादपि मुञ्च । देवानां भिपजा भिप-
जो अश्विना अश्विनौ अस्मात् यजमानात् मृत्युं प्रत्यौहतां निवसंयतां
कैः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनीप्रक-
रणस्याग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

उद्धयं तमंसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं
देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उद्धयमिति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

व्याख्याता (२०, २१) ॥ १० ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्ला शोचीं
प्यग्नेः । धुमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ ११ ॥

(१) उर्ध्वा अस्य । द्वादश आग्नेयः प्रयाजदेवताः उष्णिहः

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित

अष्टम्याद्ये द्वे गायत्र्यौ । ता विपमा विपमाक्षरपादा इत्यादिश्रु-
तेः । ता आग्नेय्यः प्राजापत्याः । यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यः यत्प्र-
जापतिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति च श्रुतिः । अग्निर्ऋ-
षिः । प्रजापतिश्चाग्निरूपेण संस्तूयते ॥ अस्याग्नेः ।
प्रजापतिरूपेण संस्तूयमानस्य ऊर्ध्वाः प्रगुणाः दे-
वमार्गेण यायिन्यः समिधो भवन्ति । ऊर्ध्वा शुक्रा । ऊर्ध्वानि
च शुक्रा शुक्रानि शोर्चीष्यर्चीपि भवन्ति । द्युमत्तमा दीप्ति-
मत्तमा च वीर्यवत्तमानि चेत्यर्थः । सुप्रतीकस्य सुमुखस्य
यजमानस्य । सूनोः । स ह्येनञ्जनयति । य इत्थम्भूतोऽग्निस्तं
वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥

द्वादशाग्नीदेवत्या उष्णिहो विपमपादा आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः ।
अग्निः प्रजापतित्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि । ता आग्नेय्यः
प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमप्रीणात्तेन प्राजा-
पत्या इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः ऊर्ध्वा देवगामिन्यो भवन्ति
शोर्चीपि तेजांस्यपि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि भवन्ति । कीदृशानि शोर्चीपि
शुक्रा शुक्राणि शुद्धा शुद्धानि । द्युमत्तमा द्यौःदीप्तिः प्रकाशो येषां
तानि द्युमन्ति अत्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि ।
कीदृशस्याग्नेः सुप्रतीकस्य सुष्ठु प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः

पुं नास्ति । तद्यथा । ऊर्ध्वा । अस्य द्वादश आग्नेय्यः प्रयाज
देवताः उष्णिहः अष्टम्याद्ये द्वे गायत्र्यौ ता विपमपादा इत्या-
दिश्रुतिः । ता आग्नेय्यः प्राजापत्याः यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजाप-
तिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतिः । अग्निर्ऋषिः प्रजापतिश्चाग्नि-
रूपेण स्तूयते अस्याग्नेः प्रजापतिरूपेण स्तूयमानसमिधः ऊर्ध्वाः प्र-
गुणा देवमार्गयायिन्यो भवन्ति द्युमत्तमा दीप्तिमत्तमानि शुक्रा शुक्रानि
शोर्चीपि अर्चीपि ऊर्ध्वानि भवन्ति किंभूतस्यास्य सुप्रतीकस्य कल्या-
णमुखस्य यजमानस्य सूनोः । यदेनं जनयति तेनास्यैव सूनुः य ईद-
शस्तं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

यजमानपुत्रस्य स यदेनं जनयति तेनास्यैव स्युरिति श्रुतेः । व
ईदशस्त्वं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

तनूनपादसुरो विश्वेवदा देवो देवेषु देवः । पथो
अनक्तु मध्वा घृतेन ॥ १२ ॥

(१) तनूनपात् । आज्यस्य अप्रेर्वा यः तनूनाद्गवां नपात् आ-
ज्याभिप्रायमेतदुच्यते । अथवा योऽग्निः तनूनामपां नपात् पौत्रः ।
असुरः असुमान् प्राणवान् रो मत्वर्थायः । यद्वा असुरः वसु-
रः धनवान् अस्मिन्पक्षे आदिलोपः । विश्ववेदाः । सर्वधनः
सर्वज्ञो वा । देवो दानादिगुणयुक्तः । देवेष्वपि देवः दीप्तिमान् ।
य ईदशः सः पथः यज्ञमार्गान् अनक्तु । मध्वा मधुस्नादुना घृ-
तेन । इत्यन्नामप्रभूतं यज्ञे घृतमस्तु येन मार्गो अभ्यक्ताः स्यु-
रित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गाननक्तु ।
मध्वेति नुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः । पथोऽनक्तु इ-
त्यत्र प्रकृत्यान्तः पादमध्यपर इति (पा० ६, १, ११५) सन्ध्यभासः
यज्ञे यद्वा घृतमस्तु येन मार्गो घृताभ्यक्ताः स्युरिति भावः । कीदृशो
देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽ-
ग्निरिति अपां पौत्रः । असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् रो मत्वर्थः ।
विश्ववेदाः सर्वधनः । देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः ॥ १२ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति । तद्यथा । तनूनपादसुरः । तनूनाम् अपां नपात्
पौत्रः अग्निः अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्याभिप्रायेणान्तेः पौ-
त्रत्वम् असुरः प्राणवान् रो मत्वर्थे यद्वासुरः धनवान् अस्मिन् पक्षे
आदिलोपः विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वयज्ञो वा देवो दानादिगुणयुक्तः
देवेष्वपि देवः दीप्तिमान् ईदशः सः मध्वा साधुना घृतेन पथः यज्ञ-
मार्गान् अनक्तु यज्ञेऽतिप्रभूतं घृतमस्तु येन मार्गो अभ्यक्ताः
स्युरिति भावः ॥ १२ ॥

मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसोऽग्ने ।
सुकृद्देवः सविता विश्ववारः ॥ १३ ॥

(१) मध्वा यज्ञम् । हे अग्ने यस्त्वं मध्वा मधुस्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कथंभूतः । प्रीणानः देवान् । नराशंसश्च । नरैर्क्रान्तिभिर्भयः शंस्यते स्तूयते स तथोक्तः । सुकृच्च साधुकृच्च । देवः सविता । विश्ववारः सर्वस्य वरणीयश्च भवसि । तं त्वां स्तुम इति शेषः ॥ १३ ॥

हे अग्ने ! त्वं मध्वा स्वादुना घृतेन यज्ञे नक्षसे व्याप्नोषि नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कीदृशस्त्वम् प्रीणानः प्रीणीते प्रीणानः देवान् तर्पयन् । नराशंसः नरैर्क्रान्तिभिराशंस्यते स्तूयते नराशंसः । सुकृत् शोभनकारी । देवः दीप्तिमान् । सविता विश्वस्योत्पादकः । विश्वेन त्रियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यण्, सर्वस्य वरणीयः सर्वाङ्गीकर्त्ता वा ॥ १३ ॥

अच्छायमेति शवसा घृतेनेडानो वह्निर्ममसा ।
अग्निं सुचो अध्वरेषु प्रयत्सु ॥ १४ ॥

(२) अच्छायम् । अच्छाभेरातुमिति शाकपूणिः अच्छ एति

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति । तद्यथा । मध्वा यज्ञम् । हे अग्ने त्वं मध्वा सादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्नोषितिकर्मा किं त्वं प्रीणानः देवान् नराशंसः नरैर्क्रान्तिभिः शंस्यते स्तूयते इति नराशंसः । सुकृत् साधुकृत् देवो दीप्तिमान् सविता विश्वस्य विश्ववारः सर्वस्य वरणीयः ॥ १३ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । अच्छायम् । अयम् अध्वर्युः शवसा क्षान्तल्युतः इडानः स्तुयन् वाहिवोडा घृतेन नमसा अघ्नेन हविर्लक्षणेन अभ्युद्यतेन सुचो गृहीत्वा अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु अग्निम् अच्छ । एति भभ्येति ॥ १४ ॥

अभ्येति । अग्निम् अयमध्वर्युः । शवसा स्वकीयेन प्रज्ञानबलेन युक्तः । घृतेन च गृहीतेन इडानः स्तुवन् । वन्दिर्वो ढा । नमसा चाघ्नेन हविलक्षणेनाभ्युद्यतेन स्रुचः वाहुभ्यां गृहीत्वा । अध्वरेषु प्रयत्सु यज्ञेषु वर्तमानेषु ॥ १४ ॥

अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्निमच्छ पति अभ्येति अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः (निर० ५, २८) । वीदश शवसा ज्ञानबलेन इडानः इड स्तुतौ ज्ञानच् तथा घट्टिः घट्टि यज्ञभारामिति घट्टि यज्ञनिर्वाहकः । किं कृत्वा घृतेन नमसा अघ्नेन हविलक्षणेनोपलक्षिताः स्रुचो जुह्वाया गृहीत्येति शेषः ॥ १४ ॥

स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स ई मन्त्रां सुप्रयसः । वसुश्चेतिष्टो वसुधातमश्च ॥ १५ ॥

(१) स चक्षत् । स एवाध्वर्युः यज्ञत् । यजतु । अस्याग्नेः सम्बन्धिमहिमानं महाभाग्यम् । स ईम् स एव च मन्त्रा मदनीयान्यन्नानि यजतु । कथंभूतस्याग्नेः सुप्रयसः । प्रय इत्पन्ननाम शोभनानि प्रयांस्यन्नानि हविलक्षणानि यस्य स सुप्रयाः तस्य सुप्रयसः । अय कस्मादन्यदेवताः परित्यज्याग्नेर्महिमानं यज्ञदित्युच्यत इति चेत् अत आह वसुश्चेतिष्टो वसुधातमश्च । यतोऽसौ वसु वासयिता चेतिष्टोऽतिशयेन चेतयिता । कृताकृतगुणविशेषः वसूनां धनानां दातृत्वमथ अतः अग्निस्तूयते ॥ १५ ॥

सोऽध्वर्युरस्याग्नेः महिमानं यज्ञत् यजतु सिन्धुदुलं लेटि (पा० ३, १, ३४) लेटोऽडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेष्यति (पा० ३, ४, ९४, ९७) सूत्रैयक्षदिति रूपम् । स ईम् स च मन्त्रा मन्त्राणि मदजनकानि हवींषि च यजतु ददातु । वीदशस्याग्नेः सुप्रयसः ।

(१) अत्र धाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठकमः सुम्बर् सु०पु० नास्ति । तद्यथा । यज्ञत् । स अध्वर्युः अस्याग्नेर्महिमानं भाग्यं यज्ञत् यजतु स ईम् एव मन्त्रा मदनीयान्यन्नानि यजतु किम्भूतस्याग्नेः सु

प्रथम् इत्यधनाम (निघ० २, ७, ५) शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य । कीदृशस्याग्नेर्महिमानं यजतु यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधातमः वसूनां धनानां दातृतमः कियन्तात्तमम् ॥ १५ ॥

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः । उरु
व्यचंसो धाम्ना पत्यमानाः ॥ १६ ॥

(१) द्वारो देवीः । अस्याग्नेः प्रथमम् द्वारः देव्यः व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति । ताभ्यः अनु पश्चात् । विश्वे विश्वेदेवाः देवशब्दलोपः । व्यवहितपदप्रायोऽर्द्धर्चः । कथम्भूता द्वारः । उरुव्यचसः बहुव्यञ्जनाः । धाम्ना स्थानेन ऋत्विक्सम्बन्धिना पत्यमानाः । पत ऐश्वर्ये ऐश्वर्यं कुर्वाणाः । या इत्यम्भूता यज्ञगृहद्वारस्ता वयं स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

द्वारो देव्योऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति दददाने धूर्ता च । अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवा अग्निव्रतानि ददन्ते । कीदृश्यो द्वारः उरुव्यचसः उरु विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालान्तराः । तथा धाम्ना स्थानेन पत्यमानाः पत ऐश्वर्ये

प्रथमः प्रथ इत्यधनाम शोभनानि प्रयांसि यस्य स सुप्रयाः तस्य । ननु कुनोऽन्यदेवान् परित्यजाम्नेर्महिमानं यजत्वित्युच्यते इत्यत आह । सुरिति यतोऽसौ वसुः वासयिता ता चेतिष्ठः अतिशयेन चेतयिता । कृतगुणविशेषः । च पुनः वसुधातमः वसूनां धनानां दातृतमः ॥ १५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्वर्द्दं मुद्रितं पु० नास्ति तद्यथा । द्वारो देवी । द्वारो देव्यः अस्य अग्नेः व्रता व्रतानि कर्माणि प्रथमं ददन्ते धारयन्ति ताभ्यः, अनु पश्चात् विश्वेदेवा ददन्तेः देवशब्दलोपः । ददद् दाने धूर्ता च किम्भूता द्वारः । उरुव्यचसः बहुव्यञ्जनाः धाम्ना स्थानेन ऋत्विक्संबन्धिना पत्यमानाः ऐश्वर्यं कुर्वाणाः पत ऐश्वर्यं । दिवादिरात्मनेपदी या ईदृश्यस्तास्तुमं इति शेषः ॥ १६ ॥

दिवादिरात्मनपदी पत्यन्ते ईशते ता पत्यमाना स्थानैरेदवर्त्य
पाणा ऋत्विजा स्थानानि ददाना इत्यर्थं ता स्तुम ॥ १६ ॥

ते अस्य योपणे दिव्ये न योना उपासानक्ता ।
इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ १७ ॥

(१) ते अस्य । ते उपासा नक्ता उपाश्च नक्ता च रात्रि ।
अस्याग्नेः योना योना आहवनीयाख्ये स्थितस्य योपणे भार्ये ।
दिव्ये दिविभवे नकारोऽनर्थकः । ते इमं यज्ञम् अवतां सुगुप्तं
कुरुताम् । अध्वरं सोमञ्च नोऽस्माकम् संपादयतामिति शेषः ॥ १७ ॥

उपाश्च नक्ता रात्रिश्च उपासानक्ता उपस उपासादेशो द्वन्द्वे ते
प्रसिद्धे उपासानक्ता अहोरात्रिदेव्यो नोऽस्माकमिमं यज्ञमवता र
क्षताम् । कीदृश्यौ ते अस्याग्ने योपणे भार्ये । तथा दिव्ये दिवि
भवे स्वर्गस्थे । कीदृशस्याग्ने योनी गार्हपत्यस्थाने
शेषः नकार पादपूरण । कीदृश यज्ञम् अध्वरम् ष्टु कौटिल्ये न
ध्वरतीत्यध्वरस्तम् अकुटिलम् शास्त्रोक्तमित्यर्थं ॥ १७ ॥

दैव्यां होतारा ऊर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभिगृणी-
तम् । कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥ १८ ॥

(२) दैव्यो होतारा । अयश्चाग्निरसौ च मध्यमः हे दैव्यौ

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रम मुम्यई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । ते अस्य । त उपासा नक्ता रात्रि योनी आ
हवनीयाख्ये स्थाने स्थितस्याग्नेर्दिव्ये दिवि भवे योपणे भार्यं तका
रोऽनर्थकं ते इमं यज्ञम् अवतां सुगुप्तं कुरुता नोऽस्माकमध्वरं सोमं
संपादयतामिति शेषः ॥ १७ ॥

(२) दैव्या होतारा । अयश्चाग्निरसौ च मध्यमः । हे दैव्यौ हो-
तारौ नोऽस्माकमध्वरम् ऊर्ध्वं कृणुत यज्ञं देवमार्गयायिन कुरुतम् ।
अग्नेर्जिह्वा अभिगृणीतम् अग्निमुखं साधु धर्णयतम् नः स्विष्टिं साधु
यजनं च कुरुतम् ॥ १८ ॥

होतारौ । ऊर्ध्वमध्वरं नः कुरुतम् देवयानयापिनं कुरुतमित्य-
भिप्रायः । अग्नेर्जिह्वामाभिगृणीतम् अग्निमुखं साधु वर्णयत
मित्यर्थः कृणुतं कुरुतञ्च नः अस्माकं स्वाष्टिम् । साधु-
यजनम् ॥ १८ ॥

अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे दैव्या होतारौ अग्निवायू ।
युवां नोऽस्माकं स्वाष्टिं शोभन यजन कृणुत कुरुतम् । किञ्च
नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमूर्ध्वं कृणुतं देवमार्गंगामिन कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां
ज्वालामाभिगृणीतं वर्णयतम् समीचीं वह्निज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥१८॥

तिस्रो देवीर्वाहिरेदं सन्दन्तिवडा सरस्वती भार-
ती । मही गृणाना ॥ १९ ॥

(१) तिस्रो देवीः । तिस्रः देव्यः । वाहिः आ इदं सदन्तु ।
आसदन्तु आसीदन्तु इदं वाहिः । कतमास्ताः । इडा पृथिवी-
स्थाना सरस्वती च मध्यस्थाना । मही स्तुवन्तीति । प्रत्येक-
न्तिमृभिरपि योज्यम् यद्वा एकमेव वाक्यम् । तिस्रो देव्यो वाहि-
रिदमासदन्तु इडा सरस्वती भारत्यो महत्यो गृणाना इति ॥१९॥

तिस्रो देव्यः इदं वाहिरासदन्तु आसीदन्तु छान्दसः सीदादेशा-
भावः ध्यवहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) आडा सह क्रियापदव्यय-
घानम् । कास्ना अत आह इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्था-
ना सरस्वती भारती दुस्थाना । मही महती गृणाना स्तुवन्तीति
विशेषणद्वय तिस्रणाम् ॥ १९ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टां सु वीर्यम् । राय-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽय पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । तिस्रो देवीः । तिस्रो देव्यः इदं वाहिं आसदन्तु
आसीदन्तु । कास्ताः इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना
भारती दुस्थाना मही महती गृणाना स्तुवन्तीति विशेषणद्वयं ति-
स्रणामपि योज्यम् ॥ १९ ॥

स्पोपं विप्यंतु नाभिमस्मे ॥ २० ॥

(१) तनः । तत् रायस्पोपम् नः अस्मभ्यमस्मदर्थम् । तुरीपम् तूर्णमश्नुते । तूर्णश्चाप्नोति । अद्भुतं महत् अभूतपूर्वम् । पुरुषु बहुषु यत्क्षियति निवसति तत्पुरुषु त्वष्टा देवः सुर्व साधुवीर्यम् । रायस्पोपविशेषणान्येतानि चत्वारि पदानि । विप्यंतु । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने विमुञ्चतु । नाभिमस्मे राष्ट्रमध्यम् प्रत्यस्मासु ॥ २० ॥

त्वष्टा देव त प्रसिद्ध रायो धनस्य पोप पुष्टिमस्मे अस्माक नाभिं प्रति विप्यंतु विमुञ्चतु नाभौ मुक्कमुत्सङ्गे पततीति भावः पोऽन्त कर्मणि श्रोत इयतीति (पा० ७, ३, ७१) ओकारलोपः स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति यास्व । कीदृश राय पोपम् नोऽस्माक तु रीपम् तुरा घेगेन आप्नाति तुरीप शीघ्रप्रापकम् । अद्भुत महान्तम् । पुरुषु पुरुषु बहुषु क्षियति निवसति पुरुषु सुपा सुलुगिति (पा० ७, १, ३९) अमो लुक् क्षियतेरौणादिको इप्रत्यय । सुर्वीर्यं साधुवीर्यं सामर्थ्यं ये न तम् । ईदृश धन देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

घनंस्पतेऽवंसृजा ररांणस्तमनां देवेषु । अग्निर्हव्यं शामिता सूदयाति ॥ २१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठप्रम मुम्भई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । तत्र त्वष्टा देव त रायस्पोपम् अस्मे अस्मासु नाभिं प्रति विप्यन्तु विमुञ्चन्तु स्यतिरुपसृष्टा विमोचने नाभिं प्रति यन्मुच्यते तदुत्सगे तिष्ठतीति भावः किंरायस्पोप नोऽस्मभ्य तुरीप तूर्णमश्नुते आप्नातीति तुरीपम् अद्भुत महान्तम् अभूतपूर्वं पुरुषु पुरुषु क्षियतीति पुरुषु विभक्तिलोपः सुर्वीर्यं साधुवीर्यं यद्वा यवसघात प्रार्थयते त्वष्टा नोऽस्मदर्थं स जलौघ तुरीप तूर्णव्यापकम् अद्भुत महत्त्वात् पुरुषु बहुषु निवासभूतः घृगुजितशब्दः वा सुर्वीर्यं रायस्पोप हेतुम् । नाभिं राष्ट्रमध्य प्रति अस्मासु मुञ्चतु ॥ २० ॥

(१) वनस्पतेऽव । हे वनस्पते अवसृज । सुङ्मुखतोऽवाचीनं
निक्षिप हवींषि रराणः । यद्वा रा दाने ददानः । त्मना मन्त्रे-
ष्वाड्यादेरात्मन इत्याकारलोपः देवेषु विषयभूतेषु । कस्मात्त्व-
मेवमुच्यसेऽस्माभिरित्यत आह । यतः अग्निः शमिता शामित्र-
मिति तद्धितलोपः । हव्यं हविर्जातम् सूदयाति पूद क्षरणे
संस्करोति । अतो हे वनस्पते अवसृजेति संबन्धः ॥ २१ ॥

अग्निः शमिता हव्य सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतो
हे वनस्पते ! तत्संस्कृत हव्यमवसृज सुङ्मुखतोऽवाचीनां क्षिप ।
कीदृशस्त्वम् त्मना आत्मना देवेषु रराण हविर्ददान. रा दाने का-
नच् । मन्त्रेष्वाड्यादेरात्मन इति (पा० ६, ४, १४१) आलोपः ॥२१ ॥

अग्ने स्वाहां कृणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यम् ।
विश्वे देवा हविरिदं जुपन्ताम् ॥ २२ ॥ ॥

(२) अग्ने स्वाहा । हे जातवेदः स्वाहा कृणुहि स्वाहाकृतिं
यज इन्द्राय । हव्यं हविः प्रयच्छेति शेषः । विश्वे देवाश्च इदं
हविः जुपन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

हे अग्ने ! हे जातवेदः जातप्रज्ञान ! हव्यमिन्द्राय स्वाहा कृणुहि

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुग्धैर्मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । वनस्पते । हे वनस्पते अवसृज सुङ्मुखतोऽवा-
चीनं हविः क्षिप किंभूतः त्मना देवेषु रराणः रममाणः यद्वा रा
दाने ददान् त्मनेति मन्त्रेष्वाड्यादेरात्मनः इति आकारलोपः यतोऽ-
ग्निः शमिता शामित्रमिति तद्धितलोपः हव्यं सूदयाति संस्करोति
पूद क्षरणे ॥ २१ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुग्धैर्मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । अग्ने स्वाहा । हे अग्ने हे जातवेदः इन्द्राय
हव्यं स्वाहा कृणुहि स्वाहाकारेण प्रयच्छ विश्वे देवाश्च इदं हविर्जु-
पताम् ॥ २२ ॥

स्वाहाकारेण प्रयच्छ । मिञ्च विदधे देवा इव हविर्भुवन्तां सेव
न्ताम् ॥ २२ ॥

पीवो अन्ना रयिवृधः सुमेधा श्वेतः सिपक्ति नि
युतामभिश्चीः । ते वायवे समनसो वितस्थुर्विदधेन्न
रः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नित्युत्पत्ते शुक्लन्तूपरमालमत इत्यस्य पशोः
पीवो अन्नारयिवृधः इत्याद्याः पद्याज्यानुवाक्यास्त्रिष्टुभो वा
यव्याः । तत्र च प्राजापत्यः पशुपुरोडाश इति पच्यते । तस्य
आपो ह यत् द्वे प्राजापत्ये । यान् नियुतः अश्वान् । पीवो अन्ना
न् पीव पुष्टमन्न येषामिति पीवोअन्नान् रयिन्धनं ये वर्द्धयन्ति
ते रयिवृधः सुमेधाः कल्याणप्रज्ञानो वायुः । श्वेतः वायोर्वर्णव
चनम् शुक्लो हि वायुरिति श्रुतिः । सिपक्ति सेचति । नियुता-

(७) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽप्य पाठक्रमं मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । अथैत वायवे नियुत्वते शुक्ल तूपरमालमते ।
इत्यस्य पशो पीवो अन्ना रयिवृध इत्याद्या पद्याज्यानुवाक्या
स्त्रिष्टुभो वायव्य तत्र च प्राजापत्य पशुपुरोडाश इति पच्यते तस्य
आपो ह यत् इति द्वे प्राजापत्ये श्वतो वायु शुक्लो हि वायुरिति श्रु
ति । यान् नियुतोऽश्वान् सिपक्ति सेचत त नियुत वायवेऽर्थाय
समनस समनस्का सन्तो वितस्थु किंभूतान् नियुत । पीवो अन्ना
पीव पुष्टम् अन्न येषा ते पीवा अना तान् । नकारलाप । प्रवृत्त्यातः
इति पीवो अन्नानित्यत्र प्रकृतिभाव । रयिवृध रयिं धन वर्द्धयन्ति
तान् । किं भूत श्वेत सुमेधा कल्याणप्रज्ञान नियुताम् अश्यानाम् ।
अभिश्ची अभ्याश्रयणीय । अथैव वायव्यश्वयोगे नर मनुष्या क्र
त्विज विद्वान् विश्वानि इत् पादपूरण । स्वपत्याना शोभनानामप
त्याना कर्माणि चक्रु कुर्वन्ति । एतदुक्त भवति वायव्यश्वयोगे सति
सर्वमिद यज्ञादि वर्तत इति ॥ २३ ॥

मभिर्ध्राः नियुतामभ्याश्रयणीयः अय यान्वायुः सिपक्ति ते नियुतोऽश्वा वायवेऽर्थाय । समनसः समनस्कास्सन्तः वितस्थुः तान् विश्वानि इत् पादपूरणे नरः मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः स्वपत्यानि शोभनानामपत्यानां यानि कर्माणि तानि चक्रुः कुर्वन्ति । एतदुक्तं भवति । वाय्वश्वसंयोगे सति सर्वमिदं यज्ञादि प्रवर्तते इति ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते इति हुतस्य पशोः पीवो अन्ना रयिवृध इत्याद्याः पद् याज्यानुवाक्याः । द्वे वायुदेवस्ये त्रिष्टुमौ घसिष्ठदष्टे । शुक्लो हि वायुरिति ध्रुतेः श्वेतो वायुः यानियुतोऽश्वान् सिपक्ति सेवते ते नियुतः समनसः समनस्काः सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्थुर्विशेषेण तिष्ठन्ति । कीदृशाभियुतः पीवो अन्ना पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् नकारलोपः प्रकृत्यान्तः पादमिति (पी० ६, १, ११५) पीवो अन्नानित्यत्र सन्ध्यमाघः । तथा रयिवृधः रयिं घनं वर्धयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः सुमेधा शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य । नियुतामभिर्ध्राः अश्वानामाश्रयणीयः । एयमश्वयोगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विदवा इत् विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकानि चक्रुः कर्माणीति ज्ञेयः ॥ २३ ॥

राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे राये देवी धिपणां धाति देवम् । अर्धं वायुं नियुतः सञ्चत स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ २४ ॥

(१) राये नु । राये धनाय उदकलक्षणाय नु क्षिप्रम् यं वा

(१) अत्र चारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा राये नु इमे रोदसी रोदस्यौ घावापृथिव्यौ राये धनायोदकलक्षणाय नु क्षिप्रे वायुं जज्ञतुः जनयतः घावापृथिव्योः संयोगेऽपि घायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यते इति घायुं

युञ्जतुः जनयितुः रोदसी घावापृथिव्या इमे । जनयोर्घावापृथिव्योः संयोगेऽपि सति वायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यते इति जनितवर्त्या घावापृथिव्या । यं वायुञ्च राये घनायोदकलक्षणाय । देवी धिपणा धियं धुद्धि कर्म वा सनोति सम्भजते इति धिपणा वाक् मध्यस्थाना घाति धारयति । देवं दानादिगुणयुक्तम् । अथ अथेत्यर्थः समनन्तरमेव । ते घायुं नियुतः अश्वाः सञ्चत सचन्तः सेवन्तः स्वाः स्वकीयाः । उत अपि च श्वेतं घायुं वसुधितिं वसुनो घनस्योदकलक्षणस्य धारयितारम् निरेके । जनैराकीर्णप्रदेशेऽवस्थितम् वायुम् नियुतः सञ्चत स्वा इत्पनुवर्तते ॥ २४ ॥

इमे रोदसी घावापृथिव्या यं घायुं जज्ञतुः उत्पादयामासतुः नु क्षिप्रम् किमर्थम् राये घनायोदकरूपाय । धियं सनोति ददाति धिपणा वाक् देवी देव वायु घाति धारयति शपो लुक् राये घनाय । रोदस्योः सद्भावेऽपि घायुं घिना जगद्धारणाशक्तेर्वासुत्पादितः धिपणोति ह्रस्वमार्पम् । अथ अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उत स्या नियुतो निजाश्वा घायुं सञ्चत सञ्चन्ते सेवन्ते पञ्च सेवने पुरुषव्यत्ययः । ऋ निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहुजनाकीर्णे स्थाने । कीदृशं घायुं श्वेतं श्वेतवर्णम् । तथा वसुधितिं वसुनो घनस्य धितिर्धारणं यत्र तम् घनस्य धारयितारम् ॥ २४ ॥

आपो ह यद् वृहतीर्विश्वमाघन् गर्भं दघांपा

जनितवर्त्या धिपणा धिय धुद्धि कर्म वा सनोति सतभजते सा धिपणा घाग्देवा यं देवं वायु घाति धारयति । अथ अथ समनन्तरमेव स्वाः स्वकीयाः नियुतोऽश्वाः निरेकेरेकः अन्यता तद्रहते जनैराकीर्णं प्रदेशे स्थितं श्वेतं घायुं सञ्चत सचन्ते सेवन्ते । उत निश्चयेन किं भूतं वसुधितिं वसुधनस्योदकलक्षणस्य धारयितारम् ॥ २४ ॥

जनयन्तरिग्निम् । ततो देवानां समवर्त्ततासुरेकः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २५ ॥

(१) आपो ह । आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासीदित्येतद्ब्राह्मणं निदानभूतमनयोः कण्डिकयोः । आपः । पुराकल्पद्योतको ह इति निपातः । यत् । यदा बृहती बृहत्यः महत्यः । विश्वं सर्वम् आत्मत्वेन । आयन्प्रापुः । गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणन्दधानाः । जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः अग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भम् । हिरण्यगर्भश्चनो वा अग्निशब्दः । ततः गर्भात्संवत्सरोपितात् देवानां मध्ये समवर्तत समभवत् असुः प्राणात्मकः । एकः देवानां स हि लिङ्गशरीरः य इत्यम्भूतो हिरण्यगर्भः । तस्मै कस्मै प्रजापतये हविषा विधेम हविर्दद्म इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २५ ॥

द्वे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ हिरण्यदृष्टे प्रथमा ह्यधिका । आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासेति (११, १, ६, १) ब्राह्मणमेतयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं धोध्यम् । ह प्रासेद्धौ यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापुः । कीदृश्य आपः बृहतीः बृहत्यो महत्यः बहुलाः । तथा गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः धारयन्त्यः अत एवाग्निं जनयन्तीः अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादायिष्यन्त्यः । ततो गर्भात् संवत्सरोपितात् देवानामसुः प्राणरूप आ-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । आपो ह । आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासीदित्येतद्ब्राह्मणं निदानभूतमनयोः कण्डिकयोः पुराकल्पद्योतको ह इति निपातः । यत् यदा पुरा आपो विश्वं सर्वम् आयन् आत्मत्वेन प्रापुः किम्भूताः बृहतीः बृहत्यः गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः अग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः ततो गर्भात् संवत्सरोपितात् देवानां मध्ये एकः असुः प्राणात्मकः आत्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भः समवर्त्तत तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दद्म ॥ २५ ॥

त्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भं समयन्त उदपद्यत । कस्मै च
आपतिरूपाय देवाय हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दत्त वि
भक्तिव्यत्यय विदधातिर्दानार्थं ॥ २५ ॥

याश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयं-
न्तीर्यज्ञम् । यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ २६ ॥

(१) यश्चित् । योऽपि देवः अन्तर्यामी । आपः अप इति
विभक्तिव्यत्ययः । महिना महाभाग्येन । पर्यपश्यत् परितो
दृष्टवान् । दक्षम्प्रजापतिं दधानाः जनयन्तीः यज्ञं सृष्टिर्यज्ञम् ।
यश्च देवेष्वपि अधिदेवः एक आसीत् तस्मै कस्मै प्रजापतये ह-
विषा विधेम हविर्दत्त इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २६ ॥

चिदप्यर्थं यो देवोऽन्तर्यामी महिम्ना आप विभक्तिव्यत्ययः अ
प पूर्वोक्ता पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श । कीदृशी दक्ष कुशल प्रजा
पतिं दधाना । यश्च जनयन्ती यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्रो प्रजा उच्यते
सृष्टिरुक्त्यास्त्वर्थं । यश्च देवेष्वधि अधिक एको मुख्यो देव आसी-
त् । तस्मै देवाय हविर्दत्त ॥ २६ ॥

प्र याभिर्यासि दाश्राधसमच्छां नियुङ्क्तिर्वापवि-
ष्टेयं दुरोणे । नि नो रापिंस्तुभोजंसं युवस्व नि वीरं
गव्यमद्वयञ्च राधः ॥ २७ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रम मुम्बई
मुद्रित पु० नास्ति । तथा । यश्चित् । योऽपि देवोऽन्तर्यामी महिना
महाभाग्येन । आप अप इति विभक्तिव्यत्यय पर्यपश्यत् । सर्वतो
दृष्टवान् किंभूता अप दक्ष प्रजापतिं दधाना यश्च सृष्टिं जनयन्ती ।
यो देवेष्वधि एकः अधि अधिको देव आसीत् । तस्मै देवाय
हविर्दत्त ॥ २६ ॥

(१) प्रयाहि प्रयासि याभिर्नियुद्धिः । नियुच्छन्द उभय-
लिङ्गः स्त्रिया पुंसि च । दाश्वान्सं यजमानम् अच्छ अच्छाभे-
राप्तुमिति शारुशूणिः । हवींषि दत्तवन्तं यजमानमभि । हे वायो
इष्टये यागाय एषणा यवा । दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं यजमान-
म् । ताभिर्नियुद्धिरागत्य । नो रयिं सुभोजस युवस्व । निपूर्वो
यौतिर्दानार्थः । नियुवस्व देहि नोऽस्मभ्यं रयिन्यनम् किम्भू-
तम् सुभोजसम् साधु भुज्यत इति सुभोजाः तम् सुभोजसम् ।
किञ्च । वीरं पुत्रम् गव्यञ्ज राधः अश्व्यं च राधो धनम् नि-
युवस्व इति ॥ २७ ॥

हे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभो वसिष्ठदृष्टे । हे वायो ' त्व याभिर्नियु-
द्धिरश्वाभिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञगृहे वत्तमान दाश्वान्स
इविर्दत्तवन्तं यजमानमच्छ अभिमुख प्रयासि गच्छासि निपातस्य-
घोत (पा० ६, ३, १३६) सहितायामच्छा इति दीर्घ । व्यग्रहिता-
श्चेति (पा० १, ४, ८२) प्रेण यासीत्यस्य व्यवधान ताभिर्नियुद्धि-
रागत्य नोऽस्मभ्यं रयिं धन नियुवस्व देहि नियौतिर्दानार्थं व्यत्य-
येन शप्रत्ययः । कण्डिश रयिं सुभोजस सुष्ठु भुज्यत इति सुभोजा-
स्तम् भुजेरसुन्प्रत्ययः । किञ्च वीर पुत्र गव्य गोसन्वन्धि अदन्यम
श्वसन्वन्धि गोऽद्वरूप राधः धन च नियुवस्व ॥ २७ ॥

आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरुंसंहस्त्रिणीभिः

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमं मुम्यर्ह
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । प्रयाभिः । नियुच्छन्दः पुस्त्रियोः । हे वा-
यो त्वं याभिः । नियुते इष्टये यागाय एषणा यवा दुरोणे यज्ञगृहे वर्त-
मानं दाश्वान्सं यजमानम् अच्छ अभिप्रयासि । प्र अस्योपसर्गस्य
यासीति तिङा सम्बन्धः । ताभिर्नियुद्धिः आगत्य नोऽस्मभ्य रयिं
धनं नियुवस्व देहि यौतिर्दानार्थः । किम्भूत रयिं सुभोजस साधु
भुज्यत इति सुभोजाः तं किञ्च वीर पुत्रं गव्य भदन्य राध गोऽ
द्वरूप धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

पंशाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन् सवने मादयस्व यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २८ ॥

(१) आ नः । आ उपयाहि नः अस्माकम् अध्वरं यज्ञम् ।
नियुद्धिः अश्वैः शतिनीभिः । शतानि विद्यन्ते यामु ताः ।
ताभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिश्च । एतदुक्तम्भवति । यद्नाम-
पि वाहनानां वयन्तर्पयितुं क्षमाः एत्य च । हे वायो अस्मिन्
सवने तृतीयसवने मादयस्व तृप्यस्व । इदानीमृत्विजः पादेनाह ।
यूयं पात पालयत स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नः अस्मान् ॥ २८ ॥

हे वायो ! नियुद्धिरश्वभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुपयाहि ।
कीदृशाभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च संख्या यासा
ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः । एत्य चास्मिन्
सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व । अथ पादेन ऋत्विज आह हे
ऋत्विजः ! स्वस्तिभिः कल्याणैर्यूयं नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ २८

नियुत्वान् वायवागं ह्यपञ्चुक्रो अंपामि ते । ।

गन्तांसि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

(२) नियुत्वान्वायो । पट् वायव्या याज्यानुवाक्याः । तत्र

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रि-
त पु० नास्ति । तद्यथा । आ नः । हे वायो नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं नि-
युद्धिः । अश्वभिः आ उपयाहि किंभूताभिः नियुद्धिः शतिनीभिः
शतानि । विद्यन्ते यामु ताः शतिन्यः ताभिः एव सहस्रिणीभिः
यद्नामं वाहनानामपि तर्पयितुं वयं क्षमा इति भावः । एत्य च
अस्मिन् सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व इदानीं पादेन ऋत्विजः प्र-
त्याह यूयं स्वस्तिभिः नोऽस्मान् सदा पात पालयत ॥ २८ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । नियुत्वान् वायो । पट् वायव्या याज्यानुवाक्याः
वायो शुक्र इत्यनुष्टुप् एकवा चेति त्रिष्टुप् गायत्र्योऽन्याश्चतस्रः हे

वायो शुक्रो इत्यनुष्टुप् । एकया चेति त्रिष्टुप् । गायत्र्योऽन्या-
 श्वतन्त्रः । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायने । यतो गन्ता गम-
 नशीलः तृन्नन्तोऽयम् गन्ता उदात्तः तद्धर्मा वा तत्साधुकारी वा
 एते हि तृनोऽर्थाः । असि । सुन्वतः अभिषवं कुर्वतः यजमा-
 नस्य गृहान्प्रति । अतो ब्रवीमि । नियुत्वान् नियुद्गुणको भूत्वा
 हे वायो आगहि आगच्छ । अयञ्च शुक्रो ग्रहः अयामि आग-
 च्छत्विति सकारपुरुषव्यत्ययः ते त्वां प्रति । त्वमेव हि शुक्रा-
 दीनां ग्रहाणां स्थानमित्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

पट्टचो वायुदेवत्याः वायव्येष्टनापशुपक्षे घपादीनां याज्यानु-
 घादरत्वन नियुक्ताः आद्या गायत्रो गृत्समददृष्टा । हे वायो ।
 यतः सुन्वतो यजमानस्य गृह प्रति त्वं गन्ता गमनशीलोऽसि
 तृन्नन्त आद्युदात्तत्वात् अतो नियुत्वान्दवावान् सन् आगहि आगच्छ
 शपो लुक् । अयं शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति अयामि अयन्तु प्राप्नोतु
 लकारपुरुषव्यत्ययः । शुक्रादिग्रहाणां पात्रं त्वमेवेति भावः ॥ २९ ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्यो अग्रं दिविष्टिषु ।
 आयाहि सोमपीतये स्पाहो देव नियुत्वन्ता ॥ ३० ॥

(१) वायो शुक्रः । हे वायो शुक्रो ग्रहः अयामि स्वयमेवा-

वायो यतः त्वं सुन्वतो यजमानस्य गन्तासि गमनशीलः तृन्नन्तोऽयं
 गन्ता उदात्तः तद्धर्मा तत्साधुकारी एते तृनोऽर्थाः अतः नियुत्वान्
 अदववान् सन् आगहि आगच्छ अयं च शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति आ-
 यामि आगच्छतु लकारपुरुषव्यत्ययः त्वमेव शुक्रादिग्रहाणां स्थान-
 मिति भावः ॥ २९ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यई मु-
 द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । वायो शुक्रः । हे वायो शुक्रः ते त्वां आ-
 यामि आगच्छतु । किंभूतः शुक्रः दिविष्टिषु दिवि ष्यणंपु यनेषु
 मध्यः अग्रं रसस्य सारभूतः हे देव त्वं च सोमपीतये सोमपाना य

गच्छतु ते त्वां प्रति कथम्भूतः । मधुो अग्रम् रसस्य सार
भूत दिवि एरणेषु यज्ञेऽप्यित्यर्थः । त्वं च आयाहि सोमपीतये
सोमपानाय । यतः स्पार्हः स्पृहणीयः हे देव । नियुत्वता नि
युच्छब्दवता मन्त्रेण स्तूयसे ॥ ३० ॥

अनुपुष्टुप पुग्मादाजमोढदृषा हे वायो । शुको प्रह त्यामयामि
आगच्छतु । कीदृश शुक् दिविष्टिपु मध्व अग्र चीरिष्यते प्रार्थ्यं
यामिस्ता दिविष्टयो यज्ञा ज्यातिष्टामेन सर्गकामा यजतयुक्ते
मध्व मधुनो रसस्याग्र सारभूत यज्ञरसेषु शुको प्रह सारभूत
इत्यर्थं किञ्च हे देव वाया नियुत्वता अश्वायता रथन आयाहि
आगच्छ किमर्थं सोमपीतये सामपानाय । कीदृशस्त्व स्पार्हं स्पृ
हायोग्य यजमानादिभि स्पृहणीय ॥ ३० ॥

वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः साक गन्मनसा यज्ञम् । शि
वो नियुद्धिं शिवाभिः ॥ ३१ ॥

(१) वायुरग्रेगाः । वायुः अग्रे गमनशीलः यज्ञप्रीः यज्ञेन
प्रीयत इति यज्ञप्रीः । साकङ्कच्छ गच्छति मनसा यज्ञम् । यो
ज्ञादरेण विस्मित आगच्छति स मनसा सहागतो भवति । कथं-
भूतः । शिवः शान्तः नियुद्धिः अर्धः शिवाभिरेव ॥ ३१ ॥

हे गायत्र्यौ । वायु शिवाभि कल्याणरूपाभि नियुद्धिरश्वामि
ष्ट्या मनसा साकं चित्तन मह सादर यज्ञ गन् गच्छतु । कीदृश
अग्रेगा अग्रे गच्छत्यग्रगा विडयनोरनुनासिक्स्यादिति (पा० ६

आयाहि स्पार्हं स्पृहणीय सोम नियुत्वता नियुच्छब्दवता मन्त्रेण
ससृष्टोऽस्तीति शय ॥ ३० ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रम मुम्बईमुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । वायुरग्रेगा । वायु मनसा साक सह शिवाभि
नियुद्धिरश्वामि यज्ञ गन् आगच्छतु या ह्यादरेण गच्छति स मनसा
सहागतो भवतीति किम् वायु अग्रेगा अग्रेगमनशील यज्ञप्री
यज्ञेन प्रीयत इति शिव शान्त ॥ ३१ ॥

४, ४१) आकारः । यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयते तुष्यति यज्ञप्रीः । शिवः
कव्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागंहि । नि-
युत्वान् सोमपीतये ॥ ३२ ॥

(१) वायो ये । हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसं-
ख्याभियुक्ताः रथासः रथा एव रथासः तेभिः तैः आगहि आ-
गच्छ नियुत्वान् भूत्वा सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३२ ॥

हे वायो ! ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसख्याका रथासः
रथा तेभिस्तैः रथैः आगहि आगच्छ किमर्थं सोमपानाय । की-
दृशस्त्व नियुत्वान् अश्वायुक्तः नियुतो वायोरित्युक्ते (निघ०
१, १५, २) ॥ ३२ ॥

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विंश-
शती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशतां च नियुद्धिर्वा-
पविह ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

(२) एकया च । एकस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि वि-
मुच्यन्ते । हे वायो स्वभूते । स्वकीया विभूतिर्यस्य जगत्सर्व

(१) अत्र वाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु०
नास्ति । तद्यथा । वायो ये ते । हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्र-
सख्याः रथासः तै रथैर्नियुत्वान् सन् सोमपीतये आगहि ॥ ३२ ॥

(२) अत्र वाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु०
नास्ति तद्यथा । एकया च । एकस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि विमुच्यन्ते
हे वायो हे स्वभूते स्वकीया विभूतिर्यस्य जगदात्मिका स स्वभूतिः ।
एकया दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या विंशतिशब्दस्य पूर्वसवर्ण-
दीर्घ आदेशः । तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्धि अश्वाभि इष्टये यज्ञाय
त्वं यानि पात्राणि वहसे ता तानि इह विमुञ्च ॥ ३३ ॥

स स्वभूतिः । यानि पात्राणि वहमे इष्टये देवयज्यायै । एकया च नियुता दशभिश्च नियुद्भिः द्वाभ्याञ्च नियुद्याम् विंशती च । विंशतिशब्दस्य पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशः । विंशत्या च नियुद्भिः । तिसृभिश्च त्रिंशता च नियुद्भिरेव । ता तानि पात्राणि इह विमुञ्च ॥ ३३ ॥

त्रिष्टुप् अनयर्चां पात्राणि मुच्यन्ते । स्वा निजा भूतिः समुद्भिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते ! हे वायो ! एकया दशभिर्द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्भिः अदनाभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्व यानि पात्राणि वहमे ता तानि पात्राणि इह यजे त्रिमुञ्च । पञ्च चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ३३ ॥

तव वायुतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भूत । अवापं स्वावृणीमहे ॥ ३४ ॥

(१) तव वायो । हे वायो ऋतस्पते । सत्योदक यज्ञवचन ऋतशब्दः । सत्यपते । त्वष्टुरादित्यस्य जामातः । स ह्यादित्यादप आदाय गर्भयति ततो त्रिभुवो जायन्ते अतो वायुर्जामाता त्वष्टुः अद्भुत । अभूतपूर्व । तव संबन्धीनि अवांसि अन्नानि आटणीमहे आयाचामः ॥ ३४ ॥

गायत्री व्यदन्ष्टा । हे वायो ! ऋतस्पते सत्यस्य पालक ! ऋतस्य पतिपरे सुडागमः । हे त्वष्टुर्जामातः । आदित्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्मन्तीति वायुरादित्यस्य जामाता । हे

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुग्धसमुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । तव वायो । हे वायो हे ऋतस्पते सत्योदक यज्ञवचन ऋतशब्दः । तस्य पतिशब्दे सुडागमः । हे सत्यपते हे त्वष्टुरादित्यस्य जामातः आदित्यादप आदाय गर्भयति ततो त्रिभुवो जायन्ते अतो वायुर्जामाता त्वष्टुः हे अद्भुत अभूतपूर्व तव अवांसि अन्नानि वयम् आटणीमहे याचामः ॥ ३४ ॥

अद्भुत आश्चर्य्यरूप ! तत्रावांसि अन्नानि वयमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४ ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ ३५ ॥

(१) अभि त्वा रथन्तरं दक्षिणे पक्ष इति श्रुतिः । नान्योऽध्वर्य्योर्गायेदिति यतोऽत एषां साम्नां योनयः पठ्यन्ते । तत्रेन्द्र प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । तत्र प्रथमा बृहती । द्वितीया सतो बृहती । अभि त्वा शूर नोनुमः । आभिमुख्येन त्वां हे शूर नोनुमः नमामः । कथमिव अदुग्धा इव धेनवः । यथा वत्सान्प्रति अदुग्धा धेनवः नमन्ति एवं त्वां प्रति हविर्भिः स्तोत्रैः शत्रैश्चाभिमुख्येन नमामः । यद्वा णु स्तुतौ । अयमत्र धातुः शब्दसारूप्यात् अभिनोनुमः अभिष्टुमः त्वां कृतकृत्याः सन्तः स्तुतस्तोत्राः कृतशास्त्राः उद्यतहविष्काः । कथमिव । अदुग्धा इव धेनवः । यथा अदुग्धा अकृतकृत्या धेनवः वत्समभिष्टुवुः एवम् । कथंभूतं त्वामभि नोनुमः ईशानमस्य जगतः । जङ्गमस्य स्वर्दृशम् स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् तं स्वर्दृशम् । यद्वा स्वरादित्यः तद्वत् यो दृश्यते स स्वर्दृक् तं स्वर्दृशम् । ईशानं च हे इन्द्र तस्थु-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्वई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । अभि त्वा । रथन्तरं दक्षिणे यज्ञे इति श्रुतिः । नान्योऽध्वर्य्योर्गायेदिति यतोऽत एषां साम्नां योनयः पठ्यन्ते तत्रेन्द्र प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः तत्र प्रथमा बृहती द्वितीया सतो बृहती हे इन्द्र हे शूर वयं त्वाम् अभितो नोनुमः आभिमुख्येनात्पन्तं स्तुमः । नु स्तुतौ यद्भुगन्तम् कथमिव अदुग्धा धेनव इव ता यथा वत्सानभिष्टुवन्ति किंभूतं त्वाम् अस्य जगतो जङ्गमस्य ईशानं स्वर्दृशं स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् । तं यद्वा स्वः आदित्यः तद्वत् दृश्यते इति स्वर्दृक् तं तस्थुषः रथावरस्य ईशानम् ॥ ३५ ॥

पः स्थितवतः स्यावरस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

वृहतीसतोवृहतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्यम् । रथन्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः । नान्योऽप्यर्योर्गायोदित्यप्यर्योर्गानं विहितम् । अतः साम्नां योनय ऋचः पठ्यन्ते तत्रैन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । हे शूर । हे इन्द्र । वयं त्वा त्वामभिनानुमः आभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः नु स्तुतौ यद्भुगन्तम् । तत्र दृष्टान्तः अदुग्धाः घेनय । इव यथा अदुग्धा गायो घत्सान् स्तुवन्ति । कीदृशं त्वान् जगतो जह्ममस्येशानं प्रभुम् स्वर्दंशं स्वः पश्यतीति स्वर्दंशं तम् । यद्वा स्वः आदित्य इव दृश्यते स्वर्दंशं तस्युपः स्यावरस्य ईशानम् विदयन्तियन्तारमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न त्वावाँ२॥ अन्यो दिव्यो न न पार्थिवो जातो
न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तंस्त्वा हवामहे ॥ ३६ ॥

(१) न त्वावान् । ये न त्वावान् त्वत्सदृश अन्यः दिव्यः दिवि भवः न च पार्थिवः अस्तीति शेषः । न च जातः न च जनिष्यत उत्पत्स्यति अतः अश्वायन्तः अश्वान्कामयमानः हे मघवन् धनवन् इन्द्र । वाजिनः वाजोऽन्नम् तद्येषामस्ति ते वाजिनः हविषा संयुक्ताः सन्तः गव्यन्तः गाः कामयमानाः त्वां हवामहे आह्वयामः ॥ ३६ ॥

हे मघवन् धनवन् । हे इन्द्र । दिवि भयो दिव्यः पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः न च जातः

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यई मु० पु० नास्ति । तथा । न त्वावान् । हे मघवन् धनवन् हे इन्द्र अन्यः दिवि भयः पार्थिवश्च त्वावान् त्वत्सदृशः नास्तीति शेषः न च जातः न च जनिष्यते उत्पत्स्यते अतो वयं त्वां हवामहे आह्वयामः किं वयम् अश्वायन्तः अश्वान् कामयमानाः वाजिनः वाजोऽन्नं तद्वन्तः हविषा संयुक्ताः सन्त इत्यर्थः । गव्यन्तः गाः कामयमानाः ॥ ३६ ॥

न जानिष्यते उत्पत्स्यते । त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान् सादृश्यार्थे
 वृत्तप्रत्ययः । अतो घयं त्वा त्वां हवामहे । कौटशा घयम् अश्वा-
 यन्तः अश्वान् कामयमानाः अश्वाघस्यादिति (पा० ७, ४, ३७)
 क्यचि आत्वम् ततः शत्रुप्रत्ययः । वाजिनोऽन्नवन्तः हवियुताः । ग
 व्यन्तः गा इच्छन्ति गव्यन्तः गोकामाः गवाश्वान् देहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

त्वामिद्वि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः । त्वां
 वृत्रेण्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ ३७ ॥

(१) त्वामित् । बृहतो योनिः देवतादितुल्यम् इच्छद् एवार्थे हि-
 निरर्थकः । त्वामेव हवामहे आहयामः । सातौ वाजस्य सातिर्लाभः
 लाभे अन्नस्य विषयभूते । अपि च कारवः कर्तारः स्तोमानां
 वयम् त्वामेव च वृत्रेषु शत्रुषु हन्तव्येषु हेइन्द्र सत्पतिं सतां पा-
 लयितारम् श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्यागिनः
 सन्तः तत्पतिम् । नरः मनुष्याः आहयन्ति । त्वामेव काष्ठासु
 जेतव्यासु अर्वतः अर्ववन्तः अश्ववन्तः रथिनो वा आहयन्ति ।
 नहि त्वदते पुरुषाणां किञ्चित्सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

शङ्खयमैन्द्रः प्रगाथः शम्युदष्टः बृहत्साम्नो योनिः अध्वर्योर्गान्त-
 स्योक्तेः आद्या बृहती द्वितीया सतो बृहती बृहदुत्तरे पक्षे इति श्रु-

(१) अत्र धाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु०
 नास्ति । तद्यथा । त्वामित् । बृहतो योनिः देवतादितुल्यम् इत् ए-
 वार्थे हि निरर्थकः । हे इन्द्र कारवो कर्तारो यशानां घयं त्वामेव ह-
 वामहे वाजस्य सातौ सातिर्लाभः । अन्नस्य लाभे विषयभूते अपि
 च वृत्रेषु शत्रुहन्तव्येषु काष्ठासु च जेतव्यासु अर्वतः अर्ववन्तः अश्व
 वन्तो रथिनो वा नरो मनुष्याः त्वाम् आहयन्ति किं त्वां सत्पतिं
 सतां पालयितारं श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्या-
 गिनः सन्तः । अर्वत इति मनुषो लोपः विभक्तिव्यत्ययश्च नहि त्वद-
 ते पुरुषाणां किञ्चित् सिध्यतीति भावः ॥ ३७ ॥

ते । हे इन्द्र । कारय कर्त्ता यज्ञानाम् नरा ऋत्विजो यय त्वान्ने
 हरामहे आह्वयान् इन् ययार्थे हि निश्चये । किंनिमित्तम् वाजस्य
 अस्य सार्वा लाननिमित्तम् । कांश्च त्वां मत्पार्ति सर्वा पश्यि
 तारम् । ध्रुनेष्मृत्पुत्राचारगता निषिद्धव्यागिन मन्त्र कथ्यन्ते ।
 तथा अर्थे अक्षरातिनिमित्तं च विनाकल्प्यदय । न्याशुद्रावृत्ति
 पदपर्या ॥ ३७ ॥

स त्वं नंश्चित्र वज्रहस्त घृष्णुया मह म्न्धानो अ-
 ट्रिवः । गामड्वंशं रथ्यमिन्द्र संकिर मत्रावाजं न
 जिग्युषं ॥ ३८ ॥

(?) म त्वम् । म त्वं नः अस्मभ्यम् हे चित्र चायनीय हे
 वज्रहस्त घृष्णुया प्रमहनेन महः महत्त्वेन च स्तवानः म्नुवानः ।
 इति विकरणान्ययः । हे अट्रिवः अट्रिवन् । अट्रिमात्म्यं व-
 ज्रन्तयन्त्यास्तीति मन्त्रोच्यते अट्रिव इति । गाम् अश्वश्च रथ्यं
 रथे मायुम् हे इन्द्र मङ्गिर । सुङ्गिरिर्दानाविशये अनेकदेशप्र-
 कीर्णदेहि कथमिव । मत्रा वाजस्य जिग्युषे नकार उपमार्यायः ।
 यया जिग्युषे विवितवते । अश्वाय हस्तिने वा । मत्रा प्राणस-

(१) अथ वाचासीऽट्रिऽपुऽ सन्नेऽय पाठक्रमः मुन्त्रं मुऽपुऽ
 नाश्चि तपया । स त्वम् । हे चित्र चायनीय हे वज्रहस्त हे अट्रिव
 अट्रिवन् अट्रिमारमप यज्ञ तदन्त्यास्तीति सरोच्यते । यद्वा अट्रिव
 जेदम्बेन अन्य मन्त्रे आट्रिवान् तन्मनुजि त्व घृष्णुया प्रमहनेन म
 ह महत्त्वेन च म्नुवानः स्तवानः सन् इति विकरणान्ययः ।
 गाम् अश्व रथ्य रथे साधु हे इन्द्र नोऽस्मभ्य सुकिर देहि मङ्गिर-
 त्रिदानार्थः । अनेकदेशप्रकीर्ण देहोऽर्थः । कथमिव न इत्यर्थे जिग्यु-
 षे विवितवते आश्वाय हस्तिने वा मत्रा वा रथस्य प्राण तन्सहित
 वाज न वाजस्य वाज यत्रस इत्यादि यया द्युतेऽय नोऽस्मभ्य
 देहि ॥ ३८ ॥

हितम् वाजं यवसम् सस्नेहमपरिमितं संकिरेयुर्दधुः एवमस्म-
भ्यन्देहि ॥ ३८ ॥

हे चित्र आश्चर्य्यकारिन् ! हे वज्रहस्त ! वज्रं हस्ते यस्य हे अ-
ट्टिबः ! अद्रयोऽजेयत्वेन सन्तोत्याद्रिवान् तत्सम्बुद्धिः मतुवसोरि-
ति (पा० ८, ३, १) कृत्वम् हे इन्द्र ! स त्वं नोऽस्मभ्य गामद्वं
च सङ्किरे देहि सम्पूर्वं किरतिर्दानार्थः । कीदृशमश्वम् रथ्यं रथे
साधुं रथवहनसमर्थम् । कीदृशस्त्वम् घृष्णुया प्रागल्भ्येन महः म-
हसा तेजसा च स्तवानः स्तूयमानः । घृषे वज्रुः ततो विभक्त्येयादेशः
घृष्णुना घृष्णुत्वेन भावप्रधानो निर्देशः । महः विभक्तिलोपः । स्त-
वान इत्यत्र विकरणव्यत्ययः । कथामिव वाजं न वाजमिव न इवार्थे
यथा जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सत्रा त्राणं त्रा रक्ष-
णम् तत्साहितं वाजमघ्नं यवं यथा ददाति तथास्मभ्यं देहि ॥ ३८ ॥

कया नश्चित्र आभुवदृती सदावृधः सखा कया
शचिष्ठया वृता ॥ ३९ ॥

(१) कया नः । वामदेव्यस्य योनिः तिस्र ऐन्द्र्यो गायत्र्यः
अन्त्या पादानिवृत् । कया नश्चित्र आभुवदृती कया पुनः ऊती
ऊत्या केन पुनरवनेन तर्पणेन । नः अस्माकं चित्रः चायनीयः
इन्द्रः आभुवत् भूयात् आकारो वृता सह संबध्यते । सदा वृधः
सदाकालं वर्द्धयिता । सखा च कया च नाम शचिष्ठया शची-
ति कर्मनाम मतुव्लोपः । अतिशयेन कर्मवत्या आवृता कर्मणा
सदावृधः सखा भूयादिति वर्तते ॥ ३९ ॥

(१) अत्र वाराणसी०लि०पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुन्वई मु०पु०
नास्ति तद्यथा । कया नः । वामदेव्यस्य योनिः तिस्रः ऐन्द्र्यः गाय-
त्र्यः अन्त्या पादानिवृत् सदावृधः सदा वर्द्धयितुर्विष्णोः सखा इन्द्रः
कया ऊत्या केन तर्पणेन नोऽस्माकं चित्रः चायनीयः आभुवत् भू-
यात् कया शचिष्ठया शचीति कर्मनाम मतुव्लोपः अतिशयेन कर्मव-
त्या कया आवृता कर्मणा च चित्रो भूयात् ॥ ३९ ॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवया वामदेवदृष्टा वामदेव्यसाम्नो यो
नि वामदेव्यमात्मप्रिति ध्रुने अन्त्या पादनिष्ठन् सप्ताक्षरत्रिपादा ।
पूर्वचं इन्द्रपदमनुपञ्जनीयम् । इन्द्र कया ऊनी ऊया अवेनेन तपणेन
प्राणनेन वा नोऽस्माक सया महायः आभुवन् आभिमुष्येन मयनि
तया वृता वर्धत इति वृत् तथा वृता वर्धमानया शचिष्ठया
न शची शचिष्ठा तथा अतिशयवया यागात्रिययास्माक समा मव
ति शर्चातिर्मनाम तन इष्टन् प्रत्यय । कोदशः इन्द्रः विद्य रिचि-
त्र पूज्यो वा । सदावृषः सदा वर्धत इति सदावृष इगुपधेति(पा०
३, १, १३५) कप्रत्ययः सदा वर्धमान । ऊनी तृतीयैर्यचनस्य
मुपां मुलुगिति (पा० ७, १, ३९) पूर्वमरणं । आभुवत् इतश्च
लोप मुलुगिति (पा० ७, १, ९७) निष इलोपः शपश्चान्दसे हि-
त्वे घातोऽरुद्धादेशः पा० ६, ४, ७७) ॥ ३९ ॥

कस्त्यां सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्वसः ।

ददा चिदारुजे वसुं ॥ ४० ॥

कस्त्वा । को नाम त्वाम् मत्सत्मादयति । सत्यः अवि-
यः मदानां मध्ये मंहिष्ठः अतिशयेन मदजनकः । अन्वसः सो-
मस्य स्वभूतोऽश्वः येन मत्तः सन् त्वम् । ददाचित् ददान्यप्यमु-
रद्वन्दानि । आरुजे आरुजसि चूर्णयसि वसु च ददासीति शे-
पः । यद्वा ददान्यपि सुवर्णप्रभृतीनि चिरकालस्यायीनि वसूनि
आरुजसि चूर्णयसि दानाय ॥ ४० ॥

(१) अत्र वाचणसोऽलि०पु० समतोऽय पाठक्रमः मुन्वई मु०पु०
नास्ति तद्यथा । कस्त्या । अन्वसः सोमस्य कः यदा सत्यः अवि-
यः त्वाम् मत्सत् मादयति मत्तं करोति । किम्भूतः मदानां मध्ये
मंहिष्ठः अतिशयेन मदजनकः येन मत्तः त्वां ददाचित् ददान्यपि
अमुरद्वन्दानि आरुजे आरुजसि चूर्णयसि वसु च ददासीति शे-
पः यद्वा ददान्यपि कालस्यायीनि सुवर्णादीनि वसु वसूनि आरु-
जसि चूर्णयसि दानाय च ॥ ४० ॥

हे इन्द्र ! अन्धसोऽन्नस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत्
मायति मत्तं करोति मदी हर्षे लेटोऽडांटाविति (पा० ३, ४, ९४)
अडागमः सिन्धुहुलं लेटीति (पा० ३, १, ३४) सिप्प्रत्ययः तिप
इलोपः कीदृशः मदानां मंहिष्ठः मद्यन्ति तानि मदानि पचाद्यच्-
मदजनकानि हर्षापि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः
मंहि कान्तौ चुरादिः मंहयति द्योतते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः यद्वा
महि वृद्धौ भ्वादिः मंहते वर्धते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः । येनांशेन
मत्तः सन् दृढा चित् दृढान्यपि वसु वसुनि धनानि कनकादीनि त्व-
मारुजे रुजो भङ्गे पुरुषपदव्यत्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं भनक्षि
भङ्क्ता ददासीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अभी पु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं
भवास्पृश्ये ॥ ४१ ॥

(१) अभी पु णः । आभिमुख्येन च मुष्टु च । नः अस्माकं
सखीनाम् अविता पालयिता । जरितृणां स्तोस्तृणाञ्च अस्माकं-
पालयिता किञ्च । शतं भवासि शतधा भवसि हे इन्द्र ऊतये
अवनाय रक्षणाय । प्रकृतत्वादस्माकमेव सखीनां जरि-
तृणाञ्च ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र ! त्वमृतयेऽवनाय पालनाय मुष्टु सम्यक् अभि आभि-
मुख्येन शतं भवसि आडागमः शतशब्दो बहुवाची बहुरूपो भवसि
पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्रा-
णां जरितृणां स्तोतृणां नोऽस्माकमृत्विजामविता पालयिता । संहि-
तायामभीत्यस्य दीर्घः । सुभ इति (पा० ८, ३, १०७) सुराब्दस्य
पत्वम् । नश्च धातुस्योरुपुभ्य इति (पा० ८, ४, २७) पुराब्दात्
परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

(१) अत्र चारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुभ्यई मुद्रित
पु० नास्ति । अभी पुणः । आभिमुख्येन मुष्टु च नोऽस्माकं सखीनां
जरितृणाम् अविता पालयिता त्वमृतये अवनाय शतं भवसि शतधा
भवसि ॥ ४१ ॥

यज्ञा यज्ञा वो अग्नेये गिरा गिरा च दक्षसे । प्र
प्रं वयममृतं जानवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिपम् ॥४२॥

यज्ञायज्ञा वः । अग्नेयस्यचः । तत्र द्वे वृहत्या तृतीया
सतोवृहती । यज्ञायज्ञस्य साम्नो योनिः यज्ञे यज्ञे इति सप्तम्ये-
कवचनस्य आ आदेशः वीष्मायाम् । वः इति यजमानविषयम्
युष्मदर्थम् अग्नेये अग्निमिति विभक्तिव्यत्ययः वाक्यसंबन्धात् ।
गिरा गिरा च । तथा तथा च गिरा वाचा स्तुतिश्लेषणया द-
क्षसे । दक्षसामिति सन्नतिः । दक्षवन्तमुत्साहवन्तम् अग्निविशेष-
णञ्चतन् । प्र प्रः प्रममुपोदः पादपूरणमित्यभ्यासः शंसिपमित्या-
ख्यातेन संबन्धः प्रशंसिपं वयम् अहमिति वचनव्यत्ययः । अ-
मृतममरणघर्माणम् जातवेदसं जातप्रज्ञानम् । प्रियं मित्रन्न मित्र-
मेव । अथ वाक्यार्थवशादानुपूर्वा । अहं यज्ञेपत्रे वः युष्मदर्थं
अग्निन्दक्षवन्तं तथा तथा च स्तुत्या प्रशंसिपम् अमृतज्ञातवेदसं
प्रियं मित्रमिव ॥ ४२ ॥

तृचः प्रगाथः आग्नेयः शम्युदष्टः यज्ञायग्नेयस्य साम्नो योनिः
यज्ञायग्नेयं पुच्छमिति श्रुतेः । द्वे वृहत्या तृतीया सतोवृहती । यज्ञा-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संनतोऽयं पाठक्रमः मुन्यरं मुद्रित
पु० नास्ति । तद्यथा यज्ञायज्ञावः । आग्नेयस्य स्युचः द्वे वृहत्या तृतीया
सतो वृहती यज्ञायग्नेयस्य साम्नो योनिः यज्ञे यज्ञे इति सप्तम्येकवचने
आ आदेशः व इति यजमानविषयः अग्नये अग्निमिति च विभक्ति
व्यत्ययः दक्षसे दक्षसामिति च प्रप्र प्रसमुपोद इति द्वित्वं तस्य शं-
सिपमिति आ ख्यातेनान्ययः वयम् अहमिति वचनव्यत्ययः । तथा
च एवं योजना अघ्ययुवाक्यं यजमानं प्रति अहं वः युष्मदर्थं य-
ज्ञे यज्ञे गिरा तथा वाचा स्तुत्या अग्निं प्रियं मित्रं न मित्रमिव प्रशं-
सिपं स्तौमि किन्मृतमग्निं दक्षसं दक्षवन्तम् उत्साहवन्तम् अमृ-
तममृतघर्माणं जातवेदसं जातप्रज्ञानम् ॥ ४२ ॥

यद्वा वीप्सायां द्वित्वम् सप्तम्येकवचनस्याकारः । व इति द्वितीया-
बहुवचनमेकवचनार्थं यजमानविषयं वा । अग्नये चतुर्थ्येकवचनं
द्वितीयैकवचनार्थं । गिरामिरा वीप्सायां द्वित्वम् । चः पादपूरणः ।
दक्षसे चतुर्थी द्वितीयार्थे । प्र प्र प्रसमुपोदः पादपूरण इति (पा० ८,
१, ६) द्वित्वम् तस्य च शंसियमिति क्रियया सम्यन्धः । वयमिति
प्रथमाबहुवचनमेकवचनार्थं । तथा चैव योजना । यज्ञेयज्ञेऽनेकयज्ञेषु
गिरामिरान्यथान्यथा स्तुत्या धः त्वाम् यद्वा वो युष्माकमर्थे अग्नि
प्रशंसिय स्तौमि शंस स्तुतौ लुङ् अडभाव आर्षः । कीदृशमाग्निं दक्ष-
सम् दक्षतेरुत्साहार्थस्य धातोरसुन्प्रत्ययः दक्षते उत्सहते दक्षाः
तम् उत्साहिनम् यद्वा दक्ष इति बलनाम अन्तर्नीतमत्वर्थं द्रष्टव्यम्
दक्षसं बलवन्तम् । अमृतममरणधर्माणम् । जातवेदसम् जातं वेदो
ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । मियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्ठादुप-
चारादुपमार्थीयः मित्रं न मित्रमिव यथा कश्चित्प्रिय मित्रं स्तौति
तद्वदाग्निं स्तुमह इत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

पाहि नो अग्न एकया पाह्यु त द्वितीयया । पाहि
गीर्भिस्तिष्ठभिर्ऋजां पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ४३ ॥

(१) पाहि नः । गोपाय नः अस्मान् । हे अग्ने एकया गिरा
ऋग्लक्षणाया । पाह्युत गोपाय च द्वितीयया द्वाभ्यां गीर्भ्यामृग्य-
जुर्ऋक्षणाभ्याम् । पाहि च गीर्भिः तिसृभिः स्तुतिभिः । हे
ऊर्जामघ्नानां पते पाहि च चतसृभिः गीर्भिः । ऋगायास्तिष्ठः
गद्यपद्यकाव्यलक्षणा चतुर्थी गीः । हे वसो वास-
यिनः ॥ ४३ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित
पु० नास्ति । तद्यथा । पाहि नः । हे ऊर्जामघ्नानां पते हे वसो वासायिनः
हे अग्ने एकया गिरा ऋग्लक्षणाया नः पाहि उत द्वितीयया द्वाभ्यां
गीर्भ्यां ऋग्यजुर्भ्यां पाहि तिसृभिर्गीर्भिः ऋग्यजुःसामभिः पाहि चतसृ
भिर्गीर्भिश्च पाहि गद्यपद्यकाव्यलक्षणा चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

गर्भदृष्टा । हे अग्ने ! ऊर्जा पते ! अन्नानां पालक ! हे
 घासयितः । यद्वा लुप्तमत्रर्थं द्रष्टव्यम् हे धर्मो । धनुमन् । धनवन्
 एकया गिरा इति पदस्यानुपङ्ग. एकया गिरा क्रमलक्षणया कृता
 यानिर्देशात् स्तुतः सन्निति वाक्यशेषेण नोऽस्मान् पाहि रक्ष ।
 उत अपि च द्वितीयया यज्ञुर्लक्षणया स्तुत सन् पाहि । तिस्र
 भिर्गोभिः क्रम्यजुःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । चतसृभिः
 क्रम्यजुःसामनिगदलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि गद्यपद्यकाव्यादिरूपा
 चतुर्षी गी ॥ ४३ ॥

ऊर्जां नपातम् स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्य-
 दातये । भुवद्वाजेष्वविता भुवद्बृध उत त्राता
 तनूनाम् ॥ ४४ ॥

(१) ऊर्जां नपातम् । स त्वं हे अध्वर्यो ऊर्जां नपातम् ऊर्जश-
 ब्देनाप उच्यन्ते । ताभ्य औपाधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्य एष-
 जायते इत्येषा पात्रोऽग्निः । तम् । हिन । हिनु । तर्पय । अयम्
 अस्मयुः । अयं हि अग्निः अस्मान्कामयते । अतो वयश्च । दा-
 शेम संकल्पं कुर्याम् । हव्यदातये । हविषो दानाय । भुवद्वाजे-
 ष्वविता । यतोऽयम् वाजेष्वन्नेषु विषयभूतेषु अविता गोप्ता ।
 भुवत् भवति । भुवद्बृधे वर्द्धनाय च भवति । उत अपि च ।

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रमः मुम्यईमुद्रित
 पु० नास्ति । तद्यथा । उर्जां नपातम् । हे अध्वर्यो स. त्वम् ऊर्जां
 नपातम् अपां पौत्रम् । अग्निं हिन हिनु तर्पय अद्भ्यो धनस्पतयो
 जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्येषां पात्रोऽग्निः । अयमाग्निः अस्मयु अस्मान्
 कामयते अतो वय हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम संकल्पं
 कुर्याम् यतोऽयं वाजेषु अन्नेषु अविता भुवत् भवति दधे वर्द्धनाय
 च भवति उत तनूनां शरीराणां त्राता भवति बहुचचन भायो
 शरीरार्थम् ॥ ४४ ॥

श्रुता तनूनां शरीराणाम् बहुवचनोपदेशात् भार्यादिशरीरग्रहण-
म् यत एवम् अतः ऊर्जोनपातं हिन इति संबन्धः । एवमादूर-
विप्रकर्षेण विषममन्त्रा व्याख्येयाः ॥ ४४ ॥

यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते । हे अध्वर्यो ! ऊर्जो नपातमपां
पोत्रमग्निं स त्वं हिनं हिनुं तर्पय हि गतौ वृद्धौ स्वादिः लोद्
उलोपश्छान्दसः ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते
तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्मयुः अस्मानिच्छति
अस्मयुः कयाच्छन्दसीति (पा० ३, २, १७०) उग्रत्ययः अतो
हृद्यदातये हविषो दानाय दाशेम सङ्कल्पयाम दाशु दाने अत्र
सङ्कल्पार्थं । यतोऽयं धाजेष्वन्नपु अविता रक्षिता भुवत् भवति वृधे-
वृद्धे च भुवत् भवति उतापि च तनूना शरीराणां श्रुता रक्षिता
भवति बहुवचन भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अग्निरन्नतनुरक्षि-
ता वर्धयितास्मान् कामयतेऽतो हविर्दानाय तं सङ्कल्पयाम् ॥ ४४ ॥

सं वत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसी-
दत्सरोऽसि वत्सरोऽसि । उपसंस्ते कल्पन्तामहो-
रात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां मासांस्ते
कल्पन्तामृतवंस्ते कल्पन्तां संवत्सरस्ते कल्पताम्
प्रेत्या एत्यै सञ्चाञ्च प्र चं सारय । सुपर्णाचिदेसि तया
देवतंयाङ्गिरस्वद् ध्रुवः सीदं ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

(१) संवत्सरोऽसि । सञ्चितोऽग्निरनेन यजुषा अभिमृश्यते ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित

पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति । यदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे त-
दिहोच्यते । हे अग्ने यस्त्वं संवत्सरोऽसि । सर्वस्य सरितासि न च
त्वामन्यः सारयति । यश्च त्वम्परिवत्सरोऽसि यश्च इदा वत्सरोऽ-
सि इदा इदानीमिति समानार्थी यश्च इद्वत्सरोऽसि इदिति नि-
पातः । यश्च वत्सरोऽसि निर्विशेषेण तस्य ते भवतः उपसः क-
ल्पन्तां क्लृप्ता भवन्त्ववयवत्वेन । एरम् अहोरात्राः अर्द्धमासा
मासा ऋतवश्च संवत्सरश्च कल्पताम् । त्वश्च प्रेत्यै प्रगमनाय
एत्यै आगमनाय सञ्चाञ्च प्रसारय च । समं च प्रसारय च ।
स्वेच्छया संकोचविकाशधर्मा भवेत्यभिप्रायः । सुवर्णाचिदसीत्या-
कृतिवचनम् तथा देवतया वाचा सहितः । अङ्गिरस्वत् प्राण इव
ध्रुवः शाश्वतिकः सीद अवस्थानं कुरु ॥ अभित्वा शूर नोनुम
इत्यादि परमेष्ठ्यपश्यत् ॥ ४५ ॥

इति उव्वटकृती मन्त्रभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

पु० नास्ति । तद्यथा । संवत्सरोऽसि । सचितोऽग्निरेनेन यद्गुणा अभि-
मृश्यते पञ्चसवत्सरमय युगाध्यक्ष प्रजापतिमिति यज्ज्योतिःशास्त्रे
उक्तं तदिहोच्यते । हे अग्ने त्वं संवत्सरोऽसि सर्वस्य सरितासि न च
त्वामन्यः सरिता यः त्वं परिवत्सरोऽसि । यश्च इदावत्सरोऽसि यश्च
इद्वत्सरोऽसि इदा इदानीमिति समानार्थी इदिति निपातः । यश्च
वत्सरोऽसि निर्विशेषणः तस्य भवतः उपसः कल्पन्ताम् अवयवत्वे-
न क्लृप्ता भवन्तु एवमहोरात्राः अर्द्धमासाः मासाः ऋतवश्च कल्पन्तां
संवत्सरश्च कल्पताम् । हे अग्ने त्वं च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगम-
नाय च समं च प्रसारय च स्वेच्छया संकोचविकाशधर्मा भवेति
भावः सुवर्णाचिदसीति आकृतिवचनं सुवर्णवर्णीयत इति तथा दे-
वतया वाचा सहितः । अङ्गिरस्वत् प्राणा इव ध्रुवः शाश्वतिकः सीद
अवस्थानं कुरु अभित्वा शूर नोनुम इत्यादिपरमेष्ठ्यपश्यत् ॥ ४५ ॥

इति मन्त्रभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अग्निदेवत्यं यजुः अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्यूहः त-
 तः शताक्षराभिकृतिश्छन्दः । चित्याग्नेरभिर्दर्शने विनियोगः ।
 पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति (ज्यो० १, १) ज्योतिः
 शास्त्रोक्तमिहोच्यते । हे अग्ने । त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि
 इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषेण पञ्चसंवत्स-
 रात्मकयुगरूपोऽसीत्यर्थः युगं भवेद्वत्सरपञ्चकेनेति ज्योतिःशास्त्रो-
 क्तेः । तस्य ते तव उपसः प्रातःकालादयः कालविशेषाः सङ्गमध्या-
 ह्नादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चैत्रादयः
 ऋतवो घसन्तादयः कल्पन्तामवयवत्वेन कल्पन्ता भवन्तु । संवत्सर-
 श्च उपलक्षणम् संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम् । क्रियावृत्तिरा-
 दार्या किञ्च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगमनाय च समञ्च संकुच
 प्रसारय च स्वेच्छया सङ्कोचविकासौ कुर्वन्ति भावः । किञ्च सु-
 पर्णाकारेण चितत्वात् सुपर्णचिदसि । तथा देवतया वाचा सहितः
 सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव प्राणा इव प्राणा भुवः स्थिरः सीद
 तिष्ठ ॥ ४५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सप्तविंशोऽयमध्याय आग्निर्को विरतोऽधुना ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

होता यज्ञन् समिधेन्द्रमिडम्पदे नामा पृथि
व्या अविं । द्विवो वर्ष्मन् समिध्यत ओजिष्ठ
अर्पणीमहां वेत्वाज्यस्य होतुर्यजं ॥ १ ॥

(१) होता यज्ञन्समिधेन्द्रम् । मंत्राणामण्डलस्य पशोः
प्रयाजप्रपाः । एकादश ऐन्द्रानेके प्रथमस्येत्येन्द्राः । आशदेव
तान्तु इन्द्रस्यैव विभूतय इति ॥ होता यज्ञन् देव्यां होता यज्ञन्तु
समिधा इन्द्रराष्ट्रेण हरिभूतेन । समिधा ना सहितम् इन्द्रम् य
इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते । प्रथमन्नावन् इडम्पदे पृथिव्या
यज्ञनाय प्रदेशे समिध्यते अग्न्याग्ना द्वितीयं त्रिचुदान्मना
समिध्यते । तार्भा पृथिव्या अपि पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते
नाभिभूते अन्तरिक्षप्रदेशे अपि उपरि ततः तृतीयमादित्या
दिवः शुक्रोऽग्न्य वर्ष्मन् वर्षिष्ठे प्रदेशे समिध्यते एवं विस्थान

(१) अथ वाचस्पतीः लि० पु० समतोऽयं पाठश्च मुम्बई
मुद्रिन पु० नाम्नि तद्यथा । होता यज्ञन्समिधेन्द्रम् । मंत्राणामण्डलान्
ऐन्द्रस्य पशोः प्रयाजप्रपाः प्रयाजप्रपाः एकादश ऐन्द्रानेके प्रथम
स्येत्येन्द्रा आशदेवनास्तु इन्द्रस्यैव विभूतय इति देव्यां होता समि
धा इन्द्रराष्ट्रेण हरिभूतेन समिधा वा सहितम् इन्द्र यज्ञन् यज्ञन्तु
य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते प्रथमम् इडम्पदे पृथिव्या यज्ञनाय
प्रदेशे अग्न्याग्ना समिध्यते पृथिवीशब्देनान्तरिक्षं पृथिव्या नामा
तार्भा अन्तरिक्षमध्ये द्वितीयं त्रिचुदान्मना समिध्यते तृतीयम् अपि
उपरि द्विवो वर्ष्मन् वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्याग्ना समिध्यते किन्तु
अर्पणीमहां अर्पणयो मनुष्यास्तान् सहन्ते अग्निमयन्ति ते अर्पणी-
सहः देवा देवां मध्ये ओजिष्ठ अतिशयेन बली स चेत्यमान आ-
त्यस्य स्य भाग वेतु पित्रन् हे मनुष्यहोत त्वमपि यज्ञ ॥ १ ॥

इन्द्र' स्तूयते । यश्च ओजिष्ठः अतिशयेन बली । केषां मध्ये ।
चर्पणीसहाम् चर्पणयो मनुष्याः तान् ये सहन्ते अभिभवन्ति ते
चर्पणीसहः देवाः तेषा चर्पणीसहां देवानां मध्ये । स चेज्यमा-
नो वेतु पियतु स्वमशमाज्यस्य । त्वमपि हे मनुष्यहोतः
यज ॥ १ ॥

इन्द्रमिड सोत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्ते (अनुक
मण्याम्) अथमध्याय सात्रामणीसम्बन्धो सात्रामण्यङ्गभूतयारै-
न्द्रयायोधसयोराद्यन्तपश्वो प्रयाजानुयाजप्रैपरूप तत्रश्च प्रजापत्य-
द्विसरस्त्रयोऽध्यायस्य क्रम्य । आद्येऽनुवाके एकादशैन्द्रपशो
सम्बन्धिन आग्नीदेवता समिधन्नृनपादित्यादिदेवताका प्रयाजाना
प्रैपा होता यक्षत्सामिधेन्द्रमित्यादया होता यत्तदिन्द्रमित्यन्ता-
(११ क०) । अथ मन्त्रार्थ । आर्षो त्रिष्टुप । दैव्यो होता समिधा
समित्नाष्टेन हविर्भूतेन सामिधाग्नीदेवतया सहित वा इन्द्र यक्षत्
यजतु । य इन्द्र त्रिषु स्थानषु समिध्यते दीप्यते । प्रथमम इड पृथिव्या
प्रदे यजनीये प्रदेशे अन्यात्मना समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्या नाभौ
पृथिवीशब्देनान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदात्मना समिध्यते
अपि उपरि । तृतीयम् दिवो वर्ष्मन् स्वर्गस्य वर्ष्माणे चर्पिष्ठे प्रदेशे
आदित्यात्मना समिध्यते । कौटश चर्पणिसहामोजिष्ठ चर्पणयो
मनुष्यास्तान् सहन्तेऽभिभवन्ति चर्पणिसहो मनुष्याभिभावुका
स्या मध्य आजस्वितम ज्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठ इष्टनि परे
त्रिन्मतोर्लुगिति (पा० ५, ३, ६५) विनो लुकि टिलोप ओजिष्ठ
शति रूपम् । सहितायां चर्पणिसहस्य दीर्घ । एतविध
इन्द्र आज्यस्य वेतु घृत पियतु । हे मनुष्यहोत । त्वमपि
यज ॥ १ ॥

होत । यक्षत्सन्नृनपात्तमृत्तिभिर्जनारभंपराजितम् ।
इन्द्रं देवत् स्वर्विदं पथिभिर्मधुमत्समैर्नराशुंसेन तेजं
सा यत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २ ॥

(१) होता यज्ञत्तनूनपातम् ।

वा स हि मरीचिः पौत्रः । देव्यो होता यजतु तनूनपातमिन्द्र-
 ऊतिभिरखनैः सहितम् जेतारम् अयज्वनाम् अपराजितम् इन्द्र-
 देवं दानादिगुणयुक्तम् स्वर्विदम् । स्वर्गं वेत्ति जानाति स्वर्गं वा
 विद्यते इति स्वर्वित् तं स्वर्विटम् । केन यजतु । पथिभिर्मधुम-
 मैः । पथिशब्देनात्र हवींष्युच्यन्ते तैर्हि स्वर्गं लोकं प्रतिपतन्ति ।
 यजमानाः । हविर्भिः मधुमत्तमैरातिशयेन रससंयुक्तैः । कथंभू-
 तमिन्द्रम् । नराशमेन यज्ञेन सहितम् तत्र तनूनपात् ।
 वेकस्मिन्प्रयाजे पठितावत उभयवानयं प्रयाजः । तेजसा
 सहितमिन्द्रयं यजतु । स चेज्यमानो वेतु पिबतु ।
 स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यदेतयज ॥ २ ॥

अत्रिजगती । नराशसेन देवेन युत तनूनपातमिन्द्र च
 होता यजतु । के पथिभिः पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यजमाना यैस्ते
 पन्थानो हवींषि तैः । कादृशै ऊतिभिः अयन्ति तपयन्ति तैः
 ऊतयस्तै ऊतियूतोत्यादिना (पा० ३, ३, ९७) कर्त्तुरि निपात ।
 तथा मधुमत्तमैः मधुमंथुरस्वादाऽस्ति येषु ते मधुमन्त अयन्त
 मधुमन्तो मधुमत्तमा तैः । कीदृशमिन्द्र जेतार शत्रूणाम्
 अपराजित केनापि न परामृतम् । स्वर्विदं स्व स्वर्गं वेत्ति स्वर्गं
 जानाति स्वर्विन् यद्वा स्व स्वर्गं विद्यत स्वर्वित्तम् विद

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रम मुम्भई मु-
 द्रित पु० नास्ति तद्यथा । होता यज्ञत् तनूनपातम् । आग्नीदेवताभि-
 प्रायं मित्राभिप्राय वा स हि मरीचिः पौत्र तनूपातम् इन्द्रदेव च
 तिभिरखनै होता यजतु किंभूत जेतारम् अयज्वनाम् अपराजि-
 ना स्वर्विदं स्वर्गं वेत्ति जानातीति स्वर्वित् स्वर्गं वा विद्यत इति स्व-
 उपां कथंभूतं मधुमत्तमै अतिशयेन रससंयुक्तै पथिभिर्हव्यैः पथि-
 चर्षणैः । हवींष्युच्यन्ते तैर्हि स्वर्गं प्रति पतन्ति यजमाना नराशसेन
 सहः । तेजसा च सहितम् इन्द्रम् अत्र तनूनपात् नराशसविकस्मिन्प्र-
 ययस्य स्व नावत उभयवानयं प्रायज वेत्ति प्रति पूर्णम् ॥ २ ॥

सत्तायाम् । कीदृशेन नराशंसेन तेजसा तेजस्विता । एवं देवद्व-
ययुत इन्द्रः आज्यस्य वेतु । शेरं पूर्ववत् । अत्र तनुनपाधराशंसावे-
कत्र प्रयाजे पठितावित्युभयवानर्थं प्रयाजः ॥ २ ॥

होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्य-
म् । देवो देवैः सर्वीर्यो वज्रहस्तः पुरन्दरो वेत्वाज्यस्य
हातर्यजं ॥ ३ ॥

(१) होता यक्षदिडाभिरिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इडाभिः
प्रयाजदेवतया सहितमिन्द्रम् ईडितं स्तुतम् आजुह्वानमाहू-
यमानं यजमानैरनेकशः । अमर्त्यममरणधर्माणम् । स चेज्य-
मानः देवः द्युस्थान इन्द्रः । देवैः द्युस्थानैः सर्वीर्यः समानवी-
र्यः । वज्रहस्तः । पुरन्दरः पुरान्दारयिता । वेतु पित्तु आज्य-
स्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ ३ ॥

ब्राह्मी उष्णिङ् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं
यजतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडितम् ऋत्विग्भिः स्तुतम् आजुह्वानमाहूय-
मानम् यजमानैः देवानाह्वयन्तं वा । अमर्त्यममरणधर्माणम् । ईद-
शो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु कीदृशो देवः सर्वीर्यः समानं वी-
र्यं यस्य सः सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदेकस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः ।
वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य । पुरन्दरः पुरं शङ्खणां नगरं दारयति
पुरन्दरः । उक्तमन्यत् ॥ ३ ॥

होता यक्षद् धर्हिपीन्द्रं निपद्वरं धृपभं नर्या-

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्वई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षदिडाभिरिन्द्रम् । इडाभिः प्र-
याजदेवतया सह इन्द्रं होता यजतु किमिन्द्रम् ईडितं स्तुतम् आजु-
ह्वानम् आह्वयमानं यजमानैः अमर्त्यम् अमरणधर्माणं स चेज्यमानः
अज्यस्यांशं वेतु कीदृशः देवः द्युस्थानः देवैः सर्वीर्यः समानवीर्यः
वज्रहस्तः पुर शङ्खणां दारयतीति पुरन्दरः ॥ ३ ॥

पसम् । यस्तुभी रुद्रैरादित्यैः सयुग्भिर्घर्हिरासद्दे-
त्वाज्यस्य होतर्घजं ॥ ४ ॥

होता यक्षद्वर्हिपीन्द्रम् । देव्यो होता यजतु वर्हिपीन्द्रम् व-
र्हिपि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रम् । यज्ञसाधनमेवात्र प्रयाजदे-
वता वर्हिः । कथंभूतमिन्द्रम् निपद्वरं निपदनं कुर्वतां वृ-
मुत्कृष्टम् । वृषभं वर्षितारञ्च नर्यापसम् । वृभ्यो मनु-
प्येभ्यो हितं नर्यं नर्यम् अपः कर्म यस्य स नर्यापाः तं
नर्यापसमिन्द्रं । स चेज्यमानः वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः । स-
युग्भिः समानयोजनैः वर्हिः आसदत् । आसीदत्त्विति लका-
रव्यत्ययः । वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशम् त्वमपि हे मनु-
प्यहोतर्घजं ॥ ४ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । वर्हिपि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता
यजतु । कीदृशमिन्द्रं निपद्वरं निपीदन्ति निपदं उपनेष्टारः तेषां
वरं धेष्टम् वृषभं वर्षितारम् नर्यापसं नरेभ्यो यज्ञमानेभ्यो हि
तं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् नराणां हितकारिणम्
स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनप्रयदेवैः सहितः
वर्हिरासदत् आसीदतु आज्यस्य वेतु च । कीदृशं स्यादितिः
सयुग्भिः सह युजन्ति ते सयुजं तैः समानयोगैः ॥ ४ ॥

होता यक्षदोजो न वीर्यं सहो द्वार इन्दमवर्ध-

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्गरं मु०पु०
नास्ति । तद्यथा । होता यक्षद् वर्हिपीन्द्रम् । वर्हिपि प्रयाजदेवतायां
स्थितम् इन्द्रं होता यजतु यज्ञसाधनमेवात्र प्रयाजदेवता किमिन्द्रं
निपद्वरम् निपीदन्तीति निपदः तेषां वरं निपदनं, कुर्वताम् उत्कृष्टं
वृषभं वर्षितारं नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यं तत् अपः कर्म यस्य स
नर्यापाः, तम् स इज्यमानः, वसुभिः, रुद्रैः, आदित्यैः, सयुग्भिः, समान-
योजनैः वर्हिः आसदत् आसीदतु लकारव्यत्ययः वेतु च ॥ ४ ॥

यन् । सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो
द्वार इन्द्राय मीदुपे व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ५ ॥

(१) होता यज्ञदोजो न । दैव्यो होता यजतु । ओजः न इति
समुच्चयार्थो निपातः । ओजश्च वीर्यञ्च सहश्च द्वारश्च इन्द्रि-
यशरीरमनोबलान्यपि समुच्चितानि । कस्माद्धेतोरेतानि यज-
तु । यत एतानि इन्द्रमवर्द्धयन् वर्द्धयन्ति । इदानीं नवस्तुत्य-
द्वारः स्तौति । एवमनेन कर्मणा कृतकृत्याः द्वारः । सुप्रायणाः
सुप्रगमनाः अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्ताम् विश्रिता भवन्तु । ऋता-
वृधः सत्यवृधो वा । यज्ञवृधो वा इन्द्राय इन्द्रार्थम् कथम्भूताय ।
मीदुपे सेक्त्रे व्यन्तु पिवतु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनु-
ष्यहोतर्यज ॥ ५ ॥

अतिजगती । नकारश्चार्थः । या द्वारः प्रयाजदेवा इन्द्रमिन्द्रे
ओजो वीर्यं सहश्चावर्धयन् ओज इन्द्रियबलं वीर्यं शरीरं बलं
सहो मनोबलम् ता द्वारो होता यजतु । ताश्च द्वारः इन्द्राय इन्द्रार्थं
विश्रयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन् यज्ञे आज्यं व्यन्तु च । कीदृशो
द्वारः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु ताः विवृतत्वादित्य-
र्थः । ऋतं यज्ञं वर्द्धयन्ति ऋतुवृधः संहितायामृतुशब्दस्य वीर्यः ।
इन्द्राय कीदृशाय मीदुपे मेहाति मीद्वान् तस्मै सेक्त्रे कसन्तो
निपातः ॥ ५ ॥

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तथा । होता यज्ञदोजो न । नकारः समुच्चयार्थः । ओजः
वीर्यं सहः क्रमात् इन्द्रियशरीरमनोबलानि द्वारश्च एतानि होता
यजतु कृतः यत एतानि इन्द्रम् अवर्द्धयत् इदानीं नवस्तुत्यद्वारः
स्तौति सुप्रायणाः सुप्रगमनाः ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयि-
ष्यो द्वारः अस्मिन् यज्ञे मीदुपे सेक्त्रे इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां वि-
वृता भवतु ताश्च व्यन्तु पिवन्तु ॥ ५ ॥

नरारो भिन्नव्रतः समुच्चयार्थीयः । भेषजश्च ये च त्रयो लोकाः
त्रिधातवः । अग्निवायुसूर्यास्तेषां घातवः अपसः । अप इति
कर्मनाम मत्वर्थीयलोपः । अपस्विनः कर्मवन्तः । शीतोष्णव-
र्षादीनि हि तेषां कर्माणि । तांश्च होता यजतु । कतमास्त्रिभ्यो
देव्यः इडा सरस्वती भारती च । महीः महतीः इन्द्रपत्नीः इन्द्र-
स्य पालयित्रीः हविष्मतीः हविषा संयुक्ताः । ताथेज्यमानाः
व्यन्तु पियन्तु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ ८ ॥

ब्राह्मी अनुष्टुप् भेषज भेषजरूपा ये त्रयो लोकास्तान् इडा सर-
स्वती भारताति तिस्रो देवाश्च होता यजतु ताश्चाज्य व्यन्तु नका-
रश्चार्थे । कीदृशास्त्रय त्रिधातव त्रयोऽग्निवायुसूर्यां घातवो घ-
त्तारो येषां ते । अपस अपस्विन कर्मवन्त शीतोष्णवातवर्षादीनि
लोमाना कर्माणि । कीदृश्यस्त्रिभ्य मही महत्य । इन्द्रपत्नी इन्द्र-
स्य पत्न्य पालयित्री । हविष्मती हविर्विद्यते यासां ता ॥ ८ ॥

होता यज्ञत्त्वष्टारमिन्द्रं देवं भिषजं सुयजं
घृताश्रियं । पुरुरूपं सुरेतसं मघोनमिन्द्राय त्वष्टा
दधंदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ९ ॥

(१) होता यज्ञत्त्वष्टारमिन्द्रम् । देव्यो होता यजतु । त्वष्टारम्य

द्वित पु० नास्ति । तद्यथा । होता याज्ञत्त्वष्टारो देवी भेषज भेषज-
मृता य त्रयो लोका कीदृशा त्रिधातव त्रयोऽग्निवायुसूर्यां पव-
घातवो घत्तारो येषां ते अपस अप इति कर्मनाम मत्वर्थीय अस्वि-
न कर्मवन्त शीतोष्णवातवर्षादीनि तेषां कर्माणि तां ह्याकान् तिस्रो
देवीश्च होता यजतु नकारश्चार्थे कास्त्रिभ्य इडा सरस्वती भारती
किन्मृता मही महती इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य पालयित्री हविष्मती
हविषा संयुक्ता ताश्च व्यन्तु ॥ ८ ॥

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रम मुम्बई मुद्रित

याजदेवताम् । इन्द्रम् इदि परमैश्वर्ये त्वष्टा चेन्द्रः सामानाधिक-
रण्यात् । देवन्दानादिगुणयुक्तम् भिषजमिन्द्रस्य । सुयजम् । सा-
धुयष्टव्यम् अकेशया गवा । घृतश्रियम् आज्यहविष्का हि प्र-
याजाः । पुरुरूपं बहुरूपम् सुरेतसं शोभनरेतस्कम् मघोनं म-
घवन्तं धनवन्तम् । स चेज्यमानस्त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रे इति विभ-
क्तिव्यत्ययः दधत् स्यापयत् इन्द्रियाणि वीर्याणि । वेतु च-
पिवतु च आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ ९ ॥

अतिजगती । होता त्वष्टार प्रयाजदेवतां यजतु । ऋदृश त्वष्टा-
रम् इन्द्रम् इदि परमैश्वर्ये ईदरर प्रमुम् । देव दातारम् । भिषजं
रोगानिघर्तकम् । सुयज सुष्टु इज्यते स सुयजस्तम् । साधु यष्टव्य-
म् । घृतश्रियं घृतेन श्रीः शोभा यस्य तम् आज्यहविष्का हि प्रया-
जा । पुरुरूप पुरुषि बहूनि रूपाणि यस्य तम् । सुरेतस शोभनं
रेतो वीर्यं यस्य तम् । मघोन मघवन्त धनवन्तम् । स त्वष्टा इन्द्राय
इन्द्रियाणि वीर्याणि दधत् मन् आज्य वेतु ॥ ९ ॥

होता यज्ञद्वनस्पतिं शमितारं शनक्रंतुं धियो
जोष्टारमिन्द्रियम् । मध्वा नमञ्चन् पथिभिः सुगेभिः
स्वदांति यज्ञं मधुना घृतेन वेत्वाज्यस्य होतर्यजं ॥ १० ॥

(१) होता यज्ञद्वनस्पतिम् । दैव्यो होता वनस्पतिं यजतु ।

पु० नास्ति । होता यज्ञत्वष्टारम् । होता त्वष्टार प्रयाजदेवतां यजतु
किन्त्वष्टार इन्द्रम् इदि परमैश्वर्ये ईदरर देव दातार भिषज सुय-
ज साधु यष्टव्यम् अकेशया गवा घृतश्रियं घृतम्य श्रीर्यम्य तम्
आज्यहविष्का हि प्रयाजाः पुरुरूप बहुरूप सुरेतस शोभनरेतस्क म-
घे मघवन्त धनवन्त स च त्वष्टा इज्यमानः सन् इन्द्राय इन्द्रे
इन्द्रियाणि वीर्याणि दधत् दधातु वेतु च ॥ ९ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठश्च सुर्वं
मुद्रित पु० नास्ति तत्रया होता यज्ञद्वनस्पतिम् । होता वनस्पतिं

शमितार हविषा संस्कर्तारम् शतक्रतुम्यद्गुरुर्माणम् । धियो जो
 षारम् बुद्धेः कर्मणो वा सेवितारम् । इन्द्रियं वीर्यात्मकम् स
 चेज्यमानः । मध्या समञ्जन् मधुस्वादुना घृते समञ्जन् यज्ञ स
 मृष्टीकूर्वन् । पथिभिः सुगैभिः मार्गैः शोभनगमनैः । स्वदाति
 यज्ञम् । स्वदातिः प्रापणार्थः । प्रापयतु यज्ञ देवाननु मधुना
 मधुस्वादुना घृतेन सहितम् । वेतु च पियतु चाज्यस्य स्वमर्गं
 त्वमपि हे मनुष्य होतर्षज ॥ १० ॥

शक्ती । होता घनस्पति प्रयोजदंयता यजतु । कीदृश घनस्प
 ति शमितारम् उट्टपलादिरूपेण हविषा संस्कर्तारम् । शतक्रतु श
 त क्रतव कर्माणि यस्य न यद्गुरुर्माणम् । धियो जोषार बुद्धे सेवि
 तारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हित धीर्यै रूप वा । स त्वष्टा म
 ध्या मधुना स्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञ सम्रक्षयन् सन् सुगभि
 सुगै सुगमनै पथिभिर्मागं मधुना स्वादुना घृतेन युत यज्ञ स्वदा
 ति देवान् प्रापयति स्वदाति प्रापणार्थं स आज्य वेतु । सुमन
 गम्यते येषु ते सुगा सुदुरोरधिकरण इति (१० ३, २, ४ वा ३)
 गमर्दप्रत्यय ॥ १० ॥

होता यज्ञदिन्द्रो स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः
 स्वाहा स्तोत्रानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां स्वाहा
 हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र
 आज्यस्य व्यन्तु होतर्षज ॥ ११ ॥

यजतु किम्भूत शमितार हविषा संस्कर्तार शतक्रतु यद्गुरुमाण धियो
 जोषार बुद्धे सेवितारम् इन्द्रिय वीर्यात्मक स चजेमान मधुना
 मधुस्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञ सम्रक्षयन् सुगभि सुगमनै पथि
 भिर्मागं मधुना स्वादुना घृतेन सहित यज्ञ स्वदाति देवान् प्रति
 प्रापयति स्वदाति प्रापणार्थं वेतु च ॥ १० ॥

(१) होता यक्षदिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इन्द्रम् । स्वाहाकारेण
 ग्णाज्यदेवतानाञ्च संस्थाङ्करोतु । स्वाहा मेदसः । स्वाहाकारेण
 मेदो देवतानाञ्च संस्थाङ्करोतु । स्वाहा स्तोका विन्दवः । स्वा-
 हाकारेण च स्तोकादेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा स्वाहाकृ-
 तीनाम् स्वाहाकारेण च स्वाहाकृतिदेवतानां संस्थां करोतु ।
 स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य । प्रयाजानुयाजा
 वै देवा आज्यपाः । स्वाहाकारेण वै देवा आज्यपाः जुषा-
 णाः सेवमानाः प्रीयमाना वा इन्द्र आज्यस्य वेतु स्वपंशं
 पिवतु त्वमपि हे मनुष्य होतर्यज ॥ ११ ॥

शकरो । होता इन्द्र यजतु । स्वाहाकारेणाज्यस्य देवान्
 यजतु । स्वाहाकारेण मेदसो देवान् यजतु । स्वाहाकारेण
 स्तोकाणां सोमाविन्दूनां देवान् यजतु । स्वाहाकारेण स्वाहाकृतीनां
 देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु । स्वाहाकारेण हव्य-
 सूक्तीनां हव्यसम्पन्धिसुवचनानां देवान् यजतु । स्वाहाकारेणा-
 ज्यपा देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाना भवन्तः सन्तः इन्द्रश्चा-
 ज्यं व्यन्तु पियन्तु ॥ ११ ॥

देवं बर्हिर्दिन्द्रं सुदेवं देवैर्वीरवंत स्तीर्णं वेद्या-
 भवर्षयन् । बसोर्वृत्तं प्राक्तोर्भृत् राया बर्हिष्मनोऽ-
 त्यंगाद् वसुवेने वसुधेयस्य वेतु यजं ॥ १२ ॥

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० संमतोऽय पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
 नाम्नि । तद्यथा । होता यक्षदिन्द्रम् । होता इन्द्रं यजतु आज्यस्य
 देवतानां स्वाहाकारेण संस्थां करोतु स्वाहाकारेण मेदसः मेदो
 देवतानां संस्थां करोतु स्वाहाकारेण स्तोकाणां स्तोकादेवतानां सं-
 स्थां करोतु स्तोका विन्दवः स्वाहाकारेण स्वाहाकृतिदेवतानां सं-
 स्थां करोतु स्वाहाकारेण च हव्यसूक्तीनां हव्यसाधुवचनानां संस्थां
 करोतु स्वाहा देवाः स्वाहाकारेण आज्यपाः देवाः प्रयाजाः जुषाणाः
 प्रीयमाना भवन्ति इन्द्र आज्यस्य धरुण होतर्यज ॥ ११ ॥

(१) देवं वहिः । एकादशानुयाजप्रैषाः ऐन्द्राः मैत्रावरुणो
 ब्रवीति यज्ञसाधनभूतं वहिरिह देवता । यद्देवं वहिः । इन्द्रमव-
 र्द्धयदिति सम्बन्धः कथम्भूतमिन्द्रम् । सुदेवम् शोभना देवा
 मरुदादयो यस्य स सुदेवः तं सुदेवम् । देवैर्दीरवत् वहिषो
 विशेषणमेतत् । देवः हविषा दातृभिः ऋत्विग्भिः वीर
 वीरयुक्तम् । यच्च स्तीर्णं वेद्याम् यच्च वहिः वस्तोर्द्वैतम् अह-
 नि छनम् यच्च अक्तो रात्रौ प्रभृतम् प्रधारितम् । वस्तोरहर्व-
 चनः अक्तो रात्रिवचनः इत्यव्ययद्वयम् । इन्द्रमवर्द्धयदिति सर्वत्र
 संबध्यते यच्च राया धनेन हविलक्षणेन अन्यान्यजमानान् वहि-
 ष्मतः वहिषा संयुक्तान् अत्यगाद् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात्
 तद्दविः वसुवने वसुवननाय च वसुधेयस्य वसुधानाय
 धननिखननाय च धेतु पिवतु । त्वञ्च हे होतः
 यज ॥ १२ ॥

एकादश ऐन्द्रपशोः सम्यन्धिन एवानुयाजप्रैषाः । देवता वहि-
 रादयः ॥ अतिजगती । मैत्रावरुणो षदति ॥ वहिः देवं वहिः
 संज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवर्द्धयत् पुष्पाति । किम्भूतं वहिः सुदेवं
 शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत् । तथा देवैः दातृभिः ऋत्विग्भिः

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यर्द् मुपु
 नास्ति । तद्यथा । देवं वहिः । एकादशानुयाजप्रैषाः ऐन्द्राः मैत्रा
 वरुणो ब्रवीति वहिरिह देवता यत् वहिर्देवः शोभना देवा मरुदाद-
 यो यस्य तामिन्द्रमवर्द्धयत् किम्भूतं वहिः देवैर्दातृभिः ऋत्विग्भिः
 कृत्वा दीरवत् । दीरयुतं तथा वेद्यां स्तीर्णं वस्तोः अहनि घृतं नू-
 नम् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रधारित वस्तोः अक्तोः इत्यव्ययद्वयं त्रैमाद-
 हीनिशावाचकं यच्च वहिः राया धनेन वहिषा वहिष्मतः वहिषा
 युक्तानन्यान् यजमानान् अत्यगाद् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात्
 तद्दविः वसुवने वसुवननाय वसुधेयस्य वसुधानाय धननिखननाय
 धेतु पिवतु हे होतः त्वं च यज एवमग्रेऽपि ॥ १२ ॥

धीरवत् धीरयुतम् । वेद्यां स्तीर्णमाच्छादितम् । घस्तोरहनि
वृतं लूनम् धातुनामनेकार्थत्वात् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण
भृतम् घस्तोरक्तोरित्यव्ययद्वयं क्रमाद्दहनिशावाचकम् । यत् वह्निः
राया हर्षिलक्षणेन घनेन वह्निभ्रतः वह्निषा युक्तानन्यान् यागानत्य-
गात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् वह्निः वसुवने वसुवनाय
घनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय
यजमानगृहे निखननाय वेतु आज्यं पिवतु । वसुवने वसुधेयस्ये-
ति सप्तर्षीपृष्ठौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोत ! त्वमपि यज्ञ । एवमप्रे
ऽपि कण्डिकाशेषो व्याख्येयः ॥ १२ ॥

देवीद्वारं इन्द्रं संघाते वीड्वीर्यामन्नवर्धयन् । आ
वत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीवतापार्वणिं रेणुक-
काटं नुदन्तां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञं ॥ १३ ॥

(१) देवीद्वारः यज्ञगृहद्वार उच्यते या देव्यो यज्ञगृहद्वारः
इन्द्रम् यामन् यामनि कर्मप्राप्तौ सत्याम् अवर्द्धयन् । याश्च संघाते
देहलीरूपाटपुटार्गलादिसंघाते सति वीड्वीः दृढाः । नहि संघा-
तमन्तरेण तासां दृढत्वमुपपद्यते । ता इदानीम् आ आभिमु-

(१) अत्र कारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित
पुस्तके नास्ति तद्यथा । देवीद्वारः । अत्र द्वारः गृहद्वारः याः द्वारे
देव्यो यामन् यामनि कर्मणि इन्द्रमवर्द्धयन् किम्भूताः सङ्घाते
देहलीरूपाटपुटार्गलादिसङ्घाते सति वीड्वीः दृढाः नहि सङ्घातमन्तरेण
तासां दृढत्वं तरुणेन कर्मक्षमेण वत्सेनात् ता द्वारः आ आभिमु-
स्येन । स्थित्वा रेणुककाटं काटः कूपः ककारः कुत्सितार्थः रेणुभिः
कुत्सितो यः काटस्तम् अपनुदन्ताम् अपनयन्तु काटशं कूपं
तरुणेन कर्मक्षमेण वत्सेन मविता मद्दि हिंसायाम् मयनं मः शत्रूणां
हिंसावतां कुमारेण च अर्वाणम् अर्यते गम्यते यस्मिन्निति
अर्वा तं वत्सैः पुत्रैश्च यत्र पत्यते तं कूपम् उपलक्षणमेतत् यज्ञ-
भंशकराणि कूपादीनि यज्ञमार्गादपनयन्त्वित्यर्थः व्यन्तु च ॥ १३ ॥

ख्येन स्थित्वा वत्मेन तरुणेन कर्मक्षमेण कुमारणे च मीवता ।
मीङ् हिंसायाम् । शत्रूणां हिंसावतामप अर्वाणम् रेणुककाटम् ।
समासपदमेतत् नुदन्ताम् । इति पदानि अपनुदन्तामपनयन्तु ।
वत्सः पुत्रश्च अर्वाते गम्यते पत्यते यस्मिन्नित्यर्वा तमर्वाणम् ।
रेणुककाटम् । काटः कूपः । ककाराभ्यासः कुत्सार्थः । रेणुः
पूर्णः कुत्सितः कूपः रेणुककाटः । तं रेणुककाटम् उपलक्षणमेतन्
यज्ञभ्रंशकराणि कृपादीनि यज्ञमार्गादपनयन्त्वित्यर्थः । वसुवन-
नाय वसुनिधानाय च व्यन्तु पिबन्तु त्वमपि हे होतर्यज ॥१३॥

एकाधिका शकरी । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः । यच्छन्ति निय-
ता भवन्ति ऋत्विजो यथेति याम कर्म यमेरनिष्प्रत्ययो वृद्धिश्च
सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या द्वारो देव्यः इन्द्रमवर्धयन् ।
कीदृशो द्वारः सघाते देहलीकपाटद्वारशाखागलादिसमूहे सति
वीड्वीः वीड्व्यः दृढाः सह्यातं विना न द्वारां दृढत्व स्यात् ।
ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् काटः कूपः कुत्सितः काटः
ककाटः रेणुभिः कृत्वा ककाटो रेणुककाटः तम् अपनुदन्तां नि
वर्त्तयन्तु । किमित्यतो विशेषणे । कीदृशं कूपं वत्सेन गोपु
त्रेण तरुणेन कुमारेण च आ आभिमुख्येन अर्वाणम् अर्वाते गम्यते
यत्रेत्यर्वा तम् ऋ गतावित्यनोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पा०
३, २, ७५) यनिष्प्रत्ययः । कीदृशेन मीवते मीङ् हि
सायां मयनं मीः क्विप् मीरस्यास्ति मीवान् तेन हिंसाशीलेन ।
हिंसाशीलाश्चञ्चला उच्चलन्तो वत्साः कुमाराश्च यत्र पतन्ति तं
कूपमपनुद्वेत्यर्थः उपलक्षणमेतत् यज्ञप्रजाविघ्नकराणि कृपादीनि
मार्गादपनयन्त्वित्याशयः । ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

देवी उपासानक्तेन्द्रं यज्ञे प्रयत्युहेताम् । देवी
शः प्रायांसिष्टां सुधीति सुधिते वसुवेने वसुधेयस्य
वीतां यजं ॥ १४ ॥

(१) देवी उपासा नक्ता । ये देव्या उपाश्च नक्ता रात्रिश्च
इन्द्रं यज्ञे प्रयति गच्छति वर्तमाने अहताम् आहृतवत्या वद्धना
य । ये च देव्या देवीविंशः । वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदे-
वा मरुत इत्यादिकाः प्रति अयासिष्टाम् गतवत्या स्वेन सम्भो-
गेन । यद्वा । देव्या वा पता विशो यत्पशव इति श्रुतिः देवी-
विंशः यज्ञाद्भूतान्पशुन्प्रति अयासिष्टां गतवत्या अनुयाजेपु-
ट्टि तयोर्भाग इत्यभिप्रायः । ये च सुप्रीते साधुप्रीते । ये च
सुधिने साधुहिते । तं वसुवननाय वसुनिधानाय च धीतां पि-
वतां त्वमपि हे द्योतर्षज ॥ १४ ॥

ब्राह्मी उष्णिक् । उपाश्च नक्ता च उपासानक्ता समासे उपः
शब्दस्य उपसादेशः अहोरात्राविष्टाभ्यौ देवी देव्यौ यज्ञे प्रयति
प्रवर्तमाने सति इन्द्रमहतामाहृतवत्या । प्रति प्रयत् प्रपूर्वादिणः
शतृ । ये च देवीः देवसम्बन्धिर्नाविंशः प्रजाः प्रायासिष्टां प्रगतवत्यौ
यातेर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्यादयो
देवप्रजाः । ते च धीतां पिवताम् । कौटर्ष्या सुप्रीते अतितुष्टे सुधिने
सुतयां हिते ॥ १४ ॥

देवी जोषी वसुधिती देवमिन्द्रमर्षताम् । अया-
व्यन्याघा उपापुंसान्या वक्षुषु वाय्याणि यजमाना-

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० संमतोष्यं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पुस्तकं भामिनि तद्यथा । देवी उपासा नक्ता । उपाश्च नक्ता रात्रिः ये
पते देवी यज्ञे प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने सति इन्द्रम् आहताम्
आहृतवत्या ये च देव्या देवीः विंशः वसवो रुद्रा आदित्याः विश्वे
देवा मरुत इत्यादिकाः प्रति प्रयासिष्टां गतवत्या स्वेन सम्भोगेन
यद्वा देव्यो वा पता विशो यत् पशव इति श्रुतेः । यज्ञाद्भूतान्
पशुन् प्रति अयासिष्टाम् अनुयाजेपुट्टि तयोर्भागः । कौटर्ष्या
सुप्रीते साधुप्रीते सुधिने साधुहिते ते च धीताम् ॥ १४ ॥

य शिाक्षिने वसुधने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १५ ॥

(१) देवी जोष्ट्री । देव्यौ जोषयिष्या । इदानीन्देवनाविस्त्वः ।

घावापृथिव्याविति वाहो रात्रे इति वा । सस्यश्च समा चेति कात्यक्यः ये देव्यौ जोषयिष्या । वसुधिता वसुधान्यं याते वसुनो धारयिष्या वा । ये च देवमिन्द्रम् अवर्द्धताम् अवर्द्धयताम् । अयाव्यन्याघा द्वेषांसि ययोश्च मध्ये अयावि । यु पृथग्भावे पृथक्करोति लकारव्यत्ययः । अन्या एका अघा अघानि, पापानि द्वेषांसि, च दौर्भाग्यानि आ अन्यावसत् वसु वार्याणि यजमानाय । अन्या एका आवसत् आवहति वसूनि वरणीयानि यजमानार्यम् । किम्भूते शिसिते विदितवेद्ये तत्त्वहे । ते च वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिपतान्त्वमपि हे होतर्यज ॥ १५ ॥

एकाधिक्रान्तिजगता । जोष्ट्री जुषेते ते जोष्यां प्रीतियुक्ते देवी देव्यौ वसुधिता वसुनो धनस्य धितिशरण याम्यां ते घावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्यक्यः निहो २ ५५ १ ते इन्द्र देवमवर्द्धतामवर्द्धयताम् तयोर्मध्ये अन्या (अघेय्या ४५) अघानि, पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु एका अघा अघानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावे दूरीकरोति यौतेश्चिण् लकारव्यत्ययः । अन्या द्वितीया

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठः मुम्बई मुद्रित पुस्तके नास्ति तद्यथा । देवी जोष्ट्री । जोष्ट्री जोषयिष्ये प्रीते वसुधिता वसुनो धारयिष्यौ देव्यौ देव्यौ घावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा इन्द्रं देवम् अवर्द्धताम् अवर्द्धयतां तयोर्मध्ये अन्या एका आप अघानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावे पृथक् करोति लकारव्यत्ययः । अन्या द्वितीया यजमानाय वार्यानि वरणीयानि वसु वसूनि आवसत् आवहति । किम्भूते ते विदितवेद्ये तत्त्वहे ते च वीतां पिपताम् ॥ १५ ॥